

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 37:371.04:371.3:494.3

АСАНБЕКОВА НУРЗАТ АСАНБЕКОВНА

**ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 - окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

**Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ж.А.Чыманов**

Бишкек-2021

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ	3
I бөлүм. КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАГА НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ	
1.1. Эне тилди окутуу жана элдик педагогика.....	8
1.2. Кыргыз элдик педагогикасы – кыргыз тилин окутуунун мазмуну жана каражаты.....	28
I бөлүм боюнча жыйынтык.....	43
II бөлүм. КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору.....	45
2.2. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер: уюштурулушу, жүрүшү, натыйжалары.....	57
III бөлүм боюнча жыйынтык.....	77
III бөлүм. ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА КЫРГЫЗ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫН ПАЙДАЛАНУУНУН МЕТОДИКАСЫ	
3.1. Элдик педагогикалык баалуулуктарды кыргыз тили сабагында колдонуу	
3.1.1. «Манас» эпосу элдик педагогиканын өзөгү катары кыргыз тили сабагында.....	78
3.1.2. Макалдар – кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун каражаты.....	86
3.1.3. Кыргыз улуттук оюндары этнопедагогикалык таалим-тарбия берүүнүн каражаты катары.....	96
3.2. Элдик педагогиканын материалдарын пайдалануу менен окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өркүндөтүү маселелери.....	106
3.3. Сабактын үлгүлөрү.....	130
III бөлүм боюнча жыйынтык.....	150
Жалпы корутунду	151
Практикалык сунуштар.....	155
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.....	156
Тиркемелер.....	169

Кириш сөз

Диссертациянын темасынан актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» Жарлыгында билим жана тарбия маселесине өзгөчө көңүл бөлүнүп, «билим берүү системасында тарбия берүүнүн улуттук маданий-руханий-адеп-ахлактык жана үй-бүлөлүк баалуулуктарга ылайык келүүсүн камсыз кылуу» талабы коюлган. Аталган Жарлыкты турмушка ашыруу боюнча иштелип чыккан Концепцияда: «ар тараптуу өнүккөн, өз элинин руханий-адеп-ахлактык жана маданий баалуулуктарын терең сиңирген, эне тилин негизги баалуулук катары сыйлаган, билимдүү, жоопкерчиликтүү, дени сак, мекенчил, татыктуу инсанды калыптандыруу» [Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө. Жарлык [Текст]// Эркин-Тоо, 2021-ж., 3-август], – негизги максат катары белгиленген. Жогорудагы конкреттүү коюлган талапты жана максатты ишке ашырууну, баарыдан мурда, кыргыз тилин окутуунун мазмунун улуттук баалуулуктар менен толуктап баштоо зарыл экендигин тастыктап турат. Улуттук баалуулуктардын уюткусу, негизи жана соолбос булагы болуп кыргыз элдик педагогикасынын бай материалдары эсептелет.

Кыргыз тилин окутуунун бир кылымдан өткөн тарыхына саресеп салсак, алгачкы алиппелер (И.Арабаев), тунгуч кыргыз тили окуу китептери (К.Тыныстанов) жана биринчи методикалык эмгектер (С.Нааматов) кыргыз элдик педагогикасынын кылымдарды карыткан таалим-тарбия берүү салттарына негизделип иштелип чыккандыгы белгилүү. Алар эч негизсиз жоюлуп кеткен. Азыркы учурда окутуунун соңку талаптарына жооп бербеген грамматикалык маалыматтардын монополиялык үстөмдүгүн жоюп, кыргыз тилин кыргыз жаштарына окутууда жаңы педагогикалык негиздерге кыргыз элдик педагогиканын, улуттук этнопедагогиканын негиздерин бирдей колдонуу азыркы учурдун өктөм талабы болуп калды. Бул, биринчи жагдай. Экинчиден, кыргыз элдик таалим-тарбия берүүнүн салттары, табылга-тажрыйбалары, элдик оозеки чыгармачылыкта, акындар поэзиясында, кыргыз

адабиятында, улуттук оюндарда ж.б. чагылдырылган идея-түшүнүктөр илимий-педагогикалык өнүктөн кыйла изилденип, конкреттүү жыйынтыктар чыгарылып келет. Бул багытта кыргызстандык окумуштуулар А.Измайлов, И.Бекбоев, Н.Имаева, С.Иптаров, С.Рысбаев, А.Муратов, А.Калдыбаева, А.Алимбеков ж.б. эмгектерин жарыялашкан. Орус педагогдору К.Д.Ушинский, В.А.Сухомлинский, Г.Н.Волков, А.Ш.Гашимов, Г.Н.Филонов ж.б. этнопедагогика боюнча уникалдуу эмгектери бар. Этнопедагог-окумуштуулардын эмгектери кыргыз тилин окутуунун этнопедагогикалык негиздерин иштеп чыгууга керектүү теориялык маалыматтарды бере алат.

Этнопедагогика, анын ичинде кыргыз этнопедагогикасы илим катары калыптанып, өнүгүп, алардын натыйжалары билим берүүдө улам кеңири жана натыйжалуу колдонула баштагандыгына карабастан, кыргыз тилин орто мектептерде окутууда бир катар карама-каршылыктар орун алып келүүдө. Алар:

- И.Арабаев жазган алгачкы кыргыз алиппеси, К.Тыныстанов иштеп чыккан тунгуч кыргыз тили окуу китептери, С.Нааматов жазган алгачкы методикалык эмгектердин дидактикалык негиздери кыргыз элдик педагогикасынын бай материалдарын түзсө да бул тажрыйба, бул табылга эч негизсиз улантылбай, унутта калып келүүдө;

- кыргыз этнопедагогика илими калыптанып, өнүгүп, билим берүүнүн азыркы талаптарына жооп берген эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголуп, методикалык окуу куралдары жарыяланып келе жаткандыгына карабастан, алардын теориялык жана практикалык жыйынтыктары кыргыз тилин орто мектептерде окутуу процессинде кеңири колдонулбай келет;

- кыргыз тилин орто мектептерде окутууда элдик педагогиканын материалдары толугу менен тилдик-лингвистикалык теориялык маалыматтарды үйрөтүүнүн алкагында гана колдонулуп келе жатат;

- жогоруда аталган жана башка карама-каршылыктарды жоюу жана элдик педагогиканын бай казынасын кыргыз тилин окутуу процессинде колдонууга көмөк көрсөтүү максаты диссертациялык ишибизди темасын «Жогорку

класстарда кыргыз тилин окутуунун этнопедагогикалык негиздери» деп алууга түрткү берди.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы: тема Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин жогорку класстарда окутуунун этнопедагогикалык негиздерин азыркы талаптарга ылайык аныктоо, алгылыктуу колдонуу жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери: изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

– кыргыз тилин эне тил катары жогорку класстарда окутууда этнопедагогиканын ордун жана маанисин ачып берүү;

– кыргыз элдик педагогикасынын материалдарын жогорку класстарда кыргыз тилин окутуунун мазмуну жана каражаты катары колдонуу жолдорун аныктоо;

– изилдөөдөн алынган материалдарды педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, толуктоо жана практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: кыргыз тилин жогорку класстарда окутууда этнопедагогиканын алган орду, мааниси аныкталып, элдик педагогиканын бай материалдарын кыргыз тилин окутуунун мазмуну жана каражаты катары колдонуунун теориялык негиздери иштелип чыккандыгы менен аныкталат.

Натыйжалардын практикалык мааниси: иш кыргыз тилин окутуунун предметтик стандарты менен окуу программасынын талаптарын ишке ашыруунун практикалык маселелерин чечүүгө арналып, окуучулардын таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук жана маданий көндүмдөрүн калыптандыруусунда теориялык жана практикалык маселелерин камтып, конкреттүү сунуштарды

берип, темага негизделген сабактын үлгүлөрүн иштеп чыгып, колдонууга сунуш кылгандыгы, окуучуларды коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө карата даяр материалдарды бере алгандыгы менен практикалык мааниге ээ. Алынган жыйынтыктар кыргыз тили окуу китебинин мазмунунун дидактикалык жабдылышын жакшыртууга да салым кошо алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– кыргыз тилин эне тили катары окутуу кыргыз элдик педагогикасынын баалуулуктары менен тыгыз байланышта жана ага негизделип окутулушу зарыл. Элдик педагогиканын материалдары кыргыз тилин окутуунун мазмуну жана каражаты катары кызмат кылууга тийиш;

– кыргыз элдик педагогикасынын бай тажрыйбалары менен салттары, табылгалары ж.б. кыргыз тилин окутуунун билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын ишке ашыруунун таасирдүү жана натыйжалуу каражаты боло алат;

– кыргыз элдик педагогикасынын баалуулуктарын өздөштүрүү окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн, улуттук баалуулуктарды өздөштүрүүнүн соолбос булагы болууга тийиш; «Манас» эпосу, кыргыз улуттук оюндар, дидактикалык чыгармалар, үрп-адат, каада-салттарды кыргыз тили боюнча жүргүзүлүүчү класстан тышкаркы ар түрдүү иштерде максаттуу колдонуу окуучулардын кыргыз тилине, кыргыз тарыхы менен маданиятына, адебине болгон кызыгууларын арттырып, аларды өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: изилдөөнүн темасына тиешелүү илимий-методикалык эмгектер, ченемдик-укуктук документтер, практикалык тажрыйбалар изденүүчү тарабынан өз алдынча окуп-үйрөнүлүп, жалпылаштырылды, системага салынды. Кыргыз тили сабагында, класстан тышкаркы иштерде кыргыз элдик педагогикасынын, жалпы эле этнопедагогиканын материалдарын пайдалануунун методикасы жекече иштелип чыкты. Сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, сабактар изденүүчү

тарабынан өтүлдү. Педагогикалык эксперименттик иштердин планы, сабактын үлгүлөрү өз алдынча иштелип, аларды текшерүү жана жыйынтыктарды чыгаруу изденүүчүнүн катышуусу менен аткарылды. Жалпы корутунду менен практикалык сунуштар жекече чыгарылды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы: Изилдөөнүн жыйынтыктары, сунуш кылынган үлгүлөр, иштелип чыккан долбоорлор боюнча республиканын аймактарында сынактар өткөрүлдү. Жогорку окуу жайларында өткөрүлгөн эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду, практик мугалимдерге семинарлар өтүлдү. Республикалык жана чет өлкөлүк басылмаларда макалалар жарыяланды, филологиялык билим берүүнүн технологиясы кафедрасында талкууланды.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыялоолордо толук чагылышы. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары боюнча автор тарабынан 12 илимий макала, 9 макала РИНЦке кирген басылмаларда, анын ичинде 2 макала Кыргыз Республикасынан тышкары жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: диссертация киришүүдөн, негизги үч бөлүмдөн, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан турат. Иштин аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси жана тиркемелер берилди. Жалпы көлөмү 180 бет.

I бөлүм. КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭТНОПЕДАГОГИКАГА НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1 ЭНЕ ТИЛДИ ОКУТУУ ЖАНА ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА

Ааламдаштыруунун арааны жүрүп, билим жана тарбия берүүдө, жогорку билимдүү адистерди даярдоодо батыштын таңууланган стандарт концепцияларын, стратегияларын эч ылгоосуз билим берүү системасына зордоп киргизүүнүн шарттарында «элдик» деп аталган илимдердин (этнопедагогика, этнолингвистика, этнопсихология, этномаданият таануу ж.б.) барк-баасы менен мааниси, ролу менен кызматы болуп көрбөгөндөй актуалдуулукка ээ болууда. Элдин эрдигин, улуттун улуттугун азыркы цивилизация, өнүккөн технология, компьютердик доор сактап, өнүктүрүп-өстүрүүгө өбөлгө болбостон, тескерисинче, аларга кедерги боло тургандыгы айкындалууда. Айрыкча бул өзгөчөлүк эгемендүүлүккө жаңыдан жетишкен аз сандуу элдердин, улуттардын өз алдынча улут катары жашап, улуттук улуу дөөлөттөрдү сактап, барктап, келечек муундарга берүү милдетин татаалдаштырып, башка, чоочун, жат жана жасалма баалуулуктарды күргүштөтүп киргизүүдөн даана көрүндү. Улуттун өз алдынчалыгы, улуттук менталитет, улуттун жашоо-шарты, социалдык абалы, өнүгүүнүн улуттук максат-мүдөөлөрү, мүмкүнчүлүктөрү ж.б. дээрлик эсепке алынбай, көмүскөдө калуу коркунучу да пайда болууда. Ошол эле мезгилде «элдик» деп аталган илимдер, анын туу чокусу болуп саналган элдик педагогика улуттун, анын ичинде кыргыз улутунун негизги сактоочусу, өз кыртышында өнүгүүнүн тамыры жана өзөгү экендиги, элдик педагогикасыз улуттун улут катары өнүгүүсү өтө күмөн болору айныгыс чындыкка айланды. Кыргыз педагогика илими, методист-окумуштуулар, агартуучулар, жалпы эле билим берүү кызматкерлери таалим-тарбия берүүдө элдик педагогиканын идеяларына кайрылып, аларды теориялык жана практикалык жактан негиздеп, билим берүү процессине киргизүүгө жигердүү аракеттенишип жатышы жогорку жагдай-шарт, кырдаалдар менен түшүндүрүлөт.

Эне тил жана эне тилди окутуу маселелеринин элдик педагогика менен байланышын жана келечегин жалпылаштырып сөз кылуудан мурда: «элдик педагогика» жана «этнопедагогика» деген эмне, – деген суроого жооп берүү зарыл.

Этнопедагогика термини илимий лексиконго XX кылымдын 60-70-жылдарында чуваш элинин окумуштуусу, академик Г.Н.Волковдун «Чуваш элинин этнопедагогикасы» (1966), «Этнопедагогика» (1974), «Этникалык педагогика» (1999), «Этнопедагогика» (2001) аттуу эмгектери аркылуу кирди жана анын таасири менен этнопедагогика илими негизделип, анын илимий методологиясы аныкталып, өз алдынча илим катары өнүгүүсүнө өбөлгө болду.

Ал эми педагогика илимий статуска чех элинин улуу педагогу Я. А. Коменскийдин (1592-1670) эмгектери аркылуу ээ болгон. Анда улуу педагог түрдүү өлкөлөрдө тамыр жайып өнүккөн бай тажрыйбаларды жана өзүнүн ишмердүүлүгүн талдоо аркылуу, окутуу-тарбиялоонун объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн илимий жактан негиздеп системалаштырууга далалат жасагандан улам, Коменскийди педагогика илиминин негиздөөчүсү деп аташат. Тарбиялоонун улуттук мүнөзгө ээ болуусу тууралуу изилдеген К.Д.Ушинский эне тилдин билим жана тарбия берүүдөгү маанисин жогору коюп, эл маданиятын, калк мүнөзүн үйрөнүү үчүн анын тилин терең билүү керектигине токтолуп, бала адегенде эне тилинде сүйлөп, окуп, анан гана башка тилдерди үйрөнүүгө болорлугун илимий жактан негиздеп, эне тилди үйрөнүүдө элдик адабият, элдик ырлар жана элдик жандуу тил менен коштоонун зарылдыгын белгилейт, айрым сөздөргө лингво-этимологиялык талдоо жасайт. Элдик чыгармалардын ичинде жомоктор – элдик педагогиканын эң алгачкы саамалыктары катары каралып, аны элдин педагогикалык генийлиги деп белгилеген. [Ушинский К.Д. Педагогические сочинения / сост. С.Ф.Егоров. –М.: Педагогика, 1988. Т.1. 416 с.]. Албетте, окутуунун жана тарбиялоонун башаты – элдик жомоктордон азыктанат. Бала алгач жомок аркылуу элдин жашоо-шарты менен таанышып, инсандык касиети, жан-дүйнөсү калыптанат. Бул тууралуу улуу педагог

В.А.Сухомлинский: «Жомоктордогу сөздөр баланын сезиминде дайыма жашайт. Фантастикалык көрүнүштөгү жомокту укканда бала өзүн унутуп коёт, мен окутууну жомоксуз элестете албайм», – деп айткан. Чынында, жомоктор менен чоңойгон балдар аң-сезимдүү, зирек ой-жүгүртүүсү күчтүү, ошол жомоктордогу каармандарга окшошкучу келип, ойлоп табуучу, идеячыл болушат. Залкар жазуучу Ч.Айтматов эжеси Карагыздын жомогу менен тарбияланган. Жазуучу муну ар бир чыгармасында белгилеп, элдик педагогиканын уюткуларын кошот. «Ак кемедеги» Бала таятасы Момундун жомогу менен тарбияланып, жомок менен жашап, анын аруу дүйнөсү караөзгөй күчтөргө каршы чыгып, ал тургай кыялдары менен балык болуп сүзүп кеткиси келет. Ч.Айтматовду этнопедагог катары бийик деңгээлде ачып берген окумуштуу А.Муратов баамдагандай: «Мына ушул проблеманы ачуу жазуучу үчүн эң башкы инструментарий, көзүр бул – кыргыз элинин салттуу тарбиялык каражаттары, элдик педагогикасы болгон. Эгер чыгармадан ошол нерсени алып койсок, моторун жана канаттарын алып таштаган самолетко окшош болуп калмак. Ушундай элдик таалимчи, тарбиячы катары бизге Момун көрүнөт. Момун – элдик педагогиканын эң соңку өкүлдөрүнүн бири. Момун – кыргыз элдик педагогикасы дүйнөлүк цивилизация, ааламдашуу агымына бет келип, ошол агымга өзү да кошулуп агып кеткен трагедиялуу каарман». [Муратов А. Ч.Айтматов – этнопедагог. Бишкек, 2006. 123б.]. Чындыгында Момун элдик оозеки чыгармачылыкты, жомокту мыкты билген, ата-салтын урматтаган, аларды Баланын жан-дүйнөсүнө сиңирип, тарбиялап, ошол эле учурда өзүнүн жомогуна өзү кыянат кылган алсыз адам. Бул тууралуу «Баланын жан дүйнөсүндө азыркы бала бакчаларда эчен дарстар аркылуу жарата алгыс зиректик менен аруулуктун асыл дандарын Момун жомоктордун касиети аркылуу гана сээп өндүрө алды», – деп окумуштуу Акматали Алимбеков белгилеген. «Ак кеменин» негизги өзөгүн эки жомок түзөт, биринчиси таятасынан уккан жомок, жазуучу жомокту атайылап Баланын өзүнө айттырат. Анткени Бала жомокко жан-дили менен берилип киришип, Мүйүздүү бугу эненин бар экенине ишенип, анын мүйүзүнө бешик

илип алып келерине көзү жетип, жомокту портфелине ушундай эргүү менен айтып берет. Бала ал жомоктун негизинде өзүнүн экинчи жомогун жаратат. Ал жомок – ак кеме. Баланын кыялындагы жашоосу – балык болуп сүзүп кетип, кемени башкарган атасына жолугат. Баланын дүйнөсү абдан таза элдик жомокторго сугарылып, аруу болгондуктан, «кыянатчылык», «арамдык», «караөзгөйлүктү» кабыл албады, тескерисинче, өзүнүн адилеттүү кыялы аркылуу күрөшүп, экинчи жомогуна сүзүп кетти. Автор Баланы өлдү деп жазбайт, тек гана аны окурмандардын сыноосуна коет. Ал эми окурмандар да, адабиятчылар да, окутуучу-педагогдор да Баланын балык болуп сүзүп кетишин анын жениши катары карап, адамзатка адилеттиктин сабагын калтырып кеткендигин белгилешет. Повесттин этнопедагогикалык орчундуу финалы да мына ушунда. Жомоктун таалим-тарбия берүүдө күчтүү этнопедагогикалык каражат экендигине дагы бир жолу ишенебиз.

Ошондой эле, белгилүү советтик окумуштуу этнограф-педагог Г.С.Виноградов өз изилдөөлөрүндө улуттук педагогикага кайрылган. Элдик педагогиканын айрым проблемаларын изилдеп, ага аныктама берген окумуштуулар А.Э.Измайлов, Г.Н.Волков, А.Ш.Гашимов, Г.Н.Филонов, Я.И.Ханбиков, ата мекендик окумуштуулар А.Алимбеков, И.Бекбоев, С.Иптаров, А.Муратов, С.Рысбаев, А.Калдыбаева ж.б. кошууга болот.

Г.Н.Волков: «Элдик педагогика дегенибиз – бул элдин кылымдар бою топтолгон таалим-тарбиялык көз караштары менен турмуштук тажрыйбасы, ал эми этнопедагогика – ошол коомдук ой-пикир менен турмуштук тажрыйбаны иликтеп-үйрөнүүчү илим тармагы», – деп аныктаган. Ошондой эле «элдик педагогика – элдик оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда сакталган элдин педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму», «тарбия жаатындагы элдик эмпирикалык билимдер», «оозеки педагогикалык чыгармачылык», [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997, б-б.] – деп таамай белгилеген. Этнопедагогика илимине негиз салына электен мурда элдик педагогиканын өзү жашап келгендиги белгилүү. Ал эпостордо,

элдик оозеки чыгармачылыкта, дастандарда, макалдарда, улуттук оюндарда сакталып, таалим-тарбия берүүдө элдик билим катары манасчылар айтуучулар, дастанчылар, жомокчулар тарабынан берилип келген.

Ал эми А.Э.Измайлов: «Эл массаларынын тарыхый жана социалдык тажрыйбаларынан улам жаралып, практикада текшерилип, тастыкталып, муундан муунга өтүп келген эмпирикалык билим, көндүм, ыкмалардын тутуму» десе, А.Ш.Гашимов: «Эл массаларынын тарбия жаатындагы көз караштарынын, үрп-адат, каада-салттарынын жыйындысы. Анын объектиси – бардык жыныстагы, бардык жаш курактагы адамдар» [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997, 6-б.], – деген. Албетте, ар бир элдин басып өткөн тарыхы, каада-салты, улуттук баалуулуктары болот. Ошол баалуулуктардын негизинде тарбиялоо иштери жүргүзүлүп, алардын жазылбаган мыйзамдары да болгон. Мисалы, саламдашуу адебин алсак, салт боюнча кичүү – улууга, атчан – жөөгө, аз – көпкө, жогорудан келаткан, төмөнтөн келатканга, аксакал адамдарга аттан түшүп, колун бооруна алып салам берүүнүн үлгүлөрү калыптанган.

Я.И.Ханбиков болсо: «Окутуу, тарбиялоонун максатын, милдеттерин, каражаттарын, көндүм ыкмаларын өз ичине камтыган элдик эмпирикалык билимдердин тутуму» [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997, 6-б.], – десе, И.Бекбоев: «Элдик педагогика – бул эл тарабынан иштелип чыккан жана элдик оозеки чыгармачылыкта, салт-санаада, үрп-адаттарда, ырым-жырымдарда, оюн-шооктордо, этнографикалык, тарыхый жана археологиялык материалдарда сакталып келген педагогикалык идеялардын жана тарыхый тарбиялык тажрыйбалардын чогуусу. Демек, элдик педагогика – бул улуттун сабаттуулугунун жана маданияттуулугунун башаты, анын уюткусу. Этнопедагогика болсо ошол элдик педагогиканын үлгүлөрүн бүгүнкү күндүн талабына ылайыкташырып окутуунун жана тарбиялоонун мазмундарын аныктап белгилөөнүн жолдорун иликтөөчү илим» [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997, 6-б.], – деп көрсөткөн.

Элдик педагогика элди эл катары, улуттун улут катары жашап, өнүгүп келген иш-аракеттерин аныктап туруучу элден, улуттан бөлүп кароого мүмкүн болбогон, элдин улуттук жаны жана руху деген тыянак келип чыгат. Этнопедагогика – өзүн-өзү, өзүнүн тарыхын, маданиятын, улуттук менталитетин таанып билүүнүн эң сонун булагы экендигинде шек жок. Мейли элдик, мейли илимий педагогика болсун, анын негизги максаты адамга (улутка) заманга, заман талабына ылайык таалим-тарбия берүү болуп саналат. Мындан улам ар бир адамдын, ар бир улуттун жашоо-турмушу, кечээкиси, азыркысы жана келечеги тууралуу ойлорунун, аракеттенүүлөрүнүн өзүн, жалпысынан педагогикалык процесс деп белгилөөгө болот. Бул боюнча профессор И.Бекбоев: «Элдик педагогиканын жоболору элдин өзүнүн турмуштук зарылчылыгынан келип чыгып, илимий педагогика пайда болгонго чейин эле ошол элдин башын кошуп, өнүктүрүп, өстүрүп, тарбиялап окутуп, ошол калктын өзүнүн жүзүн, өзүнүн наркын башка элдердин катарында калыптанышын камсыз кылып келген. Кыргыз элдик педагогикасынын нукура үлгүлөрүн, нукура жоболорун, кыргыздын улуттук педагогикалык таалим-тарбия берүүчү эрежелерин «Манас» эпосунан көрүүгө болот» [И.Бекбоев Жаштарга таалим-тарбия берүүдөгү этнопедагогиканын орду. – Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. Б., 2013 №3(27) атайын чыгарылыш. 11 бет. (263)]. Элдик педагогика турмуштук зарылдыктарды ошол турмуштун өзүн жакшыртууга багытталган элдик (улуттук) материалдык жана руханий тажрыйба-табылгалардын жыйындысы катары каралып, бааланышы менен да ашкере актуалдуулукка ээ экендиги айкындалат.

Окумуштуу этнопедагог А.Алимбеков: «элдик педагогика – бул улут улут болуп калыптанганга чейин эле узак мөөнөт жашап, белгилүү географиялык жана тарыхый шарттардан, элдин керектөөлөрүнүн негизинде өнүгүп-өркүндөп, адамды муундан муунга мурасталган идеялардын, ишенимдердин, ыймандык нарк-дөөлөттөрдүн духунда тарбиялоого багытталган эмпирикалык билимдердин жана практикалык иш-аракеттердин бөтөнчө системасы» [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.:

1997, 6-б.], – дейт. Ал эми окумуштуу А.Муратов бул ойду мындайча өркүндөтөт: «Элдик педагогикада тарбиялоонун катуу тартипке келтирилген мыйзамдары, системага салынган билимдер, так илимий аныктамалар жана терминдер жок, анда элдин узак мезгилден берки тажрыйбасынан улам топтоп келген жамаатташып түзгөн акылман ойлорунун сырлары салынган алтын сандыгы турат. Ошол сандыкты качан керек болгондо эл өкүлдөрү ачып алган да, андагы байлыктарды каалаганча керектүүлүгүнө жараша пайдалана берген» [Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 7-б. (602 б)]. Биздин ата-бабаларыбыз бизге мураска көргөндүн көзүн тайгылткан кооз мунараларды, тарыхый шаарларды калтырбаса да, «Манас» эпосу баштаган көркөм сөз өнөрүн, рухий баалуулуктарды тартуулап кеткен эмеспи. Мына ошол баалуулуктарды кыргыз эли сактап, барктап, өнүктүрүп-өркүндөтүп каалаганча пайдаланып келгендиги белгилүү. Ааламдашуу жүрүп жаткан азыркы учурда аталган элдик баалуулуктарды жашоо-шартка ыңгайлаштыруу аркылуу сактап калуу зарыл.

Ошондой эле, этнопедагог С.Иптаров билим берүү жана тарбиялоо процессинде элдик педагогиканы кандайдыр бир иллюстрация же жардамчы материал катары түшүнүү туура эмес экендигин белгилеп «Элдик педагогика – элемент эмес! Миңдеген жылдар элди эл кылып түптөп, сактап келген элдик таалим-тарбия бүгүн биз үчүн жансыз экспонат эмес, ал азыркы жандуу турмуштун өзү, анын өзөгүн түзгөн көөнөрбөс дөөлөт, байыркы жана дайымкы кубаттуу таяныч. Элдик педагогика окутуу-тарбиялоонун бардык баскычында жана түрүндө, багытында жана мазмунунда эске гана алынбастан, анын негизин түзүүгө тийиш» [Иптаров С. Этнопедагогика жана тарых – улутук нарк-насилди калыптандыруунун негизи. КББАнын кабарлары. Б.:2013 №3 (27) атайын чыгарылыш 29-б. (263)] деп белгилесе, А.Калдыбаева «Кыргыз эл педагогикасынын байыркы башаттары, калыптануу тарыхы, жалпы түрк элдери менен тектеш кыртышы, өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү; элдик педагогикадагы жетилген инсандын идеалы; элдик тарбиянын негизги түшүнүктөрү, принциптери, эрежелери, усулдары; элдик педагогиканын кенч-

казыналары (өзгөчө, Орхон-Енисей жазуулары, кенже эпостор, легендалар, уламыштыр, санжыралар, жаңылмач сыяктуу дидиактикалык ырлар, көөнө тарыхты жана кадимки турмушту ар тараптуу баяндаган көркөм чыгармалар); азыркы окуу-тарбия процессин этнопедагогикалык негизде кайра куруунун принциптери, усулдук негиздери сыяктуу ж.б. актуалдуу проблемалардын бүгүнкү күнгө чейин алгылыктуу изилдене электигин баса белгилейт. [Калдыбаева А.Т. Кыргызстанда этнопедагогиканын тарыхый жана методологиялык жактан изилдениш проблемалары. КББАнын кабарлары. Б.,2013 №3(27) атайын чыгарылыш. 25 б.]. Жогоруда С.Иптаров белгилегендей, элдик педагогика элемент катары эмес окутуунун өзөгүн түзүүсү зарыл. Ал эми элдик педагогиканын кенч-казыналары болгон эпосторду, элдик дастандарды, жомокторду, макалдарды, дидактикалык чыгармаларды, улуттук оюндарды ж.б.ларды окутуу жана тарбиялоодо колдонуунун зарылдыгын илимий ишибизде белгилеп өттүк.

Жогоруда келтирилген аныктамалардан улам кайсы бир улут же эл жаралгандан тартып эле анын таалим-тарбия берүү системасы болгондугу жана ал элдик педагогика деп аталары белгилүү болду. Ошол элдин түптүү тарыхындагы көөнөрбөс мурастар, каада-салт, үрп-адат, ишеним, оюн-зоокторунда сакталган өзгөчөлүктөрү аркылуу таалим-тарбия берүү иши жүргүзүлүп келген. Бүгүнкү күндө элдик педагогиканын кенч-казыналары, элдик тарбия берүүнүн негизги түшүнүктөрү, принциптери, эрежелери изилдөөгө алынып, алгылыктуу деп эсептелген материалдар кайрадан окутуу процессине берилиши зарыл.

Элдик педагогикага мүнөздөмө берүүдө төмөнкүдөй төрт принципалдуу жагдайды эске алуу керектигин окумуштуу А.Алимбеков белгилеп көрсөтөт:

А) Тарбиялоо жөнүндөгү талаптар, керектөөлөр жана тажрыйбалар улут пайда болгонго чейин эле пайда боло баштайт. Алсак, азыркы адамдар үчүн эрежеге айланган улууларды сыйлоо салтынын учугу уруучулук коомдо жатат. Өткөн муундардан мурас калган өнөрлөрдү, турмушка керектүү жүрүм-

турум эрежелерин үйрөнүш үчүн уруу коомунун жаштары уруу башчыларын, улууларды кунт коюп угушуп, алардын акыл-насаатарын, буйруктарын өзүлөрүнө үлгү катарында кабыл алышкан жана аткарышкан. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл турмушунда бекем сакталып келе жатат. Же тарыхтын буурул таңында көз жарган мифтерди мисалга тарталы. Мында деле адамдын жашоо-тиричилигине, адеп-арияетине байланышкан орошон ойлор, осуяттар мол.

Андыктан, улуттун улут болуп калыптанышында ошол рухий башаттар чоң роль ойногонун эске ала жүрүү шарт.

Б) Элдик педагогикалык идеялар, адат-салт, жөрөлгөлөр элдик керектөөлөрдөн улам пайда болот, өсөт жана өнүгөт. Биринчиден, элдин керектөөсүнө шайкеш келген рухий-педагогикалык нарк-дөөлөттөр гана элдин салттуу ишенимине, идеалына айланат. Экинчиден, элдин рухий-практикалык, турмуштук талаптарынын улам өсүшү жаңы педагогикалык табылгаларды, тажрыйбаларды жаратат, өнүктүрүп өстүрөт.

В) Ар бир элдин педагогикалык маданияты өздөрү жашаган географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу өзгөчөлүктөргө ээ болот. Ал эми географиялык чөйрө да, тарыхый шарттар да бардык жерде бирдей эмес.

Г) Элдик педагогика – бул баарыдан мурда, тигил же бул улуттун социалдык турмушунун практикасы, таалим тарбия жаатындагы предметтүү, жөрөлгөлүү иш-аракеттердин бөтөнчө системасы. Демек, элдик педагогика тарбиялоо, билим берүү жаатындагы акыл-ойлордун, ишеним идеалдардын гана уюткусу эмес, ал баарыдан мурда, ошол идеалдарды калыптандырууга багытталган элдин практикалык педагогикалык иш-аракеттерин өз ичине камтыган өзгөчө феномен [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997. 6-7-б.].

Бул аныктамаларга таянуу менен кыргыз элинин тарбиялоо процессинин тарыхын карай турган болсок, улууларды сыйлоо салтынын учугу уруучулук коомдо жатат – деп өзү окумуштуу белгилеп өткөндөй, элдик педагогиканын

калыптануу, өнүгүү мезгили миңдеген кылымдарды карытты, ал улам мезгил өткөн сайын мазмуну байып, ичине улам жаңы элементтерди сыйдырып жүрүп отурду, ошентип, бай тарыхка ээ болгон педагогика бизге кызмат кыла баштады, мунун тарыхый мааниси бар. Орхон-Енисей таш жазууларындагы эстеликтерден тартып оозеки мурастын кайталангыс үлгүсүнө айланган «Манас» эпосунда, баатырдык, турмуштук эпостордо, элдик дастандарда жана башка дидактикалык чыгармаларда, ошондой эле, ысымдары уламышка айланып калган «Манасты» алгачкы ирет айтып баштаган Ыраамдын Ырчы уулунун, аны обонго салган Токтогулдун, карангы жерден көз тапкан, капилет жерден сөз тапкан Жээренче чечендин, Толубай сынчынын, орток түрк мурасы болгон Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим», Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү» эмгектеринде, ошондой эле, кийинки көлдөн чыккан жети акенин: Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Карач аке, Кыдыр аке, Карга акенин нускалуу ойлорунда таалим-тарбиянын, эмпирикалык билимдердин уникалдуу үлгүлөрү камтылган. Демек, жогоруда белгилеп кеткендей, этнопедагогика илими пайда боло электен мурда элдик педагогика тамыр жайып окутуунун жана тарбиялоонун негизги булагы болуп келгендигин эч качан танууга болбойт.

Албетте, кыргыз элинин аздектеп асыраган ата-салты, үрп-адаттары, элдик оозеки чыгармачылыгы, философиясы, педагогикасы жазма профессионал адабияты пайда болгонго чейин эле калыптанып, өнүгүү доорун басып өткөн. XVIII-XIX кылымдардагы болгон саясий жана социалдык өзгөрүүлөр Орус империясынын кыргыздарды каратып алышы, СССР учурундагы тоталитардык режим жергиликтүү кыргыз элинин каада-салтка, элдик чыгармачылыкка болгон мамилесин өзгөрттү. Албетте, Октябрь революциясынан кийин СССРдин жалпыга бирдей билим берүү, сабатсыздыкты жоюу идеясы тарыхта кайталангыс факт экендиги талашсыз. Бирок үстөмдүк кылган саясий режим, соцреализмдин тар алкагы кылымдар бою кыргыз элинде калыптанган кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын, эпостордун, макал-лакаптардын, жомоктордун окуу-тарбиялоо иштеринде

жана чыгармачылыкта колдонуудан чыгып калуусуна себеп болду. Жалпы элибизге Октябрь революциясына чейин кыргыздардын маданияты, адабияты болгон эмес деген ойдон чыгарылган пикир таңууланып келген. Бирок ошол эле мезгилде мухиттей чалкыган «Манас» эпосу бар эле. Дастандарды жаратып, оозеки айтып, кемитпестен ушул кылымга жеткирген элдин бай тили, көөнөргүс маданияты болгон. Албетте, кыргыздын асыл-дөөлөттөрүн кагаз бетине түшүрүп, изилдеген окумуштуулар же улуу жазуучу Ч.Айтматовдун «Чыңгызхандын ак булутундагы» катардагы мугалим Абуталип сыяктуу инсандар болгон. Бирок, ашынган шовинист Таңсыкбаев өндүү бюрократтар жеке кызыкчылыгы үчүн аларды курмандыкка чалгандан кайра тартпаган учурлары болгону талашсыз. Баарыбызга маалым болгондой, 1937-жылы кыргыз интеллигенциясынын алгачкы тобу, мамлекеттик ишмерлери Ж.Абдрахманов, А.Орозбеков, Б.Исакеев, К.Тыныстанов, Т.Айтматов, С.Карачев баштаган 137 киши репрессиянын курмандыктары болушкан.

Кыргыз эли сөз багып, сөздү кадырлап келген эл. Сөзгө маани берип, куюлуштура сүйлөп, сөз кезеги келгенде сөз атасын өлтүрбөй терең маанилүү элдик философия камтылган педагогикалык ойлорду жаратышкан. Бул жөнүндө учурунда «Манас» изилдөөчү В.В.Радлов «Кыргыздардын сөздөрү ыр сыяктуу болуп куюлушуп турат» деп жазып калтырып кеткендиги белгилүү. Башкасын айтпаганда да улуу эпос «Манасты» жараткан кыргыз элинин тили кооз жана көркөм экендигин белгилеп өтсөк болот. Бул 500553 сапты түзгөн эпос кыскартылып бириктирилген варианты гана. Окумуштуулардын эмгектеринин үзүндүлөрүндө «Манас» эпосу «Иллиада» менен «Одиссеядан» мынча эсе көп, «Махабхаратадан» мынча эсе көлөмдүү деп айтылат. «Манас» түбү түгөнбөгөн дайра, дүйнө элин таң калтырган океандай болуп чалкыган дастан, кут даарыган адамдар тарабынан оозеки айтылып, биздин заманга жеткен тарыхыбыз, улуу эпос жана дүйнөлүк шедевр, жазуучу улуу жазуучу Ч.Айтматов айткандай «кыргыз рухунун туу чокусу». Эпосто кыргыз элинин тарыхы, дүйнө таанымы, элдик педагогикасы,

социалдык-саясий абалдары кенири форматта, көркөм сүрөттөлөт. Тарыхый булак катары да «Манас» эпосуна кайрылып, таалим-тарбиянын каражаты катары да пайдаланып келебиз. Демек, элдик педагогика Манас бабабыздын доорунан бери жашап келген деп айтышка толук негиз бар.

Эгер «элдик педагогика» менен «этнопедагогиканын» карым-катнашына токтолсок, бул эки термин «элдик таалим-тарбия берүү» деген жалпы маанини түшүндүргөнү менен элдик педагогика жалпы элдик мурас болсо, этнопедагогика аны изилдөөчү педагогика илиминин бир тармагы болуп саналат. Бул жөнүндө А.Алимбеков: төмөнкүдөй жазат: «Элдик педагогика элдин таалим-тарбиялык идеяларын, тажрыйбаларын мүнөздөөгө карата айтылса, ал эми этнопедагогика теориялык ой жүгүртүүлөрдүн, илимдин чөйрөсү.

Элестүү айтсак, эгер «Элдик педагогика» жана «Этнопедагогика» деп эки хрестоматиялык жыйнак түзүлө турган болсо, анын биринчисинде элдик педагогикалык мазмундагы оозеки чыгармалар, үрп-адат, каада-салттардын кыскача баяндамалары орун алмак, ал эми экинчиси ошол тарбиялык салттарды, орошон ойлорду илимий талдоого алган эмгектерден турмак», – деп жазат [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997 8-б.]. Эгерде адабиятка салыштырып айтсак, адабий көркөм чыгармаларды элдик педагогика деп алсак, ал эми аларды изилдеген илим адабият таануу, адабий сын – этнопедагогика деп аталмак.

Бул маселеде чуваш элинин окумуштуусу Г.Н.Волков «этнопедагогика» менен «элдик педагогика» деген терминдердин маанисин мындайча ажыратат: элдик педагогика – бул конкреттүү бир этникалык топтун тарбиялоо салттары; этнопедагогика – ар түрдүү элдердин тарбиялоо салттары боюнча түшүнүктөрдү жалпылоо, аларга салыштырма талдоо берүү – дейт [Волков Г.Н. Этнопедагогика, Чебоксары, 1974, 331с]. Эгерде элдик педагогика улуттук баалуулуктарды камтыган табигый булак болсо, этнопедагогика аларды сактоонун, барктоонун, аларды изилдеп үйрөнүүнүн, илимий талдоого алуунун негизги куралы болуп саналат. Же болбосо элдик педагогика таалим-

тарбия берүүнүн элдик казынасы. Ал эми этнопедагогика элдик педагогиканын изилдөөчү илим. Башкача айтканда, “Манас” бул эпос, Манастануу – аны изилдөөчү илим.

Бүгүнкү күндө эгемендүү мамлекет болуп, басма сөз эркиндигин алганыбыз менен, рынок экономикасынын шартында өнөр, маданият, билим берүү, адабият тармактары арткы планда калууда. Билим берүү тармагына «инновация», «интерактивдүүлүк», «интеграция» деген түшүнүктөр келип кирүүдө. Батыштан келип кирген окутуунун бул формалары билим берүү системасынан бүтүндөй орун алууда. Бул аталган окутуунун формалары менен мазмундары кыргыз элинин билим берүү жана тарбиялоо принцибине туура келеби же жокпу, айтор кеңири колдонулуп жатат. Кезинде мындай тенденциянын опурталдуулугун чуваш окумуштуусу, академик Г.Н.Волков туура баамдап, окутуу жана тарбиялоо процессин этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү идеясын көтөргөн. Ал коом турмушу, билим берүүнү улуттук кыртышка, элдик каада-салтка, элдик маданият, адепке ылайыктап окутуу керектигин белгилеген. Ошондуктан, биз элдик чыгармачылыкка педагогикалык жактан өтө аяр мамиле жасап, аларды окутууда жана тарбиялоодо зор мааниге ээ экенин эске алуубуз зарыл. Анткени, сырттан кирген даяр форма менен мазмун ар дайым эле оң натыйжа бере бербестигин турмуш чындыгы далилдеп отурат. Элибиздин рухий байлыктарына, кыргыз менталитетине таандык, адептик моралдык-этикалык улуу дөөлөттөрдү окуучуларыбыздын дилине сиңирип, аларга ыйман-ызаат, салттуу-нарктуу мамилени калыптандыруу бүгүнкү күндүн талабы болуп турат.

90-жылдары мурдагы Советтер союзунун курамындагы өлкөлөрдө окутуу жана тарбиялоо иштерин улуттук негизге таянып жүргүзүү тенденциясы пайда болгон. Кыргызстан да бул демилгенден артта калбай, 1996-жылы элдик педагогиканы калыптандыруу жана өнүктүрүү максатында Кыргыз билим берүү академиясында этнопедагог С.Иптаровдун демилгеси менен, ошол кездеги директор, педагогика илимдеринин доктору, профессор И.Бекбоевдин чечими менен Этнопедагогика бөлүмү ачылган. Ал бөлүмдү

С.Иптаров 2008-жылга чейин жетектөө менен элдик педагогика жаатында эмгектенген жарандардын башын кошуп, илимий-теориялык иш жүргүзүү жана практикалык багытта уюштуруу иштери алдыга жылдырылган. Бөлүмдө элдик таалим-тарбия боюнча белгилүү адистер, илимдин докторлору жана кандидаттары: философ Г.Абдылдаева, этнограф А.Акматалиев, этнопедагог А.Алимбеков, тарыхчы Т.Асанов ж.б. иштешип, улуттук педагогикалык мурасты топтоо, жарыкка чыгаруу, системага салуу, илимий өңүттө талдоо ж.б. багыттарда үзүрлүү иштер бүткөрүлгөн.

Элдик педагогика илимий педагогиканын башаты, ошондой эле, илимий педагогика өсүп-өнүгүшү үчүн элдик педагогиканын табылгаларын пайдаланат. Салыштырып айтканда, фольклордун, элдик оозеки чыгармачылыктын байлыгын, табылгаларын профессионал жазма адабият өзүнүн өнүгүшү үчүн кенен пайдаланып келет. Бул жөнүндө профессор И.Бекбоев мындай деп жазат: «Элдик педагогиканы илимий педагогиканын башаты деп кароого болот, анткени илимий педагогика өзүнүн өсүп-өнүгүшү үчүн элдик педагогиканын табылгаларынан пайдаланат.», «илимий педагогиканын табылгаларын пайдалануунун географиясы өтө кенен, башкача айтканда, бардык жерде кеңири пайдаланууга болот. Мисалы, А.С.Макаренконун, В.А.Сухомлинскийдин, Ш.А.Амонашвилинин ж.б. педагогикалык табылгалары башка өлкөлөрдө да натыйжалуу пайдаланылууда. Ал эми элдик педагогиканын жоболору болсо көбүнчө конкреттүү бир элде, конкреттүү аймакта, конкреттүү улутта гана өз жемишин жакшы бере алат» [И.Бекбоев Жаштарга таалим-тарбия берүүдөгү этнопедагогиканын орду. – Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. Б.,2013 №3(27) атайын чыгарылыш. 11 бет. (263)].

Ар бир элдин өзүнө гана тиешелүү таалим-тарбияга байланышкан баалуулуктары болот. Кыргыз элинде төмөнкүдөй айрым ишенимдер таалим-тарбиянын каражаты болуп дидактикалык кызмат аткарып келет:

тамак-ашка байланыштуу

- нанды тескери койбойт

- бышкан ашты таштабайт
- нан менен бычакты аарчыбайт
- нандын күкүмүн жерге таштабайт
- улуулар ооз тиймейинче табакка кол салбайт
- дасторконду тепсебейт

Кийим-кечеге байланыштуу

- кийимди тескери кийбейт
- наристенин кийимин түнкүсүн сыртка калтырбайт
- баш кийимди бирөөгө бербейт
- балага жаңы кийим кийгизгенде: «Баламдын жаны бек болсун, кийимдин жаны морт болсун» деп айтышат

Кыймыл-аракетке байланыштуу

- колду артка алып турбайт
- колун бөйрөгүнө таянбайт
- эшикти тээп ачпайт, босогодо турбайт
- үйгө босогону баспай аттап кирет
- очокту, малды теппейт
- күн батарда уктабайт, жолго чыкпайт
- оорулуу адамдын абалын эртең менен сурайт

Адептик жүрүм-турумдар:

- саламдашпай сөз баштабайт
- үй ичинде ышкырбайт
- кишиге артын салбайт, тескери карап отурбайт
- төргө улуулардан биринчи өтпөйт ж.б.

Мына ушул сыяктуу бир элге тиешелүү болгон ишенимдер ошол элге дидактикалык каражат катары өз милдетин аткарсан, башка бир элге түшүнүксүз болушу мүмкүн.

Г.Н.Волков этнопедагогиканын негизги жети белгисин көрсөтөт:

«Биринчиден, бул педагогика – улуттук сакталуунун педагогикасы. Депортацияланган бир дагы улут, алардын башына кандай гана улутка каршы

каардуу саясат түшпөсүн, кандай гана кемсинтүүлөргө, геоницидге кабылбасын, баары бир алар жок болуп кетпеди: аздыр-көптүр алардан баары улуттук тилин, үрп-адатын, кала берсе өздөрүнүн тарбиялоо салттарын сактай алды. Этнопедагогиканын элементтери, элдик педагогиканын формасы катары, кандайдыр деңгээлде чектелүүгө учураганы менен, баары бир үй-бүлөлүк алкакта аракетте болду, б.а., жабык системада жан багып жүрдү. Демократиянын шарттарында бара-бара этнопедагогика ачык системага айланышы мүмкүн жана эл турмушунда анын ролу да жогорулайт.

Экинчиден, этнопедагогика бул – тарбиялоонун жалпы акылмандыгы тууралуу педагогика, андыктан да бул этникалык эмес, поли-этникалык педагогика, мындан улам анын табигый максат-мүдөөсү – маданият диалогдорун ар дайым багыттап туруу.

Үчүнчүдөн, этнопедагогика бул – жалпы сүйүүнүн педагогикасы. Акыр түбү тарбиялоо деген эмне? Үлгү жана сүйүү. Ошол үлгү жана сүйүү менен, апыртпай айтканда, тарбиялоонун бардык, же негизги милдеттери ишке ашырылат.

Төртүнчүдөн, бул – ортомчулардан оолак турган педагогика, ал тарбиялануучуга түздөн-түз чыгууга мүмкүнчүлүк берет, анын ар бир алып жүрүүчүсү эркин, автономдуу, өз алдынча, б.а., бул педагогика – биринчи «колдон чыккан» педагогика.

Бешинчиден, бул педагогика инсанга багытталган, жекелештирилген, жеке талдоого алынган педагогика. Алар автобиографиялуу, андыктан ар дайым эскерүүлөргө таянып турат.

Алтынчыдан, ал – педагогиканын тирүү жаны, анын кагып турган жүрөгү.

Жетинчиден, ал – глобалдуу педагогика, ал элдердин жана адамдардын жүрөгүнө жол ачат: ар бир элди билүү үчүн ал элдин салттуу тарбия системасын билүү керек. Андыктан, ал элдерди биримдикке чакырып, аларды баш коштурууга кызмат кылат» [Волков Г.Н. Этнопедагогика. Учебник для

студентов средних и высших педагогических учебных заведений. – М.: АCADEMIA, 2000, 3-4-б.].

Этнопедагогика мына ушундай бир нече белгилери менен башка илимдерден айырмаланып турат. Бул илимди жаңы гана пайда болгон жаш илимдеринин катарында карап жатсак да, бул илимдин өзү пайда боло электен мурда анын элементтери тарбиялоо процессинде жашап келгендигин байкоого болот.

Кыргыз элинде төмөндөгүдөй рухий жана материалдык дөөлөттөр окумуштуулар аныктагандай, элдин турмуштук өзөгүн түзүп, ылдыйда өбөк, өйдөдө жөлөк болуп келгендигин танууга болбойт.

Ыйыгы-теңир (жараткан), касиеттүү, кымбат, кол тийгис деген мааниде, кыргыздар жаратканды баарынан ыйык көрүп, ага деген сыйурматын диний түшүнүктөрү аркылуу жасашкан. Эң негизги нерсе бул – ишеним. Уламыш-аңыздарга (бытие) ишенүү Орхон-Енисей рун жазууларында да бар. Көк (асманга) теңирге сыйынышып, жүрүшкө чыгарда же деги эле күндөлүк турмушта ар кандай ырым-жырымдарды жасашкан. Таластагы «Манас ордо» комплексинде күмбөздүн жанындагы таш – Манастын төлгө ташы деп аталып, жүрүшкө чыгарда ташты көтөрүп көрүп, эгерде ордунан жылдыра албаса жүрүшкө чыккан эмес экен.

Теңирдин кудуретине ишенип С.Иптаров айткандай, кыргыз баласы «тең» деген сөздү урматтап, «Теңирдин» өзүн аздектейт. «жар» деген сөздү ызааттап, «жараткандын» өзүн сыйлайт, «кут» деген сөздү кадырлап, «Куттайдын» (Кудайдын) өзүн кастарлайт. Албетте, кыргыздар «тең», «жар», «кут» деген сөздөрдү бийик тутушкан. Тең – баарына бирдей тегиз, Жар – өмүрлүк жубай же колдоочу маанисинде да колдонулат. Ал эми «кут – теңирдин берген ырыскысы», «Тең бөлүшкөндү теңирим сүйүптүр», «Жараткан өзүң жар бол», «Кудайдын куттуу күнү» деген сөздөр азыр да кеңири колдонулуп жүрөт. Теңирге ишенүү менен кыргыз баласы өзүнүн адамдык касиеттерин калыптандырган.

Бийиги-адам (ата-эне) – жогору, ардактуу маанисинде колдонулат. Ата-эне балдары үчүн эң зарыл мээрим булагы. Ата-эне – жараткандын адам баласына тартуулаган мээримдүүлүк өлкөсү, үй-бүлөнүн бакыты, бейпилдиктин жана шаттыктын тийип турган күнү, бүлөсү үчүн күйүп-бышкан боорукер камкор жандар. Адамзаттын жашоосун улап, жарык дүйнөгө наристелерди алып келип, эрезеге жеткирип, татыктуу таалим-тарбия берген ата-эне – эң улуу жана кадырлуу адамдар. Адам наркын сыйлоодон башка да, ата-энени урматтоо, ак эмгегин, «ак сүтүн» актоо парз. Ошондуктан, баарынан бийиги – ата-эне деп аташкан эмеспи.

Байлыгы-сөз (эне тил) – Ар бир элдин ыйык байлыгы – эне тили. Эне тил адамдарды байланыштырып туруучу негизги курал жана каражат гана болуп саналбастан, ал ошол элдин иденттүүлүгүн тастыктаган паспорту. Заманыбыздын залкар жазуучусу Ч.Айтматов, тил жөнүндө сөз – эң оболу улут жөнүндө сөз дегендик. Кайсы улут болбосун анын түбөлүктүүлүгү тилинде. Кыргыз тили кыргыз баласына эненин сүтү менен бир келген катары кабылданат. Тилге кыянатчылык кылуу – демек, ал улутка кыянатчылык кылган менен тең катар бааланышы керек, – деп эне тилдин ыйыктыгы, ага камкордук көрүү жөнүндө таасын ойлорун билдирген.

Өнөр алды кызыл тил деп, кыргыз эли сөздү көздүн карегиндей кадырлап, тумарындай тутунуп өтө этият пайдаланышкан. Бардык элдин ушул кылымга бапестеп жеткирген рухий мурасы – сөз казынасы, накыл сөзү. Себеби, тилдердин пайда болуу процесси көптөгөн мезгилдерди артка калтырды. Өз тилин жээриген элдердин тили күндөлүк турмушта колдонулбай, керектөөдөн чыгып калгандыктан улам жоголуп кеткендиги эчен мисалдар менен аныкталып, тарыхта тастыкталып келе жатат. Ошондуктан, эне тил элдин тарыхый тагдыры. Ааламдашуунун азыркы этабында улуттук баалуулуктарыбызды жаңы технологияларга ыңгайлаштыруу менен, эне тил аркылуу улутту сактап калуу зарылдыгы бар.

Башаты – Мекен (Ата-Журт) – «Туулган жердин топурагы алтын» деп бекеринен айтышпаса керек. Көчмөн элдер эң ириде турак-жайы болгон

мекенин, эли-жерин көздүн карегиндей сакташкан. Эч бир жерин кемитпей душманардан коргоп, кийинки урпактарга мурас кылып калтырып келишкен эмеспи. Мамлекеттүүлүктүн иденттүүлүгүн аныктаган башкы баалуулуктардын бири бул – аймактык-администрациялык абалыбыз, жерибиз, мекенибиз – Ала-Тоо. Таптаза суусу, көк тиреген Ала-Тоо – биздин мекенибиз, башатыбыз. Аны көздүн карегиндей сактап, барктап, бөксөртпөй кийинки муунга өткөрүп берүү – биздин алдыбыздагы ыйык милдетибиз.

Байрагы – кызыл туу – жоокерчилик замандан тартып эле, ар бир көчмөн элдин туусу болгон. Жеңиштин, эркиндиктин, өз алдынча мамлекеттүүлүктүн символу катары илгертен эле пайдаланылып келет. Ошондой эле, бир элдин башчысы же баатыры өлгөндө туу түшүрүлүп, аза күтүү маанисин чагылдырган. Көчмөн элдин жазылбаган мыйзамына ылайык, туусу түшүп турган элге душман тийген эмес. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик туусу ортосуна кырк нуру тегиз чачыраган алтын түстөгү күн алкагынын, күн алкагынын ичине кыргыз боз үйүнүн кызыл түстөгү түндүгүнүн сүрөтү түшүрүлгөн тик бурчтуу кызыл кездемеден жасалган. Туунун эни анын узундугунун бештен үчүн түзөт. Нурлуу алкактын диаметри туунун энинин бештен үчүн түзөт. Күндүн жана нурлуу алкак диаметрлеринин катышы – бештен үчкө барабар. Түндүктүн диаметри нурлуу алкактын диаметринин жарымына барабар.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Ч. Айтматов: «Ишеним деген тек гана көр пенделик ишеним эмес, ал деген бу дүйнөнүн баалуулуктарына болгон ишеним, улуу баалуулуктарга болгон ынаным», – деп таамай белгилегендей, жогоруда айтылган жана төмөндө саналып кеткен баалуулуктарга болгон ишенимибиз, ынанымыбыз жашап турганда, кыргыз көчү улана берери шексиз. Аздеги-ат; улугу-кан; урааны-Манас; тиреги-намыс; тилеги-ыйман; батасы-өмүрлүү бол; алкоосу-кем болбо; кайраты-арбак колдо; каргышы-тукумуң соол; урматы-улуулук; ызааты-кичүүлүк; парзы-көз көрсөтүү; сырдашы-дос; сынчысы-эл; медери-бала; кумары-куш; эрмеги-комуз; канаты-жылкы; насиби-ак; балбаны-жер; баатыры-билим; тазасы-суу; табынганы-от;

таттуусу-жан; ачуусу-өлүм; тунугу-махабат; жумшагы-көнүл; катуусу-шерт; саламы-арбаңыз; алиги-бар бол; арманы-күү; акылы-макал; эси-дастан; санаты-санжыра; адеби-угармандык; пейили-меймандостук; руху-айкөлдүк; акылы-адамгерчилик; тооп жайы-мазар; тамгасы-чамгарак; турагы-боз үй; тумары-ак калпак; түгөйү-жар; күйөөрү-тууган; мүнөзү-сабыр; мүдөөсү-ынтымак; мураты-эркиндик; сайраны-той; сөөлөтү-ой; күткөнү-дөөлөт; күрөшү-мээнет; туткасы-салт; калысы-калк; бермети-Ысык-Көл; бешиги-Ала-Тоо. [Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу Кыргыздын көөнөргүс дөөлөттөрү. – Б.: 2000.].

Жогорудагы баалуулуктарды бийик тутуп, ар бирине аздектеп мамиле кылуу менен кыргыз эли эң ириде «бата менен эл көгөрөт» дегендей, карылардын, жалпы элдин батасын алуу, урпагына бата берүү жана баланын ыйманын тилөө, балага элдик таалим-тарбия берүү сыяктуу элдик педагогикалык асыл көрүнүштөрүн даңктап келген. Кыргыздын асыл-дөөлөттөрү болгон санжыра, эпос, дастан, макал-лакап, жомокторду күндөлүк турмушунда колдонуу аркылуу актык, чынчылдык, ыймандуулук, намыстуулук, ынтымак, кооздук, табият менен таттуу мамиледе болуу сыяктуу адамдык нарк-насилге эгедер болуп турушкан.

Бүгүнкү күндө ар бир этнос өзүнүн түпкү баалуулуктарына кайрылып, изилдеп, аларды жаңыча өңүттө азыркы турмушка колдонуу, киргизүү аракеттерин көрүүдө. Жаңы маалымат технологияларына улуттук баалуулуктарды таанытуу, замандын талаптарына ылайык кайрадан ишгтеп чыгуу жана колдонуу үчүн материалдар абдан кенен. Ишибиздин максатына ылайык, элдик педагогиканын материалдарын таалим-тарбия берүүнүн күчтүү каражаты катары колдонуу үчүн технологиянын мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалануу зарылдыгын белгилейбиз.

1.2 КЫРГЫЗ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫ – КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН МАЗМУНУ ЖАНА КАРАЖАТЫ.

Кыргыз элинин жалпыга бирдей билим берүү системасынын тарыхында жана кыргыз элинин педагогикалык мурастарын калыптандырууда алгачкы агартуучулар, илимпоз жана педагогдор И.Арабаев (1882-1933) менен К.Тыныстанов (1901-1938) эмгектери, окуулуктары пайдубал болуп беришти.

И.Арабаев кыргыз элинин алгачкы агартуучулардын бири, араб графикасынын негизинде кыргыз алфавитин түзүүчү, грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебинин түзүүчүсү, кыргыз алиппесинин автору. 1911-жылы Уфадан И.Арабаев К.Сарсекеев менен авторлошуп «Алип бээ хаки төтө окуу» («Алиппе же казак жана кыргыз балдарын тез окуганга үйрөтүү») деген китепти чыгарган. 1912-жылы Оренбургдан «Жазуу эрежелеринин негизи» деген китеп чыгарган. Китеп 35 беттен туруп жазуу эрежелери, каллиграфия, тамгаларды кооз жазуу үлгүлөрү берилген.

1922-24-жылдары И.Арабаев Түркстан АССРинин эл агартуу комиссариатынын кыргыз илимий комиссиясын жетектеп, комиссия кыргыз алфавитин түзгөн, башталгыч класстын окуучулары үчүн алиппени, окуу жана усулдук куралдарды чоңдор үчүн алиппени даярдашкан. 1924-жылы «Кыргыз алфавитин» жана «Алиппени» түзгөн. Аталган алиппе «өзүнүн ички маани мазмуну боюнча алганда кыргыз баласына өзүнүн эл-жерин, анын жашоо-мүнөзүн, жашоо-турмушун, тил байлыгын, бүткүл руханий-материалдык дүйнөсүн таанытып, ал аркылуу кыргыз баласын педагогикалык жактан куралдандыруу максатын көздөгөнү менен баалуу. Мындай мазмуну менен ал – өзүнөн кийинки бүткүл кыргыз китептеринин кайталангыс үлгүсү бойдон калды жана кала бермекчи», – деп профессор С.Рысбаев [Рысбаев С. «Алгачкы» деген ат ыйык. Киришсөз /Арабай уулу Ишеналы. Кыргыз алиппеси. Кирилица ариби менен басылышы. – Б.:2007. 3-б.] айткандай, бул биринчи окуулукта «Эмгекчил эл кем болбос», «Эринчек эр оңбос», «Эрегишкен журт болбос», «Тегин ачканды теңтуштары сүйбөс», «Көп

жашаган билбейт, көптү көргөн билет», «Учу бирге жазылат», «Түбү бирге кошулат», «Эксең эгин, ичээрсиң тегин», «Бир көргөн билиш эки көргөн тааныш», «Бүлүнгөн элден бүлдүргү алба», «Төшөгүңдү карап аягыңды соз» деген сыяктуу элдик педагогиканын үлгүлөрү киргизилген. Демек, «Алиппени» окутуп жаткан мугалимдер өз окуучуларына (ал китеп менен чоң кишилер да сабатын ачкан) элдик таалим-тарбия салттары тууралуу айтып беришип, элдик педагогика советтик окуу китебине киргизилген.

Кыргыздарда XIX кылымда айрым инсандын жекече мектеби болгон. Мисалы, Арстанбектин мектеби, Женижоктун мектеби, Калыгулдун мектеби, Тоголок Молдонун мектеби ж.б. Алардын туруктуу имараты болгон эмес. Алар элди кыдырып, шакирттерин жанына алып жүрүп окуткан. Шакирттерине гана, эмес бүтүндөй кыргыз журтуна өзүлөрүнүн педагогикалык, этнопедагогикалык, этикалык тажрыйбасын жайылткан. Алар жалкоолук менен жан бактылыкка каршы болуп, боорукерлик, жоомарттыкка, сабырдуулукка үндөгөн. Жакшы менен жаманды айырмалап келип, сапаттарды экиге ажыратат. Жыйынтыгында, баарыдан мурун адамдык сапаттарды аздектеп багуу керек экендигине токтолушат [Байгазиев С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика. Б., 2007.].

Агартуучулук милдетти аркалаган акындар, төкмөлөр, манасчылар элди аралап таалим-тарбия ишин гана жүргүзбөстөн, шакирт даярдап өзүнүн уникалдуу мектептерин түптөп кетишкен. Ошентип элдик оозеки чыгармачылыкты жайылтуу, өнөрдү үйрөтүү аркылуу таалим-тарбия иштери уланып келген.

Андан тышкары, байыртан бери эле кыргыз элинде энелер мектеби түптөлүп, баланын таалим-тарбиясына өзгөчө көңүл буруп келишкен. Балага жомок айтып берип, жаңылмачтарды жаттатып, табышмактарды таптыртып, насыят ырларын жаттатып, сүйлөөгө, угууга жатыктырган. Ар бир кыргыз баласы макалдатып, табышмактатып сүйлөп, айтылган сөздүн терең маанисин түшүнө билишкен. Сөздүн дагы анты болот деп, жаман сөздөрдү оозанышкан эмес. Уул баланын тарбиясына ата абдан көңүл буруп, эр-жигитке таандык

сапаттарды калыптандырышкан. Ал эми кыз баланын тарбиясында эненин ролу чоң болгон. Кыз балага тиешелүү сапаттарды калыптандырып, турмушка даярдаган. Кыргызда кызды өзгөчө урматтап, конок катары сый көрсөтүшкөн.

К.Тыныстановдун Түркстан Республикалык советинин XII съездинде 1924-жылы январдагы эл агартуу комиссариатында жасаган докладынын негизинде «Советтик окуу китеби жана адабияты таптакыр жок элдер, кара кыргыздар жана таранчылар үчүн окуу китептерин жана окуу куралдарын ошол элдин тилинде басып чыгарууга киришилсин» деген чечим кабыл алынган. Ушул токтомдун негизинде кыргыздын башталгыч мектептерине арнап туңгуч «Окуу китебин» («Эне тилин») жазган.

К.Тыныстанов ал китебинин баш сөзүнө мындай деп жазат: «Бул китепти жаш балдар үчүн арнап жазган болдук. Жаш балага арнап китеп жазуу үчүн көп устаттык, көп-көп тажрыйбалар керек. Жаш баланын жанына ылайыктоо үчүн, кыйын-кыйын шарттарды өтөө керек. Ал шарттардын баарын орундаттык деп айта албайбыз бизде тажрыйба жок. Экинчиден, бизде мурунтан жолго коюлган адабият жок. Канчалык калк адабиятына байбыз десек да алар иштелбеген, балдарга эптүүсүн табуу кыйын болду. Жана бизде акындарыбыздын сөздөрү иретке салынбагандыктан сулуулары табылбады. Үчүнчүдөн, бул китептин ашыккандык менен жазылгандыгы. Өзүбүздүн чабалдыгыбызды айтып отурсак да, бул китепти бир ай ичинде даяр кылдык. «Баарын айт да, бирин айт» – дегендей, бул китеп билим кыскандыктан эмес, зарылдык кыскандыгынан жазылып отурат. Айтор «Жоктон бар артык» – дегенди эске алып, куру алакан отурган мектепбизди соорото туралы дедик. «Көч жүрө-жүрө түзөлөт» – деген. Биз дагы жүрө-жүрө китеп куралдарыбызды дурустап кетебиз. Ар бир жолдош «Ат болгончо аяк улоо» – дегенди эске тутса болгону».

Бул кириш сөзүндө Касым китебин жупуну гана китеп катарында көрсөткөнү менен, ичинде жаш балдардын жан дүйнөсүнө ылайыктуу кыска-кыска тамсилдер, таалим тарбия берүүчү кызыктуу аңгемелери, тамсилдери, кооз ырлар бар эң сонун түзүлгөн китеп эле. – деп жазат окумуштуу-изилдөөчү

Зияш Бектенов [Касым Тыныстан уулу Адабий чыгармалар Баш сөзү. Б.:Адабият, 1991. 9-б. (190 б.)].

Касым Тыныстановдун аталган окуу китеби кыргыз элдик педагогикасынын кылымдарды карыткан таалим-тарбия берүү салттарына негизделип иштелип чыккандыгы белгилүү. Алар эч негизсиз жоюлуп, окутуунун соңку талаптарына жооп бербеген грамматикалык маалыматтардын монополиялык үстөмдүгү орноп келди. Азыркы учурда кыргыз тилин кыргыз жаштарына окутууда жаңы педагогикалык негиздерге кыргыз элдик педагогиканын, улуттук этнопедагогиканын негиздерин бирдей колдонуу азыркы учурдун өктөм талабы болуп калды.

Ата мекендик окумуштуулар кыргыз элинин улуттук баалуулуктарына, анын ичинде элдик педагогиканын материалдарына кайрылып, диссертациялык иштер коргошкон. Алардын айрымдарын белгилей кетсек, Жумаш Койчуманов (Идеи и воспитания в творчестве Тоголок Молдо. – Ф.:1964.), Н.Имаева (Идеи воспитания творческом наследии Токтогула. – Ф.:1971.), Б.Байсеркеева (Этнические взгляды киргизских акынов-демократов Токтогула Сатылганова и Тоголок Молдо: Автореф. дис. ...канд. пед. наук.: – Ф. 1965. 23с.) акындар чыгармачылыгындагы элдик педагогика тууралуу кандидаттык диссертацияларды коргошкон. Талип Ормонов «Манас» эпосунун негизинде балдарды жоокерчиликке тарбиялоо жөнүндө (Педагогические воозрения древних кыргызов. Эпос «Манас». Автореф. дис...канд.пед.наук: Казань 1972.), Бекембай Апышев (Народные традиции и их использование в трудовом воспитании старшеклассников (на материалах сельских школ Киргизской ССР). Автреф. дис...кандпед.наук: Москва, 1974), Жолчубек Бешимов (Народные традиции в нравственном воспитании школьников старших классов (на материале Киргизии). Автореф. дис....канд.пед.наук: Казань 1975) элдик салттарга таянып адептик билим тарбия берүү боюнча диссертациялык иштерин коргошкон. Ошондой эле элдик жомоктордогу этнопедагогикалык ойлор К.Кыдыралиевдин (Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках. –Ф., 1979. 185-б.)

китебинде, А.Калдыбаева К.Акиевдин ыр-поэмаларындагы элдик тарбиянын чагылдырылышы (Идеи народного воспитания в творческом наследии Калыка Акиева и их использование в современной педагогической практике школ Кыргызстана: Автореф. дис... канд. пед. наук: – Алма-Ата, 1988.; Калык Акиевдин чыгармаларынын тарбиялык мааниси. – Б.: 1994.), А.Измайлов этнопедагогикалык принциптерге таянуу менен Орто Азияда жашаган элдердин педагогикалык салттарындагы жакындык менен айырмачылыктарды изилдеген (Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.:1991.), Т.В.Панкова (Научно-педагогические основы сравнительной этнопедагогике. – Автореф. дис...док. пед. наук. – Б.: 2005) докторлук диссертациясын, З.А.Жолдошбекова «Кыргыз үй-бүлөсүндө мектеп жашына чейинки балдардын карым-катнаш маданиятын калыптандыруу», Н.Түнкатарова «Кыргыздын турмуштук каада-салттары аркылуу мектеп жашына чейинки балдарды эмгекке тарбиялоо», Г.У.Рыскулова «Мектеп жашына чейинки балдардын экологиялык маданиятын калыптандыруу», Н.К.Дюшеева «Подготовка будущего учителя и использованию прогрессивных традиций народной педагогики в учебно-воспитательном процессе общеобразовательной школы» (2000), К.Жаныгулов «Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX-XX к.)» (2009), Р.Кутанова «Жыйырманчы кылымдын башындагы кыргыз интеллигенциясынын мурастарындагы улуттук баалуулуктар аркылуу окуучуларды Ата мекенди сүйүүгө тарбиялоо» (2010), деген темаларда кандидаттык диссертацияларын коргошту.

Педагогикалык багыттагы окуу жайларында атайын этнопедагогика окуу предметтери киргизилген. М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова «Кыргыз эл педагогикасы» боюнча окуу-методикалык колдонмосу (1994), А.Алимбековдун «Кыргыз этнопедагогикасы» (1993), Кыргыз элинин билим берүү салттары (2001), К.Кыдыралиев «Этнопедагогика – улуттук нуктагы

таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы» (2010, 488 б.), «Кыргыз эл педагогикасы» Түз: С.Иптаров (1998) ЖОЖдордун студенттерине арналган окуу программасын бул багыттагы алгачкы саамалык катары кароого болот.

Кыргыз балдар фольклорунун тарбия берүүчүлүк жагдайлары жөнүндө С.Рысбаевдин докторлук диссертациясында [Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү. – Пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. – Б.: 2006, 49 б.] жана монографияларында (Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б.: 2006. – 364 б.) улуттук тарбия берүүнүн окуу процессиндеги мүмкүнчүлүктөрү ачылып берилген.

Окумуштуу А.Муратовдун «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы» аттуу китепби жарык көргөн. Китептин баш сөзүндө автор мындай деп айтат: «Ала-Тоо аймагыбызга туш тараптан ар кандай оң да, терс да таасирлердин агылып келип жатышы, ааламдашуу процессинин мурда болуп көрбөгөндөй тездешти бизди улуттук баалуулуктарга, артта калган дөөлөттөргө кайрылууга мажбур кылууда, ал эми мына ушундай кезде кыргыз улутун улут катары саясий партиялар, диний агымдар куткарбайт, дагы да болсо куткаруучу күч – элдин кылымдар бою колдонуп келген таалим-тарбиялык салттары. Андыктан да аны азыр болочокто мугалим болуучу студенттерибизге, алар аркылуу окуучуларга, кыскасы, келечек муундарыбызга таратуубуз керек. Этнопедагогика бул «улутту сактап калуунун педагогикасы» (Г.Н.Волков) гана эмес, ал ошол улутту цивилизацияга туура аралашууга жол көрсөтүүнүн да педагогикасы» [Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп-Б.: Турар. 2011.-604 б.].

Бүгүнкү күндө окуучулар технологияга абдан эле сүнгүп кирип баратышат. Бул аларды коомдук реалдуу турмуштан алыстатып, жашоо жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн азайтууда. Буга байланыштуу, келечек муундун камын көрүп, алардын муктаждыктарын канааттандыруубуз зарыл. Бул жагдайларды эске алуу менен окутууну

алардын кызыкчылыктарына ыңгайлаштыруу оң натыйжа бермек. Мында баалуулуктарды сактоого, жайылтууга артыкчылык берилүүгө тийиш. Ошондой эле аларды жаңыртып, замандын талабына ылайыкташтырып, кайрадан колдонууга сунуштоо зарыл. Болбосо алар колдонуудан чыгып, маданий эстелик катары гана калуусу мүмкүн. Кезинде дүйнөнү дүңгүрөтүп турган Kodak жана Nokia бренддерин мисал келтирели. Бул компаниялар бреннди улам жаңыртып, жаңы өзгөчөлүктөрдү, артыкчылыктарды колдонууга сунуштабаганы үчүн индустриядан сүрүлүп чыгып калды. Билим берүүдө дагы дал ушундай. Айрыкча, глобалдашуу заманында атаандаштыкка туруктуу болуу үчүн билим сапатты жогорулатуу керектиги талашсыз. Бирок сапатты жогорулатуу үчүн тыштан келген баалуулуктарды бүкүлү бойдон кабыл алуу жакшы натыйжа бербей тургандыгын тажрыйба тастыктады. Улуттун уңгусу болгон улуттук баалуулуктарды өзөк кылуу менен окутуунун жана тарбиялоонун жаңы методдорун, ыкмаларын жана мамилелерин иштеп чыгуу милдети турат. Азыркы учурда ар бир улут өз өзгөчөлүктөрүн таанып-билип, иденттүүлүгүн сактоосу зарыл.

Элдик педагогикалык дөөлөттөрдү жаратуу, сактоо, өздөштүрүү жана жайылтуу багыттары боюнча окумуштуу-педагогдор тарабынан алгылыктуу сунуштар берилип келе жатат. Алардын айрымдарын атай кетсек: билим берүүнү өркүндөтүүнүн заманбап талабына шайкеш этнопедагогиканын бирдиктүү моделин жана концепциясын иштеп чыгуу; билим берүү стандарттарын, окуу программаларын этнопедагогикалык негизде иштеп чыгуу; мектептеги окуу предметтеринин мазмунун этнопедагогикалык маалыматтар менен байытуу, аларды окутууда этнолингвистикалык ыкмаларды кеңири колдонуу; окуу китептерин, окутуу жана билимди баалоо методдорун иштеп чыгууда этнодидактиканын бай мүмкүнчүлүгүн пайдалануу; билим берүү тармагында окуу предметтеринин курамында окуучуларды жана студенттерди диалогго жана толеранттуулукка тарбиялоо максатында окуу предметтеринин мазмунун байытуу жана атайын курстарды иштеп чыгуу.

Эне тил жана элдик педагогиканын байланыш, карым-катышына, алардын эне тилди окуп-үйрөтүүдөгү орду менен маанисине токтолгонубузда, эне тил менен элдик педагогика – эгиз, алар бирин-экинчиси шарттап, бири-бирине өтүп, толуктап, бирде биригип, бирде ажырап, жыйынтыгында, бир бүтүндүккө бириккен көрүнүштөр менен түшүнүктөр. Тактап айтканда, элдик педагогика, негизинен эне тилде сакталат, баркталат, муундан-муунга берилет, байыт, толукталат. Ошол эне тилде сакталган элдик педагогика, барыдан мурда, эне тилдин өзүн барктоого, өнүктүрүүгө кызмат кылат. Элдик педагогиканын негизги жоболору, талаптары, эреже-нормалары элдик оозеки чыгармачылыкта чагылдырылып, жалпы эле фольклор элдик педагогиканын соолбос жана универсалдуу булагы катары каралат. Эне тил менен элдик педагогиканын эриш-аркак жашап, өнүгүп, өсүп, өркүндөп келгендигин кыргыз тилине болгон байыркы замандан берки мамилелер жана «Манас» сыяктуу эпикалык чыгарманын кыргыз элинде гана жаралышы эң сонун күбө боло алат.

«Кыргыздын сүйлөгөнү ыргактуу. Алар сөзгө чечен, чукугандай сөз тапкыч жана ар бири, ал турмак эң эле билимсизи да өз тилин ушунчалык жакшы билет. Сөзмөр, чечен адамдар сүйлөгөндө болуп көрбөгөндөй тынчтык өкүм сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп тыңшашат». Булар В.В.Радловдун кыргыздын сүйлөгөнүнө жана укканына берген баасы. Демек бул жерде кыргыз эли эзелтеден сүйлөө менен угууну бирдей баалап, бирдей даражада баркташкандыгынан кабар берилет.

Кыргыз элинин тилге, сөзгө болгон мамиле-түшүнүгүн Кыргыз Эл жазуучусу Кеңеш Жусупов мындайча көрсөтөт: Сөздүн жашы элдин өмүрү менен тең. Калк өнөрү, акылмандыгы, кудурет-кусуру – сөзүндө. Ар бир сөздүн тарыхы, мааниси, орду жана касиет-күчү болорун эзелтен элибиз билген. «Өнөр алды кызыл тил» деген кыргыздар жер каймактагандан сөздү ыйык санап, көздүн карегиндей өтө этият урунушкан. Кыргыздардын байыртадан бери асырап-сактап жүрүп береги ХХI кылымга бапестеп жеткирген рухий мурасы – сөз казынасы, накыл сөзү, эне тили болсо керек.

Ага аземдүү маанини, купуя сырды, керемет касиетти, сулуулукту жана тунук акылмандыкты жымыра катышкан. Албетте, ар бир эл, ар бир улут өз эне тилин барктап, баалап, асырап, колдонуп, өнүктүрүп келет. Бул жазылбаган мыйзам, жалпы адамзат кабыл алган, ыйык сактаган улуу улуттук рух. Ошол эле учурда тилге эне тилге болгон өзгөчө мамиле кылуу, өзгөчө барктап аздектөөдө кыргыз эли байыркы замандан бери сактап, бул феномени менен саякатчылырды жана дүйнө элдерин таң калтырып келишкен.

Жазуу-сызуу чыгып, билим берүүчү бардык мекемелерде окутулуп, илимий жактан изилденип, сабатсыздык толук жоюлган заманда, азырынча эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден тартып, кыргыз тилине болгон мамиле солгундап, кыргыз сөзүнүн касиети менен кудуретине шек келтирип алдык. Бул барыдан мурда, кыргыз тилин кыргыз жаштарына окутуп-үйрөтүү иштеринде өзгөчө тамырлап кетти. Сөз ондогон жылдар бою кыргыз тилин окутуунун мазмунун тууралуу баратат. Батышта, өзгөчө Россияда иштелип чыккан тилдин илимий-теориялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын кыргыз тилине зордоп көчүрүү, эне тилди окутууну мазмунун практикалык эч кандай мааниге ээ болбогон теориянын көз жаздымында калтырдык. Өз алдынча өлкө, мамлекет болгондон тартып эне тилди, кыргыз тилин кыргыздарга окутуп-үйрөтүүнү кайрадан Батыштын өзүндө анча кеңири колдонулбаган концепция, стандарт, долбоорлоруна, методикасына бүкүлү бойдон салып бердик. Азыркы учурда эч ким түшүнбөгөн, эч ким түшүндүрө албаган, колдонууга эле эмес, айтууга да оор болгон «куррикулум» деген түшүнүк пайда болду. Мындай баскынчылыкка биздин илимий педагогикабыз, кыргыз лингвистикасы, кыргыз тилин окутуунун методикасы каршы тура алган жок, болгондорун колдонууга жана жайылтууга аргасыз болдук. Жашырып-жаап, жымсалдап проблемаларын көрмөксөн болуунун өзү – чоң трагедия. Мындай абалда, мындай шартта, айласыздан классикалык болуп калган «эмне кылуу керек» деген суроого такалабыз. Коюлган суроого жооп табууга аракеттенип көрөлү. Биздин бекем ишенимибизде, кыргыз тилин кыргыз жаштарына окутуунун теориялык жана практикалык негиздеринин өзөгүн кыргыз элдик

педагогикасы менен кыргыз этнопедагогикасы түзүшү зарыл. Мында эч кандай жаңы нерсени ачуунун кереги жок. Бул пикир биз тарабынан биринчи жолу айтылган жок. Элдик педагогиканын таалим-тарбия берүүдөгү ролу менен мааниси, кыргыз улутунун улут катары сакталып өнүгүүсүндөгү ээлеген орду менен кызматы И.Бекбоев, М.Рахимова, А.Алимбеков, С.Рысбаев, А.Муратов, А.Калдыбаева, Р.Абдраимова ж. б. педагог-окумуштуулар тарабынан айтылып, изилденип, далилденип келе жатат. Айталы, профессор А.Калдыбаева этнопедагогика боюнча жарык көргөн эмгектерди талдоо менен «бул педагогика – улуттук сакталуунун педагогикасы» деген жыйынтыкка келет. Бул пикир биздин эне тилди окутуунун мазмундук өзөгүн элдик педагогика түзүш керек деген пикирибизди тастыктап турат. Ал эми кыргыз этнопедагогикасы боюнча белгилүү адис А.Алимбеков элдик педагогикага төмөнкүдөй аныктама берет: «Элдик педагогика – бул улут улут болуп калыптанганга чейин эле узак мөөнөт жашап, белгилүү географиялык жана тарыхый шарттардын, элдин керектөөлөрүнүн негизинде өнүгүп-өркүндөп, адамды муундан-муунга мурасталган идеялардын, ишенимдердин, ыймандык нарк-дөөлөттөрдүн духунда тарбиялоого багытталган эмпирикалык билимдердин жана практикалык иш-аракеттердин бөтөнчө системасы» [Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1997 8-б.].

Профессор Ж.Чыманов: «Элдик педагогика – бул элдин өзү, анын кечээгиси, бүгүнкүсү жана эртеңкиси. Кайсы гана маселеге, кайсы гана темага кайрылган элдик педагогиканын түрү болбосун, ал тил менен, тил байлыгы менен, элдик оозеки чыгармачылык менен өтмө катар, кыйма-чийме байланышта болот. Элдик педагогиканын улуу идеялары, мурастары элдик чыгармаларда чагылдырылат, ошентип, элдик оозеки чыгармачылык элдик педагогиканын продуктусу, казынасы, сактоочусу жана таратуучусу болот. Ошол эле учурда элдик оозеки чыгармалар элдик педагогиканын эң күчтүү, эң таасирдүү жана эң ыңгайлуу каражаты катары да кызмат аткарат». – деп белгилеп, пикирин андан ары төмөнкүчө улантат: «Эне тилин окутууну элдик

педагогиканы негиздерине, элдик педагогиканын каражаттарына таянуу, колдонуу менен жүргүзүүнү активдештирүү – кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптардын маанилүүлөрүнүн бири».

Чындыгында элдик педагогиканын элементтери жана каражаттары тарбиялоо маселесинде чоң ролду ойноп келген жана алар окутуунун булагы катары каралууга тийиш. Бул багытта ар бир сабакта, айрыкча кыргыз тилин окутууда элдин оозеки адабиятынын, элдик каада-салт менен үрп-адаттарынын үлгүлөрүн окуу каражаты катары кеңири пайдаланып, өсүп келе жаткан муунга жаңы форматта жеткирүүбүз зарыл, мында этнопедагогиканын элементтерин пайдаланбай туруп жакшы натыйжаларга жетүү оңой болбойт.

Балдар төрөлгөн күндөн тартып эле бир нерсени үйрөнүүгө шыктуу жана жаратман болуп жаралышат. Ар бир окуучунун өзгөчөлүктөрү, артыкчылыктары, таланттары жана шыктары болот. Мугалимдерге алардын ар биринин мүмкүнчүлүктөрүн ача билүү жөндөмдүүлүгү керек. Мисалы, сүрөт тартууга шыктуу окуучунун жөндөмүн арттырыш үчүн эпостогу каармандарды комикс түрүндө тартуу жана тарткан комикс боюнча баяндама жасоо тапшырмасын берип, аны окутууга шыктандырууга болот. Окуучу мында комикс тартуу үчүн чыгарманы терең изилдөөгө аракет жасайт. Окуучулардын мындай мүмкүнчүлүктөрүн ачуу, энергиясын жана интеллектуалдык ой-жүгүртүүсүн туура багытка пайдалануу мугалим үчүн да, коом үчүн да чоң жетишкендик болор эле.

Көрүнүп тургандай, элдик педагогика – эл тарабынан иштелип чыгып, колдонулуп, элдин элдигин сактап, элдин эртеңкиси менен келечегине негиз болгон улуу жана касиеттүү дөөлөт. Ал милдеттүү түрдө кыргыз тилин окутуп үйрөтүүгө, өнүктүрүүгө жана өркүндөтүүгө кызмат кылуусу керек. Бул жогоруда А.Калдыбаева белгилегендей, кыргыз элинин сактоочусу, барктоочусу болушу шарт. Башка булак, башка жол жок. Сырттан келип таңууланган технологиялар кыргыз тилин өнүктүрүүгө эмес, өксүтүүгө, акырындап талкалоого багытталганын аңдап-билүүгө милдеттүүбүз.

Айтылган жалпы маалымат, жоболорду конкреттештирип, кыргыз тилин кыргыз жаштарына окутуп-үйрөтүү айдыңына алып келүүгө аракет кылалы. Жапон элинде: «Сүйлөгөнгө караганда уккан кыйын» деп айтылат. Бул демек, сүйлөгөндү уккан кишинин маданияты жогору дегенди билдирет. Ал эми гректерде чечендик маданият «ынандыруу маданияты» катары талкууланат да, сүйлөп жаткан адам угуучулары өзү айтып жаткан сөзгө ынандыра алышы керектиги айтылат. Байыркы кыргыз эли сыяктуу эле байыркы грек ойчулдары тилге, чечендикке өзгөчө маани берип, адам баласына улуу мурастарды калтырганы белгилүү. Мисалы, байыркы ойчул Скилефтин: «Сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөтүүгө болот», – деген пикири ушул мезгилге чейин айтылып, колдонулуп келет. Эң туура, сүйлөгөнгө гана эмес, адамдын бардык иш-аракеттерине, аларды жакшыртууга, барыдан мурда, иш-аракеттин (анын ичинде сүйлөөнүн) өзүн кайра-кайра жасап аны көндүмгө, баалуулукка айландырууга болот. Ошол эле учурда, жакшы сүйлөгөнгө тек гана максатсыз, мазмунсуз ой келди сүйлөө менен жетишүүгө дегеле болбой тургандыгын да мойнубузга алууга тийишпиз. Кыргыз эли муну байыртадан эле, байыркы грек ойчулдарынан мурда, алардан терең баамдап билген деп ойлойбуз. Бул пикирдин тууралыгын профессор Т.Маразыковдун төмөнкү саптары да айкындап турат. «Буга чейинки бай факт-материалдарга караганда кылдат иликтеп, терең анализдеп, угуу адамды адам кылып жарата турган күчкө ээ экендигин кыргыздар мурда эле таанып билишкен жана угууга чоң маани беришкен». Мындай жыйынтыктыянак чыгарууга кыргыз элиндеги «сүйлөгөндү сүйсөң укканга үйрөн» деген накыл сөзү анын турмушта бекем колдонулуп келгендиги негиз болот. Эгерде байыркы грек ойчулдары тек гана «сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө болот» деп өтө жалпылаштырылган пикирди айтышса, кыргыз эли ал ойду бекемдеп, тереңдетип, сүйлөй сүйлөй чечен боло деген. Сүйлөөгө, жакшы сүйлөөгө үйрөнүү, аны сүйсө, сүйлөөгө материал, маалымат берген булакты (кулакты) да көрсөтүп, ага өзгөчө маани берет. Бул – феномениалдуу тыянак, терең түшүнүк, тажрыйба. Анткени, сүйлөө, сүйлөөнүн өзүнө гана тиешелүү

болгон аракетти ишмердик катары кароо жетишсиз экендишгин, сүйлөө өз алдынча гана пайда болуп, өз алдынча гана ишке ашуучу көрүнүш эмес экендигин, ал өтө татаал, башка бир нече иш-аракеттер менен тыгыз байланышта ишке ашырган адамга гана тиешелүү жөндөм экендигин таанып-билиш керек. Айталы, «сүйлөгөндү сүйсөң, укканды үйрөн», сөздү угуп, укканын жаза алуу, өздөштүрүү менен байланышып, «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» – сүйлөөнүн ойлоо менен бекем биримдигин билдирет. «Өнөр алды – кызыл тил» – чечендик өнөрү өнөрлөрдүн өнөрү, өнөрлөрдүн башаты жана туу чокусу экендигин далилдеп турат. «Сүйлөгөндү сүйсөң, укканга үйрөн» накыл сөзүндө камтылган дидактикалык маани-маңызга, эне тилге, сүйлөөгө карата коюлган талаптарды талдоого алсак, анда төмөнкүлөр чөгөрүлгөн:

- жакшы сүйлөө жакшы угууга, укканды түшүнүп, өздөштүрүп колдоно билүүгө көз каранды, тагырак айтканда, жакшы сүйлөө үчүн толгон маалыматтарды билип, аларды туюндурган тил каражаттарын колдоно билүү керек. Ансыз жакшы сүйлөө эмес, тек гана сүйлөө да максатына жетпейт.
- сөздү угуп, түшүнүп, колдонуу угуудан башталат, башкача айтканда, сөз атасы – кулак;
- сөздү угуу, түшүнүү объективдүү дүйнөнү кабыл алуунун, өздөштүрүүнүн өзгөчө формасы;
- сөздү угуп-түшүнүү, өздөштүрүү да чоң өнөр;
- уккан сөздү жакшы түшүнбөй, эске сактабай, аны зарыл болгон учурда өз сөзүндө колдоно албаган киши кулагы угуп турган дүлөй;
- сүйлөгөндү сүйүү, угууну сүйүүдөн, угууну толук өздөштүрүүдөн башталат;
- сүйлөп жаткан адамдын сөзүн бөлбөй угуу;
- бирөө сүйлөп жатканда тамакка же башка нерсеге алагды болбоо.

«Профессордун кеби өзүнө тартып, жалындуу чыгып, угуучуларынын көңүлүн жогорку деңгээлде ээлеп алуусу керек. Эгерде лекция учурунда бир

эле сөз бөлөк ой менен берилип калса, анда өзүнүн эркине угуучулардын оюн багындырып кете алган жок, – деген күнөө профессорго коюлат», – дейт орус жазуучусу Н.В.Гоголь. Ошондой эле, мугалимдин сабагы кызыктуу болсо, окуучу чын дилинен берилип угат. Эң башкысы мугалимдин дикциясы, үнүнүн тембри, билим деңгээли, окуучуну айтылып жаткан ойго ынандыра билүүсү – негизги ролду ойнойт. Азыр окутуу маселесинде мына ушул чечендик, башкача айтканда, сүйлөө маданиятынын проблемасы да негизги орунда турат.

Мындан улам, кыргыз тилин окутууда окуучуларга, барыдан мурда, угуу көндүмдөрүн калыптандырууга аракет жасалышы керек деген жыйынтык чыгарууга болот.

Угуу маданиятысыз сүйлөө маданияты, сүйлөө маданиятысыз угуу маданияты өнүкпөйт. Педагогикада баланы алгач сөздү кунт коюп угууга, сүйлөп жаткан адамдын сөзүн бөлбөөгө, укканын кайталап айтып берүүгө үйрөтөт. Тагырак айтканда окутуп-тарбиялодо ишендирүү, ынандыруу ыкмасы колдонулат

Азыр жаштардын арасында батыштын маданиятын тууроо өнүккөн. Бирок биз өзүбүздүн маданиятыбызды, каада-салтыбызды, баалуулуктарыбызды колдонуу менен сүйлөө жана угуу маданиятыбызды өнүктүрө алабыз деген ойдобуз. Мына ошол угуу жана сүйлөө маданияты жөнүндө ата-абаларыбыз илгертен эле так, таамай айткан:

«Аргымактын жакшысы – азырак оттоп, көп жуушайт,

Азаматтын жакшысы – азырак сүйлөп, көп тыңшайт».

Бул жерде угуу жана сүйлөө маданияты жөнүндө гана эмес, тамактануу маданияты жөнүндө да сөз болуп жатканы түшүнүктүү.

«Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» накылында камтылган маанилер:

- сүйлөө ойлоодон башталат;
- ойлонбой сүйлөө – осолдук, б.а. ойлонбой сүйлөгөн онтобой ооруйт;
- качан, кайда, эмнени сүйлөбөгүн, адегенде ойлонуу зарыл;
- жакшы ойлонгон киши гана жакшы сүйлөйт;

– жакшы ойлонуу менен жакшы сүйлөө аркылуу адам өз максатына жетет;

– жакшы ойлонуу менен жакшы сүйлөө адамдагы эң мыкты сапаттардын бири;

– кандай гана ой болбосун, ал тил аркылуу чагылдырылат, демек тил – ойдун күзгүсү ж.б.

Демек, кыргыз тилин окутууда окуучуларды ойлонууга, өз алдынча ой корутундусун чыгарууга үйрөтүү бул сабакты окутуунун негизги максатынын ажырагыс компоненти болушу зарыл.

Сүйлөөгө, жалпы эле кеп ишмердүүлүгүнө байланыштуу кыргыз элдик педагогикасында колдонулган нускалар тууралуу айтканда, жогорку эки макалдын негизинде кыргыз тилин окутуунун максаты менен мазмуну – жоболору эбак эле аныкталган жана турмушта, сүйлөө чеберчилигинде ал мыйзам бекем сакталган, деп жыйынтыктоого болот. Ушундан улам кыргыз тил мугалими кыргыз тилин окутуу учурунда тилдин теориясына эмес, практикалык колдонулуусуна басым коюп, ар бир окуучунун ойлонуп сүйлөөсүнө, угуп түшүнүүсүнө өзгөчө мамиле кылып, бул маселе окутуунун мазмунун түзүүсүнө кам көрүшү зарыл деп жыйынтыктоого болот. Ар бир окуучу «Сөздүн башы кулакта. Кулак укпай, сөз башталбай» тургандыгына бекем ынанышы керек. Ошентип окуу-тарбияны биздин көөнөрбөс элдик асыл ойлор дайыма коштоп жүрөт демекчибиз. Бул – кыргыз элдик педагогикасынын эне тилди окутууга койгон башкы талабы.

I бөлүм боюнча жыйынтык

«Кыргыз тилин элдик педагогикага негиздеп окутуунун жалпы маселелери» деп аталган бөлүмдө элдик педагогиканы изилдөөгө алган этнопедагогика илиминин пайда болушу, элдик педагогиканын изилдениш тарыхы жана ага негиз салган окумуштуулардын пикирлери жыйналып, талдоого алынды. Таалим-тарбиядагы этнопедагогиканы колдонуу зарылдыгы аныкталып берилди. Ошондой эле, кыргыз тилин окутууда жана бул предметтин кызыктуулугун арттырууда, улуттук баалуулуктарды сабактын максаттарына ылайык кеңири колдонуунун артыкчылыктары белгиленди. Окутуу процессинде төмөнкү сунуштарды эске алуу керектигин аталган бөлүмдө көрсөтүүгө аракет жасадык:

- Окуу стандарттары, окуу программалары этнопедагогикага негизделип, дидактикалык материалдарга канчалык бай болсо, алардын мааниси, мазмуну, тарбиялык таасири да ошончолук күчтүү болот;
- Кыргыз тилин окутуунун мазмунун жана каражатын элдик педагогика түзүп, ал эми грамматикалык эрежелер жана көнүгүүлөр жардамчы каражат болууга тийиш;
- Кыргыз тилин окутууда сүйлөө маданиятына, кеп ишмердүүлүгүнө, ой-жүгүртүүсүн өстүрүүгө басым жасалуу керек;

Азыркы учурда дүйнөлүк рынок атаандаштыгында туруштук бере ала турган мыкты билимдүү жаранды тарбиялоо милдети коюлууда. Ааламдашуу алкагына өлкөнүн иденттүүлүгүн аныктаган тилин, тарыхын, маданиятын өздөштүргөн, элдик таалим-тарбияга каныккан, ошондой эле учурда көп тилдүү жаш муунду калыптандыруу менен барышыбыз керек. «Келечегинди көргүң келсе, тарыхыңды тааны», дешет улуу акылмандар. Ошонун сыңары, элдик педагогика эң ириде өзүн-өзү таанып билүүнүн, өлкөнүн баалуулуктарын таанып-үйрөнүүнүн, эне тилди сактоонун, барктоонун жана өнүктүрүүнүн мыкты каражаты экендиги аталган бөлүмдө талдоого алынып берилди.

II бөлүм. КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Изилдөөнүн объекти – жогорку класстарда кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – орто мектептин жогорку класстарында кыргыз тилин этнопедагогика негиздеп окутууну өркүндөтүү.

Изилдөөнүн негизги материалдары «Билим берүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы, орто мектептерде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик жана предметтик стандарттары, окуу программалары жана окуу китептери, ошондой эле темага байланыштуу материалдар жана илимий эмгектер талдоого алынды. Талдоонун материалдары катары «Манастаануу» интеллектуалдык таймашынын жүрүшү, окуучулардан алынган эссе-дилбаяндар, сурамжылоолор пайдаланылды.

Изилдөөнүн максатына жана милдеттерине ылайык натыйжалуу деп эсептелген методдор пайдаланылды:

Илимий теориялык методу: кыргыз тилин окутуунун методикасынын тарыхын изилдөө, адабияттарды өздөштүрүү, талдоо жана салыштыруу аркылуу этнопедагогика жана элдик педагогика терминдеринин маңызы ачылды.

Талдоо жана синтез: Мектепте класстык журналдар, сабактын жүгүртмөлөрү, август кеңешмесинде коюлган секциялык иштердин темалары, календарлык планда, сабакта пайдаланылуучу материалдар талдоого алынып, окуучулардын ой-жүгүртүүсүнө, жаш өзгөчөлүгүнө туура келери, сабактарыды окуучулар канчалык деңгээлде өздөштүрүп жатканына көңүл

бурдук. Кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуунун таассирлери диссертациялык иште көрсөтүлдү.

Практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу. Макал-лакаптарды чечмелөө аркылуу эссе жаздыруунун жана аны талдоонун жыйынтыгы менен, окуучулардын ой-жүгүртүүсү, улуттук баалуулуктарды кабылдоосу жана өз ойлорун жаза билүү көндүмдөрүнүн алгылыктуу жактары белгиленип, айрым мүчүлүштүктөр аныкталды жана анын үстүндө иштөө боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Сурамжылоо, аңгемелешүү. Мектеп окуучуларынын, мугалимдердин арасында кыргыз тилин окутуунун кызыктуулугун арттыруу, окутуу иштеринде улуттук баалуулуктарды окутуу боюнча сурамжылоо иштери жүргүзүлдү. Республикалык «Манастаануу» интеллектуалдык телетаймашына катышкан окуучулар менен кыргыз тилин окутуудагы элдик педагогиканын материалдарын колдонуу аларды азыркы технологияларга киргизүү жана турмушта колдоно билүү боюнча аңгемелешүү жүргүзүлүп, талкуулоо аркылуу улуттук баалуулуктардын өсүп келе жаткан муунга тийгизген таасири аныкталды.

Эссе жазуу боюнча сынак өткөрүү. Изилдөөдө Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия менен биргеликте «Мен сүйгөн кыргыз макалы» жана «Адеп – адамдын көркү» аттуу республикалык эссе жазуу сынактарын өткөрдүк. Сынакка келип түшкөн эсселерди талдоонун натыйжасында жазуу иши окуучулардын ой-жүгүртүүсүн кагазга түшүрө билүү жөндөмдүүлүгүн арттырары аныкталды.

Илимий педагогикалык изилдөө иштерин жүргүзүүнүн маанилүү бөлүгү болуп педагогикалык эксперименттик иштер саналат. Эксперименттик иштер аркылуу илимий тыянактар такталып, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу аныкталат. Ошондой эле эксперименттик иштин жыйынтыктарынын негизинде бир катар сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк түзүлөт.

Эксперименттик иш жүргүзүү үчүн төмөнкүдөй максаттар коюлду:

1. Жалпы билим берүү системасындагы инновациялык жана интерактивдүү окутуу методдорунун артыкчылыктарын жана кемчиликтерин тактоо.

2. Элдик педагогиканын элементтерин кыргыз тили сабактарында колдонулушуна талдоо жүргүзүү жана аны андан ары өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү;

3. Кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуунун окуучуларга тийгизген таасирлери.

4. Этнопедагогикалык таалим-тарбия берүүчүлүк максаттагы иш-чараларга талдоо жүргүзүү.

Изилдөөдө аталган иштердин негизинде эксперименттик иш-аракеттер үч этапта жүргүзүлөт. Алгач ар бир этаптын максаты жана милдеттери аныкталды. Ар бир этаптын максатына ылайык, илимий-методикалык эмгектер, этнопедагогика багытындагы китептер өздөштүрүлдү, жалпылаштырылды, ошондой эле билим берүү багытындагы ченемдик укуктук актылар менен тааныштырылды. Мындан тышкары, байкоо жүргүзүү, сурамжылоо, баарлашуу, тесттик суроолор, сабактарга катышуу, этнопедагогикага негизделген сабактардын моделдерин иштеп чыгуу, окуучулардын сүйлөөсүн, угуп түшүнүүсүн жана жазуусун талдоо, мугалимдер менен семинарларды өткөрүү ж.б. методдор тиешелүүлүгүнө жана зарылдыгына жараша колдонулду.

Азыркы учурда билим берүү системасында окуучуларды окуп түшүнүү, угуп түшүнүү жана жазуу көндүмдөрүнө машыктыруу зарыл экенин эске алып, аудио жаздырууда, тексттерди тандоодо элдик оозеки чыгармачылыктын бай материалдарына басым жасалды.

Окуучулардын билим деңгээлин тереңдетүү максатында техникалык көрсөтмө каражаттарды, мультфильмдерди жана фильмдерди, аудио жаздырууларды, обондуу ырларды, подкаттарды жана интернет ресурстарын кеңири пайдалануу чоң мааниге ээ. Ошондой эле, тарыхый жайларга,

музейлерге алып баруу, сынактарга катыштыруу аркылуу сабактан тышкары иштерди алып барууга болот.

Таблица 2.1 – Эксперименттик иштин аныктоочу этабы

Максаты	Теориялык жана практикалык абалын өздөштүрүү, жалпылаштыруу, илимий тыянактарды чыгаруу
Милдети	Педагогикалык эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн методдорун, ык-жолдорун аныктоо жана өркүндөтүү
Изилдөөнүн методдору	SWOT-талдоо, жалпылаштыруу, окуучулар менен баарлашуу, сурамжылоо, сабактарга катышуу, окуучулардын сүйлөө кебин, жазуусун жана угуп түшүнүүсүнө талдоо жүргүзүү ж.б.
Натыйжалары	Орто мектептерде кыргыз тилин окутууда сабактын максатына ылайык элик педагогиканын элементтери колдонулары аныкталды. Кыргыз тили мугалимдеринин этнопедагогикага негиздеп окутуудагы компетенттүүлүктөрү аныкталды. Элдик педагогиканын элементтерин колдонуп окутуунун окуучуларга тийгизген таасирлери белгиленди.

Эксперименттик иштерге Нарын районунун К. Рысмендеев атындагы орто мектеби, Кочкор районундагы Н. Жүндүбаев атындагы мектеп-гимназиясы, Бишкек шаарынын № 80 орто мектеби катышты.

Сурамжылоо иштерине жалпысынан 100 мугалим катышып, аларга кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутууда эмнелерди колдонуу жакшы натыйжа берет деген суроо берилген. Алардын ичинен 30 мугалим көрүү жана угуу материалдарына басым жасоо керек деп жооп берсе, 40 мугалим «Манастануу» интеллектуалдык таймашы сыяктуу иш-чаралар мыкты натыйжа берерин белгилеген, ал эми 13 мугалим макал-лакаптарды сабакта, анын ичинде талдоо иштеринде көбүрөөк колдонууну көрсөтүшкөн. Мындан тышкары, элдик оозеки чыгармачылыктын, анын ичинде «Манас» эпосунун жана төкмө акындардын тексттерин угуп түшүнүү иштеринде кеңири пайдаланууну 15 мугалим колдосо, калган 2 мугалим окуу программасынан алыстабоо керектигине токтолушкан.

Эксперименттик иштин калыптандыруучу экинчи этабында төмөнкүдөй иштер аткарылды.

Таблица 2.2 – Эксперименттик иштин изденүүчү этабы

Максаты	Сунуш кылынган методдор, иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүн колдонуп көрүү
Милдети	Кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутууда кыргыз тили мугалимдерине кандай теориялык жана практикалык жардамдар керек экендигин аныктоо; окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө карай материалды өздөштүрүүгө карата суроо-талаптарын аныктоо.
Изилдөөнүн методдору	SWOT-талдоо, жалпылаштыруу, окуучулар менен баарлашуу, сурамжылоо, этнопедагогикага негизделип иштелип чыккан сабактарды өтүү, окуучулардын сүйлөө кебин, жазуусун жана угуп түшүнүүсүнө талдоо жүргүзүү ж.б.
Натыйжалары	Мугалимдерге берилүүчү теориялык жана практикалык жардамдар аныкталды; Окуучулардын компетенттүүлүгүн өркүндөтүүдө, алардын суроо-талаптары аныкталды Кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутууда натыйжалуу методдор аныкталды

Бул этапта окуучулар менен кеңири баарлашуу, алардын кыргыз тилин кантип окутса кызыктуу болот деген суроонун айланасында талкуу уюштурулуп, окуучулар өз пикирлерин ортого салышты. Көпчүлүк окуучулардын пикири боюнча кыргыз тили сабагы грамматикалык эрежелерге көп басым жасалгандыктан, өтө жадатма сабакка айланды деп эсептешет. Окуучулар көбүнчө билим берүү системасынын борборлоштурулбаганына нааразы болушат. Себеби, окуу программасында өтүлгөн материалдар Жалпы республикалык тестирлөөдө кездешпейт. Мунун айынан алар кошумча сабактарга барууга муктаж болушат. Окуучулар кыргыз тили сабактарында

угуп түшүнүү, окуп түшүнүү жана жазуу көндүмдөрүн өркүндөткүсү жана логикалык ой-жүгүртүүсүн жана сүйлөө кебин өстүргүсү келет. Окуучулардын суроо-талаптарына ылайык, тарбиялык мааниси бар аудио-видео материалдар, обондуу ырлар, «Манас» эпосунун тексттеринен үзүндүлөр, төкмө акындардын айтышынан үзүндүлөр аудио форматта тапшырмалары менен даярдалып, сабактарда колдонулду.

Таблица 2.3 – Эксперименттик иштин текшерүүчү этабы

Максаты	Кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуунун иш пландары андан ары өркүндөтүп, толуктоолорду жана сунуштарды киргизүү
Милдети	Этнопедагогикага негизделип иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрү менен сабактарды өтүү, талдоо; Илимий-методикалык макалаларды жазуу, жарыялоо; Элдик педагогиканын мыкты үлгүлөрүн окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша тандоо, сабакта колдонуу, талдоо жана өркүндөтүү; Мугалимдерге теориялык жана практикалык жардам берүү максатында семинар-тренингдерди өткөрүү
Изилдөөнүн методдору	SWOT-талдоо, жалпылаштыруу, окуучулар менен баарлашуу, сурамжылоо, этнопедагогикага негизделип иштелип чыккан сабактарды өтүү, окуучулардын сүйлөө кебин, жазуусун жана угуп түшүнүүсүнө талдоо жүргүзүү ж.б.
Натыйжалары	Кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутууда материалдар тандалып алынды; Кыргыз тилин окутууда аудио жазуу, подкаст түрүндө, видео тасма жана техниканын мүмкүнчүлүктөрүн максатка ылайык кеңири колдонуу жакшы натыйжа берери аныкталды Ар бир окуучунун мүмкүнчүлүгүн, талантын баалап, сабактын максатына ыңгайлаштырып, улуттук баалуулуктарга өркүндөтүү үчүн колдонуу мыкты жемишин берери көрсөтүлдү.

Эксперименттик иштин текшерүү этабында төмөнкүдөй негиздерде жүргүзүлдү:

- Окуучулар менен баарлашуу, сурамжылоо жүргүзүү;
- Мугалимдер менен баарлашуу, алардын муктаждыктарын аныктоо;
- Сабактарга катышуу, сунуш кылынган сабактардын үлгүлөрү менен сабак өтүү жана салыштырып талдоо;
- Контролдук жана эксперименттик класстарга тапшырмаларды берүү жана алардын аткарылышын салыштырып талдоо
- Экспериментке катышкан 9-11-класстын окуучуларынын ичинен билим деңгээлдерин макалдардын маанисин түшүнүү боюнча эссе жаздыруу аркылуу текшерүүнүн жыйынтыктары төмөнкүдөй болду (таблица 2.4).
- **Таблица 2.4 – Экспериментке чейинки талдоонун жыйынтыктары**

№	Экспериментке катышкан мектептер	Окуучулардын саны	«5»/ алгандардын саны/	«4» алгандардын саны/ % катышы	«3» алгандардын саны/ % катышы	«4»-»5» алгандардын саны/ % катышы
1.	Нарын районунун К. Рысмендиев атындагы орто мектеби, 9-класс	Эксп. класс – 40 окуучу	5 / 12,5	18 / 45	17 / 42,5	23 / 57,5
		Текш. класс – 40 окуучу	4 / 10	16 / 40	20 / 50	20 / 50
2.	Кочкор районунун Н.Жүндүбаева атындагы мектеп-гимназиясы, 10-класс	Эксп. класс – 40 окуучу	6 / 15	16 / 45	18 / 45	22 / 55
		Текш. класс – 40 окуучу	5 / 12,5	15 / 37,5	20 / 50	20 / 50
3.	Бишкек шаарынын Ш. Назаркулов атындагы № 80 орто мектеби, 11-класс	Эксп. класс – 40 окуучу	6 / 15	16 / 40	18 / 45	22 / 55
		Текш. класс – 40 окуучу	5 / 12,5	15 / 37,5	20 / 50	20 / 50

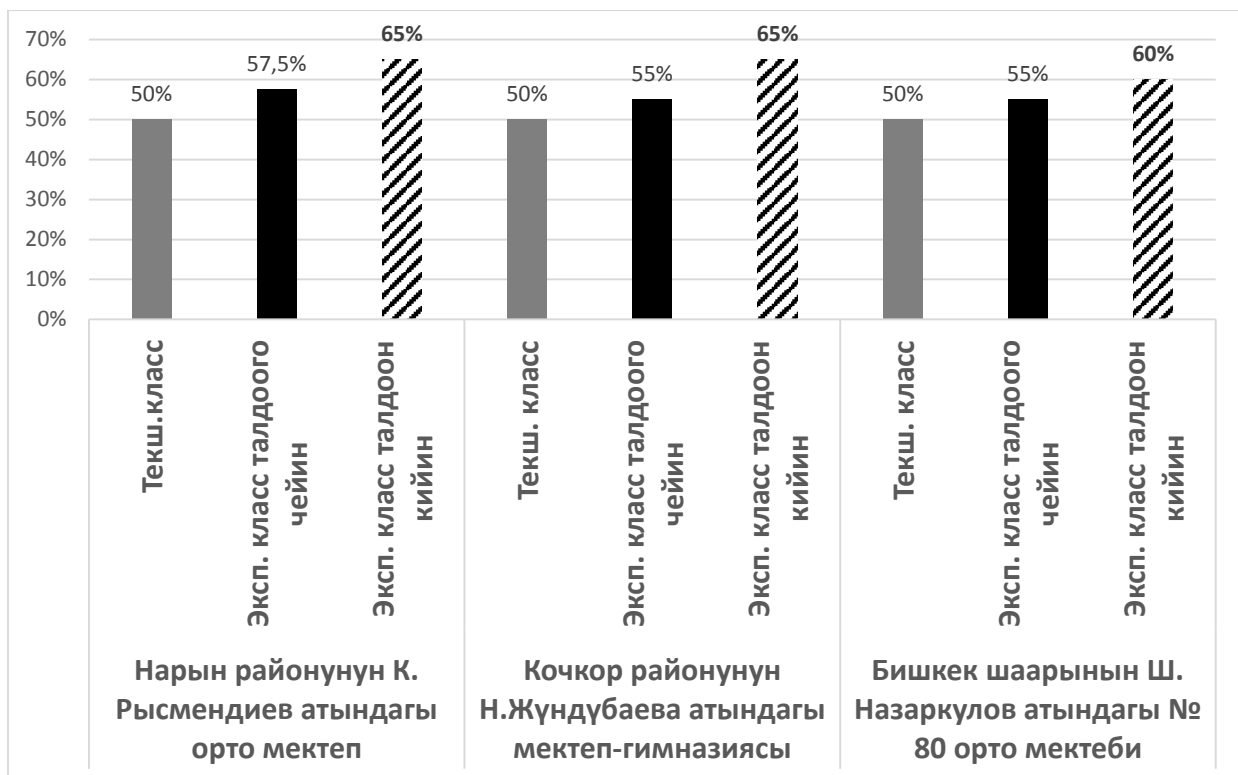
Окуучу өзү жактырган бир макалды тандап алып, төмөнкүдөй маселелерди ичине камтыган эссе жазууга тийиш болчу: макал-лакаптын жеке жашоосуна тийгизген таасири; макалдардын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу; коомдук жана жеке турмуштагы көйгөйлөрдү ачып берүүдө макалдын күчү;

ийгиликке жетүүдө макалдардын орду; макалдын пайдасы тууралуу окуядан мисал айтуу; макалдардагы элдик акылмандуулук, элдик таалим-тарбия ж.б. тууралуу ачып берүү милдети коюлган.

Ал эми эксперименттик иштердин жүрүшүндө окуу программасы боюнча иштелип чыккан сабактар өтүлүп, элдик педагогиканын тиешелүү материалдары берилип жана окуучулар менен биргеликте талданып, талкуулангандан кийин текшерүүнүн жыйынтыктары төмөнкү таблицада берилди (таблица 2.5).

- **Таблица 2.5 – Эксперименттен кийинки текшерүүнүн жыйынтыктары**

№	Экспериментке катышкан мектептер	Окуучулардын саны	«5» алгандардын саны / % катышы	«4» алгандардын саны / % катышы	«3» алгандардын саны / % катышы	«4»-»5» алгандардын саны / % катышы
1.	Нарын районунун К. Рысмендиев атындагы орто мектеби, 9-класс	Эксп. класс – 40 окуучу	7 / 17,5	19 / 47,5	15 / 37,5	27 / 65
		Текш. класс – 40 окуучу	4 / 10	16 / 40	20 / 50	20 / 50
2.	Кочкор районунун Н.Жүндүбава атындагы мектеп-гимназиясы, 10-класс	Эксп. класс – 40 окуучу	8 / 20	18 / 45	14 / 35	26 / 65
		Текш. класс – 40 окуучу	5 / 12,5	15 / 37,5	20 / 50	20 / 50
3.	Бишкек шаарынын Ш. Назаркулов атындагы № 80 орто мектеби, 11-класс	Эксп. класс – 40 окуучу	6 / 15	18 / 42,5	16 / 40	24 / 60
		Текш. класс – 40 окуучу	5 / 12,5	15 / 37,5	20 / 50	20 / 50

Сүрөт 2.1 – Эксперименттик иштин жыйынтыктары боюнча өсүү

Эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн натыйжасында «4» жана «5» деген бааларды алган окуучулардын саны 55%дан 65%га чейин өскөндүгүн көрүүгө болот. Демек, биздин методиканы колдонуу менен окуучулардын элдик педагогиканын материалдарын пайдалана билүү деңгээли 10% чейин өстү (сүрөт 2.1).

Макалдарды чечмелөө менен эссе жаздыруу окуучулардын элдик педагогикалык мурастарга болгон кызыгуусун ойготууга жардам берет. Окуучулар макалдын табиятын ачып, философиялык маанисинин тереңдигин көрсөтүүгө, жаштарды тарбиялоодогу макалдын орду терең экендигин түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Бирок, эсселерди барактап иликтеп-талдай келсек, айрым окуучулар макалдын маанисин анчейин түшүнө бербегендигин көрүүгө болот. Окуучулардын 70% макал жөнүндө жалпы гана түшүнүгү бар. Макал деген эмне экенин түшүндүрүү менен чектелишкен. 20% макалдын маанисин чечмелегенге аракет кылышкан бирок, цитата, көчүрүүлөрдөн арыла алган эмес. Калган 10% макалдын маанисин чечмелеп турмуш менен байланыштырганга аракет жасашкан.

Аталган текшерүүчү этапта 9-11-класстын окуучулары үчүн сунуш кылынган сабактардын үлгүлөрү боюнча сабактар өтүлүп, салттуу сабактар менен салыштырылып, байкоо жүргүзүлдү.

Сурамжылоодо төмөнкүдөй жыйынтыкты ала алдык.

Таблица 2.6 – Окуучулардын кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуу боюнча кабыл алууларынын деңгээли

№	Суроолор	Жооптор		
		Ооба	Жок	Азыраак
1.	Кыргыз тилин этнопедагогика негиздеп окутууда улуттук баалуулуктарга болгон түшүнүгүңөр кеңейдиби?	90	2	8
2.	Этнопедагогикалык багыттагы иш-чараларды уюштуруу силерге жактыбы жана бул тажрыйбаны жашоодо колдоно аласыңарбы?	85	5	10
3.	Улуттук баалуулуктарды жаңы багыттан кароо жана сабактарда колдонуу силерге таасир бердиби?	95	-	5

Бул багытта ар бир сабакта, айрыкча кыргыз тилин окутууда элдин оозеки адабиятынын, элдик каада-салт менен үрп-адаттарынын үлгүлөрүн окуу каражаты катары кеңири пайдаланып, өсүп келе жаткан муунга жаңы

форматта жеткирүүбүз зарыл, мында этнопедагогиканын элементтерин пайдаланбай туруп жакшы натыйжаларга жетүү оңой болбойт.

Бүгүнкү күндө окуучулар технологияга абдан эле берилип баратышат. Бул аларды коомдук реалдуу турмуштан алыстатып, жашоо жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн азайтууда. Буга байланыштуу, келечек муундун камын көрүп, алардын муктаждыктарын канааттандыруубуз зарыл. Өспүрүмдөрдүн технологияга сүңгүп кирип бара жатканын эске алуу менен окутуунун методикасын алардын кызыкчылыктарына ыңгайлаштыруу оң натыйжа бермек. Мында баалуулуктарды сактоо маанилүү, ошондой эле аларды жаңыртып, замандын талабына туура келтирүү керек. Болбосо ал колдонуудан чыгып калат. Дүйнөгө атагы чыккан Kodak жана Nokia бренддерин мисал келтирели. Бул компаниялар бреннди улам жаңыртып, жаңы өзгөчөлүктөрдү, артыкчылыктарды колдонууга сунуштабаганы үчүн индустриядан сүрүлүп чыгып калды. Билим берүүдө дагы дал ушундай. Глобалдашуу заманында атаандаштыкка туруктуу болуу үчүн билим сапатты жогорулатуу керектиги талашсыз. Бирок сапатты жогорулатуу үчүн тыштан келген баалуулуктарды бүкүлү бойдон кабыл алуу жакшы натыйжа бербей тургандыгын тажрыйба тастыктады. Улуттун уңгусу болгон улуттук баалуулуктарды өзөк кылуу менен окутуунун жана тарбиялоонун жаңы методдорун, ыкмаларын жана мамилелерин иштеп чыгуу милдети турат. Мисалы, республикабызда «Манастаануу» интеллектуалдык теле таймашы, «Сармерден» кыз-жигиттер тамашасы, төкмө акындырдын «Айтыш» долбоору, «Төкмө келсе төр бошот», «40 күн манас айтуу» сыяктуу улуттук баалуулуктардын негизинде иштелип чыккан долбоорлор эл тарабынан жылуу кабыл алынып, өзүнүн үзүрүн берип жатат десек болот. Ааламдашуунун алкагында улуттук баалуулуктардан ажырап калбаш үчүн окутуу жана тарбиялоо иштеринде дагы аларды улам толуктап, өнүктүрүп, учурга ыңгайлаштырып колдонуп туруу керек. Муну менен узак жылдардан бери салттуу методдор менен сабак өтүп жүргөн

мугалимдер окуучуларга улуттук баалуулуктарды үйрөтүүдө жаңы методдорду пайдаланып, эксперимент кылуулары зарыл.

Ар бир окуучунун өзгөчөлүктөрү, артыкчылыктары, таланттары жана шыктары болот. Мугалимдер окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн ача билүүсү керек. Мисалы, сүрөт тартууга шыктуу окуучунун жөндөмүн арттырыш үчүн эпостогу каармандарды комикс түрүндө тартуу жана тарткан комикс боюнча баяндама жасоо тапшырмасын берип, аны окутууга шыктандырууга болору эксперименттик иште аныкталды. Окуучу мында комикс тартуу үчүн чыгарманы терең изилдөөгө аракет жасайт. Окуучулардын мындай мүмкүнчүлүктөрүн ачуу, энергиясын жана интеллектуалдык ой-жүгүртүүсүн туура багытка пайдалануу мугалим үчүн да, коом үчүн да чоң жетишкендик болору белгиленди.

Ошондо окуучуларыбызда терең билим менен билгичтиктер орноп, мекенди сүйүү, мекенчил адам катары калыптанып, өз эли менен жеринин чыныгы жараны катары калыптана алат. Орто мектепти аяктоо алдында турган жогорку класстардын окуучуларына мындай билим менен тарбия берүүнүн мааниси абдан эле чоң. Айрыкча, кыргыз элинин атамзамандан бери кастарлап келе жаткан баалуулуктары – улууну урматтоо, кичүүгө ызат көрсөтүү сыяктуу элдик педагогиканын элементтери азыркы педагогиканын жана дидактиканын кыйгап өтүүгө болбой турган каражаттары болуп калды.

2.2 ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИК ИШ-АРАКЕТТЕР: УЮШТУРУЛУШУ, ЖҮРҮШҮ ЖАНА НАТЫЙЖАЛАРЫ

1-параграф. «Сен сүйгөн кыргыз макалы» эссе жазуу боюнча республикалык сынагынын материалдарын талдоо

Биздин жеке демилгебиз менен Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия менен биргеликте «Сен сүйгөн кыргыз макалы» эссе жазуу боюнча республикалык сынак жүргүзүлгөн. Макалдар билим берүү жана тарбиялоонун күчтүү каражаты экендигин жогорудагы бөлүмдөрдө белгиледик. Жобого ылайык сынак 3 тур менен өткөрүлдү. Алгач мектептерде эссе жазуу сынагы өткөрүлүп, район-шаарлардан тандалып алынган эмгектер республикалык сынакка жолдомо алышкан.

Катышуучу бир макалды тандап алып, төмөнкүдөй маселелерди ичине камтыган эссе жазууга тийиш болчу: макал-лакаптын жеке жашооңузга тийгизген таасири; макалдардын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу; коомдук жана жеке турмуштагы көйгөйлөрдү ачып берүүдө макалдын күчү; ийгиликке жетүүдө макалдардын орду; макалдын пайдасы тууралуу окуядан мисал айтуу; макалдардагы элдик акылмандуулук ж.б.

Республикалык сынакка 125 окуучу тандалып алынды. Катышуучулар кайсы тематикадагы макалдарга кайрылгандыгы тууралуу маалымат төмөнкү таблицада көрсөтүлдү (таблица 2.2.1).

Таблица № 2.2.1 – Окуучулар тандаган макалдардын тематикалык жактан бөлүнүшү

№	Макалдардын тематикасы	Катышуучунун саны жана пайыздык катышы	Макалдардын аталышы
1.	Ата-эне, бир тууган жөнүндө макалдар	30 (24%)	Ата – аска зоо эне – боорундагы булак, бала – аларга күйүп турган шам чырак; Бейиш - эненин таман астында; Карысы бардын ырысы бар; Ата өчпөс чырак, эне соолбос булак;

			<p>Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада;</p> <p>Ата-эненди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң;</p> <p>Ата сыйлаган абийир табат, эне сыйлаган элге жагат;</p> <p>Атаң барда эл тааны,</p> <p>Атың барда жер тааны</p>
2.	Таалим-тарбия жөнүндө	25 (20%)	<p>Кызга кырк үйдөн тыюу;</p> <p>Кыздуу үйдө кыл жатпайт;</p> <p>Эне көргөн тон бычат;</p> <p>Карынын сөзүн капка сал;</p> <p>Жакшы кыз – жакадагы кундуз, Жакшы уул – көктөгү жылдыз; Абийириңди жашыңда сакта;</p> <p>Билим алуу ийне менен кудук казгандай;</p> <p>Билеги күчтүү бирди жыгат, Билими күчтүү миңди жыгат;</p> <p>Билимдүүгө дүйнө жарык</p>
3.	Ата Мекен, туулган жер жана аны коргоо жөнүндө	15 (12%)	<p>Туулган жердин топурагы алтын;</p> <p>Эр жигит эл четинде жоо бетинде;</p> <p>Бирөөнүн жеринде султан болгуча, өз жеринде ултан бол</p>
4.	Жаратылыш, жан-жаныбар, табият менен таттуу мамиледе болуу жөнүндө	10 (8%)	<p>Бата менен эл көгөрөт,</p> <p>Жамгыр менен жер көгөрөт;</p> <p>Суу – өмүр булагы;</p> <p>Суу сыйлаган зор болот,</p> <p>Суу кордогон кор болот;</p> <p>Ат кадырын билбеген жөө жүрөт;</p>
5.	Адамгерчилик, адептүүлүк жүрүм-турумдар жөнүндө	10 (8%)	<p>Адамдын көркү адеп;</p> <p>Сабырдуу түбү сары алтын;</p>
6.	Эне тил жөнүндө	8 (6,4%)	Өнөр алды - кызыл тил,

			Эне тил болбой эл болбойт, Улут болсом тилим менен улутмун, Тил тагдыры – эл тагдыры
7.	Эмгекчилдик, мээнеткечтик жөнүндө	12 (9,6%)	Адамды адам кылган асыл эмгек, Арам тамак аш болбойт, Иштеген тиштебейт; Адам кийими менен эмес, Эмгеги менен таанылат; Ашың калса да, ишиң калбасын; Эр эмгегин жер жебейт; Эмгекчилдин наны таттуу, Жалкоонун жаны таттуу
8.	Башкаруу, сот системасы менен байланышкан макалдар	15 (12%)	Жакшыдан башчы койсоң элди түзөтөөр, жамандан башчы койсоң элди жүдөтөөр, Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок, Бетеге кетет бел калат, Бектер кетет эл калат, Баш кесмек бар тил кесмек жок, Элчи менен ырчыга өлүм жок, Ырыс алды ынтымак, Көп түкүрсө көл болот
	Баары	125 (100%)	

Калыстар тобунун төрагасы педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун пикиринде бул сынак туура тандалган, окуучулардын элдик педагогикалык мурастарга болгон кызыгуусун ойготууга жардам берет. Ал эми болочокто эске алына турган нерсе – авторлор булактарды чыгармачылык менен пайдаланышы керек, б.а., түздөн-түз көчүрүп алуу болбошу зарыл. Ал эми калыстар тобунун мүчөсү «Кут билим» гезитинин редакторунун орун басары Майрамбек Токторов: «Катышуучулар

макалдын табиятын ачып, философиялык маанисинин тереңдигин көрсөтүүгө, жаштарды тарбиялоодогу макалдын орду терең экендигин түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Бирок, тилекке каршы, тексттеги булакты кайдан алгандыгы жөнүндө маалыматты айтпастан көчүрүп алганбы деген күмөн ой пайда болот. Себеби, текстте стили калыптанып калган адам жазгандай пикир калтырып жатат».

Калыстар тобунун башка мүчөлөрү Сулайман Рысбаев, Аалы Молдоканов, Зайырбек Ажыматов жана Жаныбек Абидетегин эсселердин оң жагын баса белгилөө менен айрымдары көчүрмө экендиги, орфографиялык-пунктуациялык каталардын кетирилгендиги, кыргызча тамгалардын колдонулбагандыгы, такталбаган маалыматтардын берилгендиги же макалдын маанисин түшүнбөй туруп чечмелегендиги сыяктуу мүчүлүштүктөрдү белгилешти.

Калыстар тобунун пикирин эске алуу менен эсселерди барактап иликтеп-талдай келсек, айрым окуучулар макалдын маанисин анчейин түшүнө бербегендигин көрүүгө болот. Катышуучулардын 70% макал жөнүндө жалпы гана түшүнүгү бар. Макал деген эмне экенин түшүндүрүү менен чектелишкен. 20% макалдын маанисин чечмелегенге аракет кылышкан бирок, цитата, көчүрүүлөрдөн арыла алган эмес. Калган 10% макалдын маанисин чечмелеп турмуш менен байланыштырганга аракет жасашкан.

Жыйынтыгында Медербек уулу Адилеттин «Эне көргөн тон бычат» макалына жазган эссеси мыкты деп табылды. Эссени төмөндө толугу менен келтиребиз:

«Эне көргөн тон бычат...»

Сан жылдар көөнөрбөй жашап келген эл чыгармачылыгы элдин акылына, эмгегине, табигый шартына, тарыхый окуяларына жараша өсүп-өнүгөт. Кайсы гана элди албайлы, алардын ата-бабаларынан калган көптөгөн баа жеткис мурастары бар. Макал-лакаптар ошол ата мурасы болгон ыр, жомок, эпос, табышмак, дастан, жаңылмач, казал, аңгеме сыяктуу тил өнөрүнүн бир булагы болуп саналат. Булар оозеки чыгармачылыктын

көрүнүктүүсү, эл арасына эң көп тараганы жана укмуштуудай кызыктуусу. Макалдардын пайда болуу тарыхына көз чаптырып карай турган болсок, ал ар бир элдин көз карашынын, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша пайда болгон акыл-эстин жыйындысы. Кээде айтыла турган ойдун ордун макал өзү эле аткара алуу касиетине ээ. Сүйлөп жаткан киши макал-лакапты колдонуу менен сөзүнүн маанилик деңгээлин көтөрүп, оюн терең, таасын берет.

Түрдүү тарыхый доорлордо коомдук өзгөрүштөргө карата жаңы-жаңы макалдар эл тарабынан жаралып келатат. «Сөздүн көркү – макалда» дегендей, кыргыз эли кылымдар бою сөз күчүн баалап, сөз кадырын билген эл. Алар таамай айткан курч сөзгө жыгылып, же мактоо сөздүн таасири менен зоболосу көтөрүлүп, эл алдында кадыр-баркка жеткен. Ошондуктан эл «Жакшы сөз жан эритет», «Малга жарды кылса кылсын, сөзгө жарды кылбасын» деп улуу тилдин, курч сөздүн баркын түшүнгөн. Макал элдин орошон акылынын, даанышмандыктын жыйындысы болуп эсептелет. Ал аркылуу адамды туура жашоого, маңыздуу өмүр сүрүүгө тарбиялап келишкен.

Аталган сынакка катышууну чечип, бирок кайсы макалдын үстүндө жазууну чече албай көпкө толгондум. Анткени кыргыз элинде макалдар абдан көп. Акыры «Эне көргөн тон бычат» деген макалга токтолдум. Жакында биздин үйгө таенем келген эле. Кичүү инимдин туулган күнүнө арнап оюнчук, кийим-кеченин ордуна колго саймаланган жаздык алып келгени мени ойго салды. Жоктон барды тапкандай кубанып кеттим, буюмга эмес, эмне жөнүндө жазарыма ошол саймалуу жаздык себеп болмокчу болду. Кичүү таенем менен чоң таенемдин өнөрү жөнүндө сөз козгоону эп көрдүм. Менин таенеме апасы чеберчиликти үйрөткөн экен. Ал эми таенем болсо өз кызына, апама «жороп» деп аталуучу килем согууну, сайма саюуну үйрөтүптүр.

Биздин үйдө нукура таза табигый буюмдар бар. Алар жүндөн токулган килемдер, абдан кооз саймаланган жүк тирелген жаздыктар. Булардын баары таенемдин бармактарын жоорутуп жараткан эмгектери. Апам кичинекей кыз мезгилинен тартып бой жеткиче өз колу менен сайма сайып, сеп камдап жүрүптүр. Алардын арасында чоң таенемдин жасагандары да бар. Таятамдын

кышында үстүнөн түшүрбөй кийип жүрүүчү аппак булгаары тону болор эле. Аны меринос коюнун терисин ийлеп ашатып, бычып-тиккен экен. Муундарга уланып келе жаткан бул сыяктуу өнөрлөр мени таң калтпай койгон жок. Ар бир эне өз кызына ушул сыяктуу өнөрлөрдү үйрөтсө, мунун өзү улуттук дөөлөт эмеспи.

Чоң таенем сексен беш жашта. Жылына бир жолу кышкы эс алуу күндөрүндө биздикине мейманчылап, өрүк зарлуу Баткенден келип турат. Ал жашы бир топко барып калса да бирөөнүн жардамысыз өзү басат. Атүгүл чебереси биздикине же кичүү таенемдикине келгенде үйдөгү майда-барат иштерге кол кабыш кылмайын тура албайт. Мисалы төшөк шырый коет, жүн ийире калат. Ал алты кыз, бир уулду тарбиялап өстүргөн. Кыздарынын баарын килем токуу, сайма саюу, өрмөк өрүү сыяктуу өнөрлөргө үйрөткөндүгүн өз оозунан көп уккам.

Таенемдин таар сокконуна, курут жаюу үчүн камыштан себет токугандарына жайкы каникул учурунда өзүм да күбө болгонмун. Ойлонуп отуруп өзүмдүн теңтуш кыздарымдын көпчүлүгү мындай өнөрлөрдөн кур калганын эстейм. Азыр баары даяр, кызга берилүүчү септи апасы өзү жасабастан, чеберге буюртма бере коюшат. Көз тайгылткан сеп буюмдарынын канчалык мандай тер агызып, бармак жоорутуп жасалганын көрбөгөн кыздар кайдан билмек анын баркын? Анан кантип өз кыздарына кийин эне болгон учурунда таенелерим сыяктуу өз өнөрлөрүн үйрөтө алышат? Бул өнөрлөр да бара-бара кызыл китепке киргизилип калбайбы деген суроого кабыласың. Кыргыз эли кыздарын өстүрүп-тарбиялоосунда алардын адебине, жүрүм-турумуна, өнөр үйрөнүүсүнө катуу талап коюшкан. «Кыздуу үйдө кыл жатпайт», «Кызга кырк үйдөн тыюу» сыяктуу макалдар кыздарга коюлган талап, аларды тарбиялоого болгон багытты мүнөздөп турат. Кыз баланын ыйман-ызаты, үй-бүлөлүк турмушка даярдыгы баарынан мурда ата-энеге байланыштуу. «Эшигин көрүп төрүнө өт, энесин көрүп кызын ал», – деген кептер ушундан улам көп айтылган.

Айтылуу «Манас» эпосундагы баатыр Манастын жубайы Каныкейдин да уздугу, акылдуулугу, бүйрөлүгү боюнча бааланып, «канга ылайыктуу жар» дешип никелешкен эмеспи. «Жакшы аял жаман эрди жакшы кылат, жакшы эрди элине баш кылат» дегендей Манасты Манас кылган да Каныкей энебиз болгон.

Илгерки ата-бабаларыбыз салтты катуу кармагандыктан, кыздары ыймандуу, адептүү болушкан. Айтарым жогоруда айтылган чыгаан кыздардын ысмы жомокко айланбастан, арабызда уз-чеберлер, өрмөчү-саймачылар, ыймандуу-адептүүлөр көбүрөөк болсо деген гана изги тилегим бар. Өнөрлүү адамдардын билгендерин биз, жаштар алып калсак.

Чоң таенем былтыркы кышта келип, кайра кайтканда дагы келип туруусун айтсам ал: «Ээ балам, балким акыркы келгеним ушулдур, сапарым карып баратат менин да», – дегенин эстесем азыр да так ошондогудай тамагым буулуп, ыйлагым келип кетет. Чоң таенемдин быйылкы кышта да биздикине меймандап келишин чыдамсыздык менен күтүп жүрөм. Анткени кышка бир аз гана убакыт калбадыбы.

Мен да убагы келип үй-бүлө күтүп, бала-бакыралуу болсом, сөзсүз кыздарымды өнөрлүү болууга тарбияламакмын. Кыргыздын өнөрүн улантып, кийинки муундарга берүү биздин парзыбыз эле эмес, турмуш-тиричиликтин зарылчылыгы да болуп эсептелинет эмеспи.

Жогоруда айтылган макалдар аркылуу кыздарыбызды туура жашоого, эмгекчил болууга, кайсы бир өнөрдү аркалап, маңыздуу өмүр сүрүүсүнө бир аз болсо да түрткү болор деген ишеничим бек».

Адилет өзүнүн эссесинде “Эне көргөн тон бычат” деген макалдын маанисин ачып берүүгө аракет кылган. Алгач макалдын келип чыгышынан тартып, алардын тарбиялык, философиялык маанисине чейин ой жүгүрткөн. Акыл-эсти, сүйлөөнү өстүрүүдөгү күчтүү курал экендигин белгилеп келип, аталган макалды тандап алуусуна таенесинин белеги себеп болгондугун баяндайт. Кыргыз элинин нарк-насилин бийик тутуп, аялзатынын уздугун, чеберчилигин айткысы келген. Адилеттин эссесин окугандан кийин, анын

улуттук баалуулуктарды баалап, каада-салттарды урматтай тургандыгын билүүгө болот.

Бул сынак Адилеттин улуттук баалуулуктарга, элдик таалим-тарбияга болгон кызыгуусун арттырган. Эмгектин жыйынтыктап жатып, өз балдарын өнөрлүү кылып, элдик таалим-тарбияга каныктырып тарбиялай тургандыгын айтат. Эсселерди барактап, окуп, талдай келгенде бул сынактын өткөрүлүшү туура болгон деген пикирге келүүгө болот. Анткени, окуучулардын улуттук баалуулуктарга болгон кызыгуулары абдан жогорпу. Бирок алар көпчүлүк учурда макал деген эмне экенине токтолушуп, алардын маанисин чечмелегенге анчейин шашылышкан эмес. Турмуш чындыгы менен байланыштырууга келгенде абдан кыйналышканын көрүүгө болот. Бул орто мектептерде окуу менен тажрыйбанын айкалышпаганы менен, же болбосо материалдар бүкүл бойдон берилип, окуучулар анын теориясын гана үйрөнүп келгендиги менен байланыштуу.

Элдик нарк менен элдик баалуулуктар коомубузга жат көрүнүштөрдүн алдын алат. Тил сабактарында ар дайым жетекчиликке алына турган сөз өнөрү, макал-лакаптар байыртадан бери кастарланып келет. Мисалы, «Бутунан мүдүрүлгөн турат, сөзүнөн жаңылган турбайт» деген макалдын мааниси. Элдик жөө жомок, жомокторду, мифтер менен легендаларды, макал-лакаптар менен табышмактарды айтпаганда да, оозеки формада муундан-муунга сакталып келген башка мурастар элдик педагогиканын түгөнгүс казынасына айланганына күбө болуудабыз.

Этнопедагогиканын элементтерин окутуу менен тарбиялоодо кеңири пайдалануунун сунуш кылган соңку изилдөөлөрдүн алгылыктуу табылгаларын жалпы билим берүүчү орто мектептердин жогорку класстарындагы кыргыз тили сабактарында колдонуунун айрым жактарын сунуштоону туура көрдүк:

Саламдашуу, коштошуу маданияты тууралуу. Жалпы адамзаттын, ар бир улуттун өкүлдөрүнүн бири-бири менен баарлашуусу саламдашуудан башталгандай эле ар бир сабак жылмаюудан башталганы оң. Ар бир адам

саламдашуу, ар бир сабактын башталышы жакшы сөз менен жылмаюудан башталса, башкалардын да мамилеси ошондой болот, анткени «жакшы сөз жан эргитет» эмеспи. Пайгамбарыбыз Мухаммед Саллалооху Вассалам айткандай «Саламдашуу ар бир адамга жарык тартуулаган сыяктуу, ал мээрим менен жакшылыктын да жышааны». Айрыкча жогорку класстын окуучуларын маданияттуу саламдашуу менен коштошуунун этикасына көндүрүү керек. элдик салтка ылайык кичүү адам – улууга, атчан адам – жөөгө биринчи салам узатат. Жашы улгайган адамдар, аксакалдар менен учурушканда эки колдоп колуңду сун. Саламга алик алуунун да элдик салттары, жөрөлгөлөрү бар, «арыбаңыз» деген саламга «бар болуңуз» деген жооп ылайыктуу. Соңку мезгилдерде саламдашуунун жана коштошуунун «саламатсызбы», «кош келиңиз» деген сыяктуу варианттары колдонулуп калды. Эшиктен кирген адам биринчи учурашуу салты илгертен эле сакталып калган. Мына ушулардын баарын жогорку класстын окуучулары биле жүрүүсү шарт. Дегинкиси, мугалим мындай таалимди үйрөтүп жатып, окуучуларга өзү үлгү болушу абзел. Бул да маданияттуулуктун белгиси. Баалуулуктар окуучуларга сабактан тышкары дагы үйрөтүлүш керек. Саламдашуу маданиятынан тышкары адамдар менен баарлашуу, топ менен иштөө жөндөмдөрүн калыптандыруу аларды келечек турмушка даярдайт.

Сүйлөшүү, баарлашуу маданияты. Тил – бул карым-катыштын, баарлашуунун негизги куралы. Адамдар баарлашып жатып айлана-чөйрөсүн, бири-бирин таанып өздөштүрүшөт. Демек, ар кандай сабактын, айрыкча кыргыз тили боюнча сабактардын негизги каражаты – тил, сөз, ал эми алардын практикалык мааниси – баарлашуу. Көнүгүүлөр окуучулардын өз алдынча ойлонуусун талап кылып, ой-жүгүртүүнү жана өз ара байланышты бекемдеши керек. Ошону менен бирге окуучуларга ылайык келген олуттуу жана маанилүү тексттерди чогултуп окутканда окуучулар сабакка жандуу аралашып, кызыгуусу артат. Кыргыз тили сабактарында турмуштук ар кандай кырдаалдардын, дидактикалык материалдардын, макал-лакаптардын, көркөм чыгармалардын тексттеринин мисалында туура, так, түшүнүктүү сүйлөөнү,

ойду ырааттуу берүүнү, өз алдынча текст түзүүнү, образдуулукту, көркөмдүүлүктү сезүүнү, дилбаян, эссе, доклад даярдоону, долбоор жазууну, терең ойлонууну гана үйрөтпөстөн, аларга өз ара баарлашууну да үйрөтөт. Мында окуучулар академиялык гана билим албастан, адам баласына тиешелүү болгон пикир алышуу, адамдарды көндүрүү, ишендирүү, дипломатиялык сүйлөшүү, эл алдында сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн арттырып, айрым окуучулардын лидерлик сапаттарын да калыптандырууга түрткү берет.

Баарлашуунун этикасы тууралуу. Баарлашып жаткан адамына туура эмес, так эмес суроолорду берип, андан туура, так жоопту күтүүгө болбойт. Баарлашуунун этикасын өзүбүздөн баштаганыбыз оң болот. Сабактарда да биз окуучуларыбызды турмуштук ар кандай кырдаалдарда мүмкүн болушунча маданияттуу сүйлөшүүгө көндүрүүбүз зарыл. Биринчиден, «Улууга урмат, кичүүгө сый», «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка» деген макалдардын этимологиялык маанисин чечмелеп, анын адеп-ахлактык маанисин түшүндүрүп, буларды ар дайым жетекчиликке алып, тарбиялуу, маданияттуу болууга үндөө керек. Айталы, убадалашкан жерге кечигип жатсаң, кечирим сурап алдын ала эскертүү; бирөөнүн бир нерсесин алуудан мурда уруксат суроо; бейтааныш адамдарга сый-урмат менен кайрылуу; эки адам сүйлөшүп жатканда сөздөрүн бузбоо ж.б. Экинчиден, «Жылуу сөз сүйлөп, жыланды ийинден чыгарууга болот» дегендей, сөзүндө дайым жөнөкөйлүк, жумшактык болушу керек деген сыяктуу маселелерди эскерте жүрүү зарылдыгы бар. Адепсиз сөздөргө жана туура эмес жасалган мамилелерге сөзсүз жооп кайтаруу зарыл эмес, жөн гана сылык болуу керек. Албетте, коом мугалимди күзгү катары кабыл алып, андан жогорку моралдык жоопкерчиликтерди күтөт. Бирок бала үйдө укканын жана көргөнүн мектепте, коомдук жайларда кайталагандыктан, ата-энелер, коом дагы тарбия берүү процессине катышуусу чоң мааниге ээ. Анткени билим берүү жана тарбиялоо системасы өз алдынча жалгыз система эмес. Бул тараптан алганда жоопкерчиликти жалгыз мугалимге жүктөп койбостон, ата-энелер жана жалпы коомчулук ички маданияттарын өнүктүрүп, моралдык жактан туруктуулукка ээ болушу кажет,

анткени биз, баарыбыз коомдо болобу, социалдык тармактарда болобу сүйлөгөн сөзүбүз жана жазган постторубуз аркылуу жаштарга үлгү көрсөтүп жаткандыгыбызды унутпашыбыз керек. Анткени, билим берүү жана тарбиялоо – бул келечек муунга кам көрүү, инвестиция кылуу.

Кыргыз коомунда, тилекке каршы соңку мезгилдерде билим берүү жана тарбия мекемелеринде элдик педагогиканын элементтери кеңири пайдаланылбай жаткандыгынын кесепетинен мугалимдер менен окуучулардын, ата-энелер менен балдардын ортосунда бекем түшүнүүчүлүк, жакшы ымала-мамиле бекемделбей же солгундап бараткандай туюлат. Ал эми айрым педагогдор этнопедагогиканын зарылдыгы анчалык эмес деген калпыс пикирди айтышат. Анда өнүккөн өлкөлөрдө жакшы натыйжа берген окутуунун технологиялары, бизге келгенде жакшы таасир бербей калышынын себеби эмнеде болуп жатат? Бул жогоруда белгилегендей, кыргыз менталитетин, баалуулуктарын, өзгөчөлүктөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн эске албастан, бүкүлү бойдон таңуулагандыктан улам болуп жүрбөсүн. Чынында ар бир эл өзүнүн басып өткөн жолуна, бай тарыхына, улуттук баалуулуктарына артыкчылык берүү менен таалим-тарбия ишин жүргүзүүгө тийиш. Ошону менен биргеликте инновациялык технологияларды өз кызыкчылыктарына ыңгайлаштырып пайдалануусу зарыл. Билим берүү менен тарбия процессинде этнопедагогиканын теориялык жана практикалык мааниси абдан зор экендиги талашсыз чындык. Ушуга байланыштуу азыркы шартта окуучуларды мектеп курагынан тартып элдик педагогиканын нугунда тарбиялоо концепциясын иштеп чыгуу зарылдыгы турат.

Дегинкиси, ар кандай предмет болбосун, анын билим берүү, окутуу милдеттери менен кошо тарбия ишин да эриш-аркак жүргүзүү милдети турат. Бирок ошол милдет улуттун, этностун абалтан келе жаткан салттарына ылайыкталып, гумандуулук педагогикасынын талаптарынын чегинде, баланын жан дүйнөсү, эрк менен эсептешкендей абалда жүргүзүлүшү керек. Мындай ыкма-мамилелерди педагогика менен дидактика илимдери ар тараптуу колдойт.

Ушундан улам, элдик педагогиканын, этнофилософиянын, этнодидактиканын, этнопсихологиянын, элдик медицинанын ж.б. материалдарын окуучуларга берүүдө турмуш менен байланыштыруунун зарылдыгы белгиленди. Макалдарды окутууга өзүнчө саат каралган эмес, бирок аны окутуунун каражаты катары максатка ылайык сабакта, ошондой эле класстан тышкаркы иштерди жүргүзүүдө пайдалануу жакшы жыйынтык берерине ынандык.

2-параграф. Манастаануу интеллектуалдык теле таймашынын материалдарын кыргыз тили сабагын окутууда колдонуу

Бүгүнкү күндө окуучулар технологияга абдан жакын. Бул аларды коомдук реалдуу турмуштан алыстатып, жашоо жөндөмдүүлүктөрүн үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн азайтууда. Буга байланыштуу, келечек муундун камын көрүп, алардын муктаждыктарын канааттандыруубуз зарыл. Бул жагдайларды эске алуу менен окутуунун методикасын алардын кызыкчылыктарына ыңгайлаштыруу оң натыйжа бермек. Мында баалуулуктарды сактоо маанилүү, ошондой эле аларды жаңыртып, замандын талабына туура келтирүү керек. Глобалдашуу заманында атаандаштыкка туруктуу болуу үчүн билим сапатты жогорулатуу керектиги талашсыз. Бирок сапатты жогорулатуу үчүн тыштан келген баалуулуктарды бүкүлү бойдон кабыл алуу жакшы натыйжа бербей тургандыгын тажрыйба тастыктады. Улуттун уңгусу болгон улуттук баалуулуктарды өзөк кылуу менен окутуунун жана тарбиялоонун жаңы методдорун, ыкмаларын жана мамилелерин иштеп чыгуу милдети турат. Мисалы, республикабызда «Манастаануу» интеллектуалдык теле таймашы, «Сармерден» кыз-жигиттер тамашасы, төкмө акындырдын «Айтыш» долбоору, «Төкмө келсе төр бошот», «40 күн манас айтуу» сыяктуу улуттук баалуулуктардын негизинде иштелип чыккан долбоорлор эл тарабынан жылуу кабыл алынып, таалим-тарбия жаатында тиешелүүлүгүнө жараша өзүнүн үзүрүн берип жатат десек болот. Ааламдашуунун алкагында улуттук баалуулуктардан ажырап калбаш үчүн окутуу жана тарбиялоо иштеринде дагы

аларды улам толуктап, өнүктүрүп, учурга ыңгайлаштырып колдонуп туруу керек.

Аталган долбоорлордун ичинен жаштарга арналган Манастануу интеллектуалдык телетаймашынын кыргыз тилин окутууга тийгизген таасирлери жана жыйынтыктары жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Бул таймашка окуучуларды кыргыз тили жана адабияты сабагынын мугалимдери даярдашат. Ошондой эле, окуучулар республиканын ар тарабынан келип, бири-биринен кем калышпай кызыктуу таймаш көрсөтүп, «Манас» эпосу боюнча өздөрүнүн билимдерин далилдешет.

Манас таануу таймашында саламдашуу дагы өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Катышуучулар жол-жобосу саламдашып, ыргактуу үн менен ыр түрүндө кыска жана нуска өзүн тааныштырат. Бул жерде окуучулар убактытты үнөмдүү пайдаланууну дагы өздөштүрөт.

Манас деп аталган негизги бөлүмдө ар бир топко бештен суроо берилет. Алардын айрымдарынан мисал келтиребиз:

– Эмне себептен Бозуул ууланбай калган?

Жообу: Анткени кичине эле кымыздан татып мас болумуш этип, аттардын жанына барып жатып алат.

– Манасты Бозуул Көзкамандардан кантип качырат?

Жообу: Көкчөкөз менен Дорболдой урушуп кеткенде сыртка алып чыгып, Аккулага мингизип качырып жиберет.

– Жарадар болгон Манасты ким табат?

Жообу: Сыргак, Серек. Аккуланын изин кууп келип табышат.

– Манастын жарадар болгонун Каныкей кайдан билет?

Жообу: Түшүнө кирет. Манасты кочкор сүзүп салган болот.

– Кеймен шаанын кызы Ойсалкын Үрбүдөн эмнени талап кылат?

Жообу: Эки кемин элин сурайт да өзү Үрбүгө тиет.

– Ойсалкын Үрбүнүн сөзмөрлүгүн кантип билет?

Жообу: Маегинен.

Көрүнүп тургандай мында суроолор «Манас» эпосундагы өзөктүү окуялардан түзүлгөн. Ошондой эле, жерлеринде логикалык ой-жүгүртүүнүн талап кылган дагы суроолор кездешет. Эпосту кургак жана бүкүлү бойдон окубастан, «Кут билим» гезитине чыккан өзөктүү суроолордун алкагында ой калчап даярданышат. Ошондуктан таймашка катышкан окуучулар эпостогу окуяларды абдан жакшы өздөштүргөндүктөн, көпчүлүгү суроолорго такалбастан жооп берип кете алышат. Ошондой эле, катышуучулар аталган суроолорго ченелүү убакыттын ичинде жооп берүүгө тийиш. Белгилей кетүүчү жагдай окуучулар логикалык ой-жүгүртүүгө келгенде гана бир аз чабалдык кылышары байкалат.

Жер шаарынын кайсы гана жерине барба, Манаска байланыштуу жер суу аттары кездешпей койбойт. Дал ошол жер-суу аттарын окуучулар өздөштүрүү үчүн аталган бөлүм киргизилген. Эң кызыгы Манас эпосунда кездешкен жер-суу аттары азыркы аталыштар менен дал келип, ал тургай Африканын абалкы аталышы эпосто Жазира деп берилген жагдайы бар. Алсак, Ат-Башынын абалкы аталышы – Лаңгү-Дөбө; Суунун башы Суңшоонун учурдагы аты – Нарын; Кыргыздын колун Бооң аяр тоскон жер – Боом капчыгайы; Алмамбет балдар менен алма берип ойногон жердин аты – Занги-Маео.

Таймаштын эң кызыктуу бөлүмү күтүлбөгөн суроо деп аталып, ар бир катышуучуга бирден суроого жооп берет.

1-топко:

1. Каныкейдин кайын сиңдиси – Кардыгач
2. Бакайдын уулу – Байтайлак
3. Кош башкарган чоро? – Ыбыш
4. Кутубийдин өз аты? – Чеге, Чегебай
5. Кортуктун уулу? – Мажик, Шакум

2-топко:

6. Манаска Бокмурун тартуу кылган тулпар? – Арчатору
7. Көкөтөйдүн ашында талашка түшкөн тулпар? – Мааникер

8. Тебетейи чоктуу кул? – Бозуул
9. Алмамбеттин минген аты? – Сарала, Кылжейрен
10. Алмамбеттин кытайдагы сүйгөнү? – Мыскал

Күтүлбөгөн суроого көбүнчө адам аттары, баатырлардын тулпарлары, курал-жарактарынын аттары сыяктуу аталыштардан берилет. Таймаштын катышуучуларынын ар бирине жеке суроо берилип, ага 2 секунддун ичинде жооп берүүсү кажет. Эң негизгиси балдар убактысын туура пайдалануусу керек.

Таймашта «Сыр куржун» деп аталган бөлүм бар, куржундун бир көзүндө «Манас» эпосунда кездешкен көөнө сөздөр, бир көзүндө макал-лакаптар катылган. Ошол көөнө сөздөрдү жана макал-лакаптарды чечмелеп, эпостон мисал келтирип беришет.

Мисалы, Шаңшуур – уютулган алтын-күмүш. Түшүндүрмө сөздүктө уютулган алтын – шаңшуур, уютулган күмүш – жамбы деп берилген. Бирок Манас эпосунда шаңшуур, жамбы булардын баары уютулган алтындын түрлөрү экендиги тууралуу айтылат. Ыракым – кечирим деген сөздүн синоними, боор ооруу, боор толгоо, мээрим төгүп, макул деп коюу деген сөздөр ыракым ждеген сөздүн маанисин түшүндүрөт.

Ага-тууган кимде жок, сылашпаса жатча жок. Бул макал Атадан алтоо болсо да, ар жалгыздык башта бар деген макалдагыдай эгер сылашып турбасаң, сый-урмат кылбасаң жакын дагы алыстайт деген маанини түшүндүрөт. Алар менен өтө жакын мамиледе болбосоң, сырыңды билбесе, сыйыңды көрбөсө жакын адамың дагы жат болуп калары анык. Сыйлашпаган туугандар катары Манастын туугандарын белгилесек болот. Манастын туугандары жок эмес эле, көп эле болчу, аталаш туугандары Абыке, Көбөш жат эмес кас болуп чыкты. Ороздунун балдары, Жапактын балдары кас болушту. Мунун баары жогорудагы макалдын маанисине мисал боло алат.

Бир нече жылдан бери окуучуларды бул таймашка даярдап, баш байгелерди багындырып келген Нарын областынан келген кыргыз тили жана адабияты мугалими Жумагулова Гүлмира эженин билдирүүсү боюнча

«Улуттун канында бир нерсе уктап жатат. Ошону биз ойгото алышыбыз керек экен. «Манас» эпосу аркылуу кыргыздын ар-намысын ойгото алабыз деген ойго келем. Бүгүнкү күндө балдарыбызга ошол баалуулуктарды сиңирип алсак, эртең кыргыз үчүн кызмат кылган мыкты уул-кыздарды тарбиялап чыга алабыз деп ишенем».

Чындыгында Манастануу долбоору жаш муундарды «Манас» эпосун гана үйрөтүп тим болбостон, ата-бабабыз басып өткөн тарыхты, жер-суу аттарын, астрономия, элдик медицина, элдик билимдер жөнүндө түшүнүктөрүн кеңейтип, элдик тарбияга сугарып, гумандуулукка, чынчылдыкка, боорукердикке жана кандай болбосун жардамга кол сунууга үйрөтөт.

Ал эми таймаштын катышуучусу Темирбекова Айдай Манастануу интеллектуалдык таймашына катышууга көптөн бери кызыгуусу артып келген. Ал: «Башында «Манасты» окуганда көп түшүнө берчү эмеспиз. Мугалимдин жетекчилиги менен жер-суу аттарын, топонимдерди, этнонимдерди, адам аттарын, минген аттарды өз-өзүнчө бөлүп алып, алардын баарына мүнөздөмө берип кайрадан окуп чыктык. Ошондо түшүнүктүү боло баштады. Биздин топтун өзгөчөлүгү суроолорго ыр менен манастын ыргагына салып жооп бергенибиз болду. Бул жөнүндө «баарын жаттап алгансыңарбы?», – деп сурап жатышты. Негизи жаттаган деле жокпуз, бирок эң маанилүү делген жерлерин өз көзүбүздөн өткөрүп, аябай элестүү кылып айтып бергенде эсте калат экен. Анан ошону Манастын ыргагына салып айтканды үйрөнүп алдык.

«Манас» эпосун окуган ар бир кишиде эле өзгөрүү болсо керек деп ойлойм. Мурда биз көлөмү кичине китептерди окуп жүргөндө баш аламан ойдо болуп, аны талдаганга мүмкүнчүлүгүбүз жетчү эмес. Сагынбай Орозбаковдун академиялык вариантын республикага келип жатканда көп жолу окудук. Эмгегибиз акталып жеңишке ээ болдук.

Негизи эле «Манас» эпосун окуп чыккандан кийин көп нерсеге болгон көз карашым өзгөрдү десем болот. Каныкей энебиздей сарамжалдуу болгонго,

акылдуу болгонго, алдын ала билип көрөгөч болгонго, терең ойлонуп иш кылганга умтулам» – дейт.

Манасты окуп чыккандан кийин көпчүлүк окуучулардын дүйнө-таанымын өзгөрүп, андагы жер-суу аттарына кызыгуусу артып, илим-билим Манастын доорунда эле өнүккөнүн, дипломатия жана көп тилдүүлүк (кырк чоронун бири Ажыбай 60 түрдүү тил билген жайы бар эмеспи) ошол учурда эле болгонун таң калуу менен баяндап, келечекте көп тил үйрөнүүгө багыт алгандыгын белгилешет.

Албетте ийгилик оңой эле багына бербейт. Ал үчүн талбаган эмгек, түмөндүү түйшүк талап кылынары белгилүү. Республикалык таймашка катышкан дагы башка топтордон сурамжылоо жүргүзгөнүбүздө таймашка катышуу алар үчүн сыймык экендигин, ошол эле мезгилде республикалык таймашка жетүү алда канча түйшүктүү эмгекти талап кыларын белгилешти.

Белгилей кетүүчү жагдай, биздин окуучулар «Манасты» канчалык окуп жаттап албасын, сюжетти, окуяны билип баяндап берип жатса да, логикалык ой-жүгүртүү жагынан аксап калары көрүнүп турду. Албетте, бул маселени жалпы мугалимдер, билим берүү кызматкерлери, педагогдор чечүүнүн жолдорун издеп, жаш муундарга багыт берүүгө милдеттүүбүз. Окуу китептерин ой-жүгүртүүгө багыттап иштеп чыгып окута баштасак кандайдыр бир деңгээлде өз жыйынтыгын берет деген ойдобуз.

Манас таануу долбоорунан өсүп чыккан жаш муундар бүгүнкү күндө коомдук иштерге жигердүү катышып, «Манас» эпосунан таасирленип айрымдары илим изилдеп, таалим-тарбияга батыл аралашып өлкөнүн өнүгүшүнө өз салымдарын кошуп келе жатышат.

Манастануу интеллектуалдык теле таймашына катышып, андан сабак алып бүгүнкү күндө уюштуруу иштерин өз мойнуна тартып жүргөн жаш манасчы Нурбек Талантбеков: «Алгач улуу Манас дүйнөсүнө аралаша элек кезимде ой чабытым, кыял-жоругум, кулк-мүнөзүм, жүргөн-турганым жада калса жашоомдун нугу да башкача нукта эле. Качан Манас дүйнөсүнө арбалганымда, мен бул дүйнөдө өзүмдү бактылуу сезип, алга карай өркүндөө

жолунда кетмен чаап, бир башкача сезимдерге дуушар болгон элем. Эсимде, Бишкек шаарындагы №38 Окуу тарбия комплексинде 7-классымда Манас айтып жүрүп, мектептин намысын коргоп, Манас таануу багытында күч сынап көрүүгө Коомдук телерадиоберүү корпорациясынын «Келечек» студиясы өткөргөн «Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашына алгачкылардан болуп катышып калдым. Так, туура жана жеткиликтүү сүйлөөгө маани берип, аракетим күч болду. Бара-бара өзүмдөгү жакшы жакка өзгөрүү жакындарыма андан соң өзүмө айдан-ачык байкала баштады. Бул мага чоң дем берип, көп нерсеге түрткү берди. Жашоомдун маңызын ачып, көркүнө чыгарган, жан дүйнөмдү уюткулуу наркка сугарган көрөңгү болду десем туура болот. Табиятка аяр мамиле жасоого, адам менен адам болууга, калкка кызмат кылып, элдин жүгүн көтөрүүгө бел байлап, намыстын нарын тартып баштадым. Адамдык асыл сапаттар алсак, бирөөгө болгон көрө албастык, ичи тарлык, бут тосуу, жамандоо сындуу сапаттардан алыс болбосоң, атпай журтка калыс болбосоң оңбой турганымды жоон терим менен сездим да андан качып бездим!», – деп «Манас» эпосунан алган таалим-тарбиясын, ички сезимдерин кыялдануу менен белгилейт.

Андан ары Манас таануу аркылуу Ала-Тоо койнундагы миндеген жаштар менен таанышып, дос күткөнүн. Алманбет менен Манастын чыныгы достугун үлгү тутканын айтат.

Окуучулар Манас таануудан алп манасчылар Саякбай Карала уулу баштаган Сагынбай Орозбаков сындуу олуя, кеменгер манасчылардын варианты менен жакындан таанышышат. Варианттарда айтылган айырмачылыктар, окшоштуктарды акыл калчап баамдап, талдай билүүгө жетишет. Мисалы, биз күнүмдүк турмушта колдонгон тиричилик буюм-тайымдардын нукура аталыштарын билбей башыбыз айланат. Дал ошолордун баарын Манас китептерин окуп, алмадай башка ар өнөрдү токуп, билимдин кенин чокуп, ары сырдуу, ары сүрдүү дүйнөгө батыл аралашып кеткен окуучулар көп.

Манаста бала баккан аялды биз орус тилинен алып няня деп жүрсөк, Манаста **дая** деп айтылат. Тырмак алгычты орус тилинде колдонуп кусачка десек, Манаста **тырабдал** деп эскерилет. Бул сындуу сөздөр ого эле көп кездешет. Жер суу аталыштарынын маанисин жана каада-салттарды билбей жүргөн кыргыз жаштары керек болсо ак сакалдуу карылар да бизге өөн эмес көрүнүп калды. Мына ушунун баарын жоюуда Манас таануу таймашынын ат көтөргүс салымы бар. Жыл сайын Кыргыз Республикасы боюнча миңдеген окуучулар Манасты жакындан таанып, кенен маалымат алып, шыктануу менен кайтышат (Таблица № 2.2.2).

Таблица № 2.2.2 - Манастаануу интеллектуалдык теле таймашынына катышуучулардын саны

№	Манас таануу интеллектуалдык теле таймашы	2017-ж	2018-ж	2019-ж
1.	Бишкек шаары	500	600	700
2.	Чүй областы	700	400	500
3.	Ош шаары	400	700	900
4.	Ош областы	900	1000	1200
5.	Нарын областы	1200	1500	1500
6.	Ысык-Көл областы	1000	1300	1400
7.	Талас областы	400	600	700
8.	Жалал-Абад областы	600	700	800
9.	Баткен областы	600	800	800
	Жалпы саны	6300	7600	8500

Кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун мамлекеттик стандартында кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү экендигин жана окутуунун негизги мазмуну тарбия берүү экендигин эске алсак, аталган таймаштын материалдарын кыргыз тилин окутуунун каражаты катары кеңири пайдалануунун зарылдыгы

аныкталат. Манас бөлүмүнөн тартып, эпосто кездешкен көөнө сөздөрдү өздөштүрүп, макал-лакаптардын маанисин чечмелеп, ономастика, жер-суу аттарын, жаныбарлардын аттарын, астрономия, жылдыздардын кыргызча аталышы, элдик медицинада кездешкен дарылардын аталышы ж.б. кыргыз тилин окутуудагы материалдардын негизги өзөгүн түзүүгө тийиш. Кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, баарынан мурда окуучунун оозеки сүйлөөсүн, баарлашуусун жакшыртып, өркүндөтүүгө байланыштуу иштерди жүргүзүү болуп саналат. Бул бүгүнкү күндүн талабы.

Ал эми биздин милдетибиз ушул долбоор аркылуу «Манас» эпосун жайылтуу, аны кыргыз тилин окутуунун негизги бутасына айландыруу, ал аркылуу окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, жакшы касиеттерди калыптандыруу жана табият менен таттуу мамиледе болууга, элди ынтымакка чакырууга, этнос аралык мамилени бекемдөөгө жана эл аралык кызматташууга болгон сапаттарын өнүктүрүү болуп саналат. Манас таануу интеллектуалдык таймашы аркылуу окуучулардын ыймандык-адептик маданиятын, улуттук дөөлөттөрдү таанып-билүүсүн, каада-салтты, элдик тарбияга каныктырып, өткөндү таанып-билүүгө үйрөтө аларыбыз, ошондой эле алардын өз алдынча ой-жүгүртүү жана сүйлөө ишмердүүлүктөрүн өнүктүрөрүбүз айкын.

II бөлүм боюнча жыйынтык

Бул бөлүмдө илимий изилдөөнүн материалдары өздөштүрүлүп, талдоого алынды. Эксперименттик изилдөөнүн этаптары, жалпы орто мектептердин 9-11-класстары үчүн жүргүзүлгөн сурамжылоолор, изилдөөлөр берилди. Эксперимент жүргүзүлгөн мектептердин окуучуларынын алган натыйжалары тууралуу маалыматтар таблицалар жана сүрөт түрүндө көрсөтүлдү.

Макалдардын бүгүнкү күндөгү колдонулушун арттыруу максатында, изденүүчү тарабынан демилгеленип, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан өткөрүлгөн «Сен сүйгөн кыргыз макалы» аталышындагы республикалык сынагынын материалдары талдоого алынып, натыйжалары сунушталды.

Кийинки эксперименттик иш катары Коомдук телерадио корпорациясынын Манас таануу интеллектуалдык теле таймашынын жүрүшү иликтөөгө алынган. Изденүүчү 2016-жылдан тартып 2019-жылга чейин Манас таануу интеллектуалдык теле таймашына саресеп салып, калыстык кылуу максатында калыстар тобунун курамында иш алып барган. Ошондой эле, даярдаган кыргыз тилчи мугалимдерден, таймашка катышкан окуучулардан жана таймаштан өсүп чыккан жаш муундардан сурамжылоолор жүргүзүлүп, интервьюлар алынган. Ошондой эле, Манас таануу интеллектуалдык теле таймашынын жаш муундарды тарбиялоодогу орду, окутуудагы мааниси талдоого алынып, бир нече практикалык сунуштар берилди.

III бөлүм. **ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА
КЫРГЫЗ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫН ПАЙДАЛАНУУНУН
МЕТОДИКАСЫ**

**3.1. ЭЛДИК БААЛУУЛУКТАРДЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА
КОЛДОНУУ**

3.1.1. «МАНАС» ЭПОСУ – ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН ӨЗӨГҮ

«Манас» эпосундагы педагогикалык улуттук улуу дөөлөттөр эпосто Манас төрөлгөнгө чейин эле Жакып хандын «баласыз», «туяксыз» өтүп кетемби» деп зар кашоосунан башталып, ал дөөлөттөр бүтүндөй үчилтиктин өзөктүү идеясы катары каралып, бааланып, баркталган. Кыргыз эпосунун педагогикалык осуят, мурастарга, руханий баалуулуктарга бай, таалим-тарбиялык маанисинин зор экендиги дүйнөлүк деңгээлде таанылып ЮНЕСКОнун материалдык-заттык эмес маданий мурас катары каттоого алынышы менен да бекемделет, такталат.

«Манас» эпосунун таалим-тарбиялык, педагогикалык идеяларга, баалуулуктарга өтө терең ширелгендигин улуу инсандар өз эмгектеринде баса белгилеп келишкен. Академик Б.М.Юнусалиев: «Манас» жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген [Юнусалиев Б.М. Кириш сөз китепте: “Манас” [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Ф.: 1958, 1-бөлүм. – 9-б.] – деп эпосту окутуунун, таалим-тарбия берүүнүн кылымдарды картыкан мыкты каражаты катары баалаганы бекеринен эмес. Бул пикирди андан ары улап, тереңдетип, кеңейтип залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов эпосту «байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп аныктоо менен, эпостун кыргыз эли үчүн кылып келе жаткан ыйык кызматын мындайча балаган: «Манас» – өзүбүзгө өзүбүздү тааныткан улуу зат. Манас аркылуу биз өзүбүздү өзүбүз бекемдейбиз, ким экенибизди далилдейбиз жана келечекке көз таштайбыз. Ал ар бир урпак үчүн руханий кубат [Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу // Кыргызстан маданияты, 1979-жыл]. Ал эми этнопедагогика илимин негиздөөчүлөрүнүн бири, академик Г.Н.Волков:

«Манас» эпосунун ар бир сабы айкын педагогикалык мүнөзгө ээ» [Волков Г.Н. Письмо о Манасе // Литературный Кыргызстан, 1971 г. №1 71 с.], – деп таң калуу менен белгилеген. «Манас» эпосунун педагогикалык улуу идеяларга сугарылгандыгы тууралуу эпосту изилдеген окумуштуулар, педагогдор атайын сөз кылышат. Алардын ой-пикирлеринен, изилдөөлөрүнөн улам «Манастын» педагогикасы – бул балада тарыхый эс тутумду тарбиялоо аркылуу улутту сактоонун педагогикасы [Байгазиев С. “Манас” эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл-нарктары. [Текст] / С.Байгазиев – Б.: 2014. 600 б.] экендиги ачыкка чыгат. Тактап айтканда, «Манас» эпосу кыргыз элинин нечен кылымдарды карыткан карт тарыхынын көркөм жана жандуу чагылышы, педагогикалык улуу дөөлөттөрдүн казынасы, кыргыз улутун улут катары сактап, барктап, муундан муунга ыйык мурас катары берилип келе жаткан кайталангыс педагогикалык феномен катары бааланышы керек. Мындагы негизги максат эпостун педагогикалык идеяларын ачып көрсөтүүдө турат.

Фольклорист Р. Кыдырбаева: «Манас» эпосу – кыргыз элинин тарыхын гана эмес, анын турмушунун, жашоо-тиричилигинин түрдүү жагын: этникалык курамын, чарбасын, күндөлүк тиричилигин, салт-санаасын, адеп-ахлагын, нарк-насилин, эстетикалык табиятын, жүрүм-турумунун жол-жобосун, адамдык оң-терс сапаттар жөнүндөгү бааларын, айлана-чөйрөгө, жаратылышка карата мамилесин, көз карашын, диндик түшүнүгүн, астрономиялык, географиялык ж.б. билимдерин, элдик поэтикасын жана тилин кеңири арымда чагылдырган нукура эпикалык чыгарма. «Манаста» баяндалган окуялар кыргыз элинин тарыхынын байыркы доорун сүрөттөйт [Энциклопедия “Манас” 1 том. Баш сөзү: Кыдырбаева Р. [Текст] / 2005.].

Кыргыз элинин жазма тарыхы, Орхон-Енисей жана Кыргызстандагы (Талас, Чүй, Ысык-Көл, Өзгөн, Кочкор ж.б. ар кыл жазмалардагы эпиграфикалык, эпитафиялык ж. б. эстеликтер, ономастикалык (анын ичинде географиялык) аталыштар «Манас» эпосу менен байланышып турат. Эпос

муундан-муунга, ооздон-оозго өтүп айтылгандыктан замандын өзгөчөлүгүнө жараша өзгөрүүлөргө дуушар болуп турганы белгилүү. Ошондуктан ал баштапкы тарыхыйлуулугун жоготуп көркөмдөлгөндүгү чындык.

«Улууларды сыйлоо салты уруучулук коомдон башталат», – деп окумуштуу А. Алимбеков белгилегендей, элдик педагогика, таалим-тарбия Манас доорунан бери жашап келе жаткандыгын айттык. Башкача айтканда, таалим-тарбиябыздын башаты «Манас» эпосунда. Эпостун маданий, руханий баалуулуктары, улуттук оюндары, аскердик тартип жана согуш өнөрү, мамлекеттүүлүк идеясынын берилиши, ата-эне, бала, жубай, тукум улоо, үй-бүлө мамилелери, таалим-тарбиясы, элдик медицинасы, элдик салттар, тарыхы, дүйнө таанымы, илим изилдөөлөрү, социалдык-саясий абалдары кеңири форматта, көркөм сүрөттөлөлүп берилет.

«Манас» эпосунун баш жагында эле бай Жакып минтип арман кылат:

Дүнүйө ээси бала экен,
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,

Бузулуп калган калаа экен.[“Манас” эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты Б.: 1995. – 675 б.]

Бул саптардагы «дүнүйө» сөзү бир нече маанилерди билдирип турат. Биринчи мааниси – дүнүйө – байлык, инсан, бийлик; экинчи мааниси – дүнүйө – дүйнө, аалам; үчүнчү мааниси – жашоо-турмуш, коом. Аталган сөздүн мындай маанилерде колдонулушу кокустук эмес. Адамдан, адам коомунун жашоосу байлыкка, бийликке, мансапка же башка нерселерге түздөн-түз көз каранды эмес, ал балага, тукум улоого, элдин эл катары, улуттун улут катары жашоосуна көз каранды. Бала – бул турмуш-жашоонун улам-улам кайталанып туруучу, жандуу процесси. Ушул идея «Манас» эпосунда Жакыптын 48 жашка чейин бала көрбөй, туяксыз өтөмбү деген арманынан ачык көрүнүп турат.

«Манас» атайын уюшурулган «элдик мектептен» таалим-тарбия алат. Манасты туура тарбиялоо максатында мал чарба ишине, турмушка дасыккан даанышман таалимчи Ошпурга тапшырышат». Бул баланын чыйрак өсүүсүнө

кам көрүү, экинчиден, жандуу жаратылышка, эмгекке, элдик өнөргө, турмуш-тиричиликке ж. б. жакын болсун деген максат болгон. «Сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын, малдын, дүйнөнүн баркын билсин» – бул баланы (баатыр Манасты) койчулардын башчысы Ошпурга жардамчы катары жиберилиши, ал жерден алган таалим-тарбиясы, кылык-жоруктары, «Чоң жинди» аталышы ж.б. сүрөттөөлөрдүн бардыгын кыргыз элинин баланы тарбиялоо философиясы деп баалоого болот.

Мында берилген «сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын» деген сөздө кыргыз элинин салттуу маданиятында инсанды тарбиялоонун көп кырдуу сыры катылган. Алсак, кыргыз элинде «сөз айтууга жатыгуу» кадыресе адам катары калыптануунун эң негизги көрсөткүчтөрүнүн бири катары каралган. Кыргыз эли жаш муундардын акыл-эс жактан өнүгүп-өсүшүн, алардын эне тилдин керемет казыналарын өздөштүрүүсү, менен байланышта караган. Себеби, кыргыз элинде жазуу-сызуу жок болгондуктан бардык эне тилдин байлыктарын урпактарга өткөрүп берүүчү каражат эне тил болуп саналган. Ал эми «сөөгү бышып катыгуу» инсандын дене-күч жактан жетилишин мүнөздөйт. Ырас дени сак муунду тарбиялоо кыргыз элинде эң зарыл шарттардын бири болгон. Себеби, көчмөн кыргыз эли үчүн «сөөгү бышкан» эр жигитти өстүрүп, тарбиялап чыгаруу милдети жоокерчилик замандын зарыл талаптарынан эле. Эпостун тексттеринде кабыргасы ката элек бала Манас ээ-жаа бербес, жолборс жүрөк, арстан жүрөк, кабыландай качырган, алгыр куштай талпынган, ажыдаардай оп тартып деген эпитеттер аркылуу күчтүү, башка балдардан айырмалуу сүрөттөлөт.

Ошол кезде эр Манас
Жетиге жашы толуптур
Мунун коюлган аты Чоң Жинди
Болкойгон жапжаш баланын
Шер экенин ким билди.
Балача чуркап шашкан жок,
Бешке чыга келгенче,

Берениң Манас баскан жок

Чакырган аты Чоң Жинди

Мунун чын Манас атын ким билди [“Манас” эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты Б.: 1995. – 675 б.].

Манасты өзүнүн атынан атабай, Чоң жинди аталышы анын тентектигинен улам болсо, экинчи жагынан «кыргызда баатыр төрөлүптүр» деген сөз душмандарга жеткен эле. Баланы душман көзүнөн сактоо, эрезеге жеткирүү ниети болгон.

Баланын келечегин билген элдик акылмандар анын азан чакырып койгон атын ырымдап жаап-жашырып, аны элдин көзүнөн оолак багуу менен тарбиялоо ишинде ушул сыяктуу өзгөчө камкордуктарды көрүшкөн. Ошентип, улуулардын өрнөгү, каада-салт, үрп-адат, улуттук оюндардын эреже-тартиптеринин негизинде Манаста эр жүрөктүүлүк, баатырдык, калыстык, намыскөйлүк, айкөлдүк, адилеттүүлүк, гумандуулук, боорукерлик сапаттар бала кезинен эле калыптанат. Манас чоролору менен ордо ойноп жатканда анын ордосун калмактардын кербени атайылап тебелеп өтөт. Манастын ачуусу келип абалак менен төөнүн бутун сындыра аткан окуя бар. Бул болсо анын намыскөйлүгү, өзүнүн жерин сактоо, коргоо ошондой эле анын абдан күчтүү болуп эр жетип келе жатканынан кабар берет. Бул окуяда Манас он эки жашта гана болгон. Манастын бул дымагы душмандардын кыргыздарга болгон көз карашын өзгөрткөн.

«Эң күчтүү, эң таасирдүү, эң ишенимдүү педагогика – элдик педагогика, ал эми тарбиячылардын мыктысы – эл», – деп окумуштуу Г.Н.Волков белгилегендей, кайсы гана эл болбосун алардын түптүү тарыхы, улуттук менталитети, элдик тарбиясы болот. Өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүн танып башка элдин маданиятына оогон элдер тилин жоготуп, ал тургай дилин жоготуп ошол элге сиңип, улут катары жоголуп кеткени тарыхый булактарда тастыкталат.

Кыргыз элинде байыртан эле таалим-тарбия берүүнүн өзгөчөлүктөрү сакталган. Аларды этнопедагог А.Алимбеков төмөнкүдөй классификацияга

бөлүштүрүп берген: элдин негизги педагогикалык түшүнүктөрү (багуу, кароо, асыроо, тарбиялоо, бутуна тургузуу, эрезеге жеткирүү, адам катарына кошуу); элдик педагогиканын кенч-казыналары, булактары (уламыш, болумуштар, дастандар, жомоктор, макал-лакап, табышмактар, элдик ырлар, колдонмо-жасалга өнөрү, таштагы жазуулар, акындар чыгармачылыгы, санжыралар); элдик тарбиянын мазмуну жана максат-милдеттери (пейил-мүнөздү, адеп-ахлакты, акыл жана дене тарбиясын калыптандыруу, ден соолукту сактоо, чындоо, көркөм-эстетикалык табитти өстүрүү ж.б.); тарбиялоонун факторлору (жандуу жаратылыш, эне тил, эмгек, каада-салт, үрп-адаттар, элдик өнөр, дин, турмуш-тиричилик ж.б.); тарбиялоонун усулдары (өрнөк, түшүндүрүү, ынандыруу, ишеним, бата, өтүнүч, кеңеш, ишаарат, алкыш, какшык, зекүү, эскертүү, көндүрүү, тыюу, коркутуу, дем берүү ж.б.); тарбиялоонун каражаттары (эпостор, жомоктор, макалдар, табышмактар, жаңылмач, апыртма, бат айтма, элдик ырлар, көркөм өнөр, оюндар, табият, элдик майрамдар ж.б.); элдик тарбиячылар (ата-эне, улуулар, карыялар, усталар, уздар, саяпкерлер, мүнүшкөрлөр, эсепчилер, манасчылар, жомокчулар, акындар, санжырачылар, уламалар) [Алимбеков Кыргыз билим берүү салттары, Б.: 2001-ж.].

Албетте, ар бир элдин өзүнө гана тиешелүү улуттук баалуулугу, каада-салт, ырым-жырым, тарбиялоодогу улуттук мүнөздөрү болот. Кыргыз элинде баланы тарбиялоо өзгөчөлүктөрү сакталган. Мисалы, кыргыздарда төрөлө элек балага ат койбойт деген ишеним бар. Ошондой эле, «Баланын туулганына эмес, турарына сүйүн», «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?», – деген сыяктуу макалдарды туу тутушуп, ымыркайды ызаттап, ага сый-урмат көрсөтүшкөн. Бала төрөлгөндө сары май менен оозандыруу, баланы жуунтуу, киндигин кесүү сыяктуу ырым-жырымдардын бардыгы жол-жобосу менен тиешелүү адамдар тарабынан жасалат. Башкасын айтпаганда да, баланы бешикке бөлөп, ага апасы бешик ырын ырдап Умай энесинен тынч уйкусун сураган кандай гана керемет түшүнүк. Боюнда бар эненин талгагын кандыруу милдет болуп саналат. Бул жөнүндө Орхон-Енисей таш жазуу эстеликтеринин

айрым тексттеринде, «Манас» эпосунда Чыйырдынын кабыландын жүрөгүнө талгак болуусу жана талгагын кандыруу боюнча окуяда кездешет.

Кыргыз эпосунун катмарында эң байыркы ишенимдин калдыгы – энелик доордун культу (мисалы, жаш балдарды кырсыктан коргоочу Умай эне) бар экендиги айтылат. Эпосто Умай эненин катышы Манастын төрөлүшүндө берилип, баатырдын жарык дүйнөгө келиши үчүн анын акыретти таасын сүрөттөлгөн. Бул Умай эне жөнүндө байыркы түрктөрдүн эстеликтеринде бир нече жолу эскерилет. Мисалы, Тону Көктүн урматына коюлган эстеликте мындайча баяндалат: «Теңири, Умай, ыйык Жер-Суу жениш берди, неге качабыз»¹.

Орхон-Енисей тексттеринде «Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени төрөп берген эле энем», – деп айтылат. «Манас» эпосунда да уул баланын төрөлүшү өзгөчө мааниге ээ.

Себеби, жоокерчилик заманда эл-жерди коргогон азамат уулдардын төрөлүшү элге кубаныч тартуулаган. «Манас» эпосунда тукум улоо, артына туяк калтыруу, аны тарбиялоо жөнүндө өзгөчө бүтүндөй педагогикалык концепция берилген.

Манас эс тартып, эрезеге жетип, эл башкара баштаганан тартып эпосто дагы бир педагогикалык улуу идея ачыкка чыга баштайт. Ал ата мекен, туулган жер, ата журт түшүнүктөрү жана аларга мамиле кылуу жөнүндөгү улуттук идеяларды камтыйт.

Алтайда кантип туралык,
Арбын аскер куралык.
Атын камдап бош тартпай
Ата жолун кубалык.
Арбагы бийик Ала-Тоо
Барбай кантип коеюн.
Атамдан калган жеримди

¹ Орхон-Енисей тексттери, Ф., 1982, 98-б.

Албай кантип коеюн [“Манас” эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты Б.: 1995. – 675 б.].

Бул саптардан улам кыргыз элинин мекени, туулган жери Ала-Тоого Алтайдан келүүгө болгон аракеттерин, туулган жерине болгон ыйык сезимдерин, сагынуусун, эңсөөсүн көрүүгө болот. Намыскөйлүк, эр жүрөктүүлүк, айкөлдүүлүк, баатырдык, эл-журттун жыргалчылыгын бийик койгон сапаттарынын негизинде душмандардын мизин кайтарып, Ала-Тоого отурукташып «Курама жыйнап журт кылып, Кулалы таптап куш кылып» улуу кыргыз мамлекетин түзгөнүнө күбө болобуз.

Дегинкиси, «Манас» эпосунда Ата мекен, эл-журттун келечеги урпактардын таалим-тарбиясына байланыштуу болот деген өзөктүү идея жатат. Ошондуктан, «Манас» эпосу көчмөн кыргыздар үчүн эпос гана болуп саналбастан, дүйнө таануунун, руханий турмуштун мектебинин милдетин дагы аткарып келе жатат.

Кыргыз элинин тарбиялоого байланышкан элдик педагогикалык түшүнүктөрү – республикабыздын жалпы орто билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин окутуунун материалдары болуп берүүгө тийиш. Г.Н.Волков: «Өткөн мезгилдерде калк тарабынан акындар педагог катары, поэзия педагогика катары кабылданган» [Волков Г.Н. Этнопедагогика, Чебоксары, 1974, 331 с] – деп айткандай, элдик дастандар, жомоктор, макалдар, табышмак, жаңылмачтар, оюндар, элдик ырлар таалим-тарбия берүүнүн негизги каражаттары жана педагогикалык казына болуп келгендиги белгилүү. Ал эми ата-эне, улуу адамдар, манасчылар, акындар, жомокчулар, санжырачылар, саяпкерлер, мүнүшкөрлөр агартуучулук таалим-тарбия берүү милдетин аткарып, таалим-тарбия берүүнүн кайталангыс үлгүлөрүн жаратышкан.

Өткөндү билбей азыркы күн менен жашоо жолсуз чөлгө кирип, анда максатсыз тентүүгө тете. Тарыхчы бабабыз Осмоналы Сыдыков айткандай, «Ар ишке тартип боюнча баруу керек, эң оболу өзүндүн уруктарыңды билип, андан кийин башка калкты билүү керек». Улуу ойчул Конфуций «Келечекти

аңдап билүү үчүн өткөндү окуп үйрөнгүлө» десе, М.Ф. Достоевский «Улуттук көрөңгөсүз, элдик аңызсыз эч нерсе өспөйт жана эч кандай мөмө болбойт. Ар кандай мөмө-жемиш өсүш үчүн өзүнүн топурагы, өзүнүн климаты, өзүнүн тарбиясы болуш керек», – деп белгилеген. «Манас» эпосу кыргыз элинин тээ байыртан бери келаткан тарыхы, бүтүндөй акыл эс философиясы жана улуттук көрөңгөсү болуп саналат. Орус элинин улуу окумуштуусу В. Циолковский: «Биз жомокту чындыкка айландыруу үчүн төрөлгөнбүз» – деп айткандай, ушул көөнөрбөс кенчибизди оозеки жомок катары айтчу доорлор өтүп баратат. Элдик педагогиканын каражаты болгон эпосторду же дастандарды кайра жаратуу мүмкүн эмес. Биздин милдетибиз аларды илимий жактан терең изилдеп, ачылбай жаткан сырларын ачып, элдик таалим-тарбиянын активдүү булагы катары колдонуу жана жайылтууда турат.

3.1.2. МАКАЛДАР – КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИН ОКУТУУНУН КАРАЖАТЫ

Дидактикалык чыгармаларга Байыркы Грециянын улуу ойчулдары, философтору жана педагогдору: Сократ, Платон, Аристотель, Демокриттен тартып, илимий педагогиканын башында турган чех элинин улуу педагогу Ян Амос Коменский, франциялык агартуучу Ж.Ж.Руссо, швецариялык педагог-психолог Г.И.Песталоцци, немец элинин педагогдору А.В.Дистерверг, И.Герbart, орус элинин улуу педагогу К.Д.Ушинский, чуваш элинин этнопедагогу Г.Н.Волков кыргыз элинин улуу акындары Токтогул, Тоголок Молдо ж.б. көп кайрылышып турмушту таануунун, таалим-тарбия берүүнүн булагы катары колдонушуп келишкен.

Жалпы билим берүүчү орто мектептерде кыргыз тилин окутууда элдик педагогиканын каражаттарын колдонуу актуалдуу болууда. Окуу стандартында кыргыз тилинин грамматикасы тилди окутуунун өзөгү эмес анын каражаты катары кызмат кылуу керектигин жогорку бөлүмдөрдө белгиледик. Элдик педагогиканын каражаттары катары макал-лакаптар, табышмактар, санат, насыят ырлары, акын-жазуучулардын чыгармаларындагы этнопедагогикалык тексттер ж.б. эсептелет.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн кыргыз тилинин программасында 9-10-класстар үчүн жумасына 2 сааттан, жыл бою 68 саат бөлүнгөн. Изилдөө ишибизде жогорку класстардын кыргыз тилин окутуунун мазмунун арттырууда этнопедагогикалык каражаттарды чыгармачылык менен пайдалануу, аларды окуп-үйрөнүү үчүн атайын план түзүп, алардын негизинде жаткан элдик тарбиянын түрлөрүнө жараша жаштарга таалим-тарбия берүү болуп саналат.

Кыргыз тилин окутууда этнопедагогикалык каражаттарды колдонууну уюштурууда төмөндөгүдөй иш-аракеттер жүргүзүлүүсү зарыл деп эсептейбиз.

Элдик таалим-тарбиянын каражаттары болуп саналган макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар жана насыят ырларында педагогикалык идеялар кеңири берилген. Булардын ичинен макалдарды өзүнчө бөлүп кароону ылайык көрдүк.

Мектептин окуу программасына ылайык, кыргыз тилин окутууда макалдарды колдонуу төмөнкүдөй компетенттүүлүктөрдү өзүнө камтыйт:

- акыл-эстүү, билимдүү, ар-намыстуу болууга;
- эмгечилдикке;
- чынчылдыкка;
- Ата Мекенди сүйүүгө, элдин-жерин коргоого;
- жакшы менен жаманды ажырата билүүгө, жакшылык кылууга үйрөтүү, карасанатайлык, көрө албастыкка каршы күрөшүүгө;
- ден соолугунун чың болуусуна кам көрүү;
- түрдүү өнөрлөрдү үйрөнүү;
- ата-энеге, бир тууганга, жоро-жолдошторуна сый-урмат менен мамиле кылууга;
- жоопкерчиликтүү мамиле кылууга;
- жашоо үчүн күрөшүүгө, оптимист болууга ж.б. тарбиялоо милдеттери камтылган.

Макалдар адамды адептүүлүк, ыймандуулук, адилеттик, мээнеткечтик, ынсаптуулук, сабырдуулук, акыл-эстүүлүк, айкөлдүк, туруктуулук сыяктуу изги сапаттарга үндөп, тайкылык, акылсыздык, кайсарлык, жалкоолук сыяктуу терс сапаттардан арылтууга чакырып турат [Иптаров С. Адеп билими [Текст] / С.Иптаров. – Б.2001. – 149 б.].

Макал тилдик, кептик бирдик катары кыргыз тил илиминде, дидактикалык чыгарма катары кыргыз адабият таануу илиминде жана элдик педагогиканын классикалык үлгүсү катары педагогика илиминде кыйла изилденген. Гуманитардык илимдер, анын тармактары макалдарды өз изилдөөлөрүнүн максат-милдеттерине жараша анын табиятын жетишээрлик деңгээлде ачып берүүгө жетишкен. Эмки максат кыргыз тилин эне тил катары окутууда кыргыз макалдарын орундуу жана натыйжалуу колдонууда турат.

Макалдар эң байыркы замандан тартып эле жаш муунду тарбиялап өстүрүүнүн, чоң турмушка даярдоонун, эң негизгиси, ар бир баланын өз элине, өз улутуна тиешелүү экендигин таанытып-билдирүүгө карата өзгөчө кызмат өтөгөн кубаттуу каражат катары колдонулуп келгендиги белгилүү. Айрыкча, түрк тилдүү улуттардын эң байыркыларынын бири болгон кыргыз элинде макалга, жалпы эле элдик оозеки чыгармаларга болгон мамиле-түшүнүк өзгөчө орунда болуп, элдин элдигин, улуттун улуттугун сактап, барктап муундан муунга берүүдө улуттун рухий казына, баалуулугу катары кастарланып келгенин да сыймыктануу менен белгилөөгө болот.

Элдик педагогикада макалдарга айрыкча маани берилип, аларды тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн күчтүү куралы катары жүздөгөн жылдар бою колдонуп келген салттуу тажрыйбалары өткөн кылымдын баш жагында сабатсыздыкты жоюуда, билим берүүдө кеңири колдонулуп келгендигине тарыхыбыз күбө. Бул тажрыйба кыргыз тилиндеги алгачкы «Алиппе» окуу китебинен башталып, улуу агартуучу И.Арабаевдин андан кийинки окуу китептеринде кеңири колдонулган. Мындай ары алгылыктуу, ары кыргыз элдик педагогикасынын талаптарына жооп берген окутууда макалдарды колдонуу салты кызыл профессор К.Тыныстановдун кыргыз тили окуу

китептеринде улантылып, макалдарды сабакта колдонуунун максаты, милдети жана ык-жолдору жогорку деңгээлде иштелип чыккан. Алгылыктуу жана келечектүү мындай тажрыйба өткөн кылымдын 30-жылдарынан тартып, улутчулдуктун көрүнүшү катары катуу сынга алынып, макалдарды, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн кыргыз тили сабагында колдонууга тыюу салынган. Натыйжада, эне тилин үйрөтүүдө кыргыз эли кылымдар бою колдонуп келген «оозеки формадагы окуу китебинен» ажырап, кыргыз тилин окутуу реалдуу турмуштан алыстап, абстракциялана баштаган. Анын кесепетинен кыргыз тили орто мектептеги эң кызыксыз, тажатма сабактардын катарына кирген. Азыркы максат – кыргыз тилин кыргыз жаштарына окутуу-үйрөтүүдө кыргыз элдик педагогикасы топтогон эбегейсиз зор байлык болгон макалдарды, окуу процессине киргизип, пайдаланууда турат.

Кыргыз тили мугалимдери кыргыз макалдарын сабактын максатына жана темасына шайкеш жана натыйжалуу колдонуу үчүн бул багытта жазылган лингвистикалык эмгектерди терең талдап, өздөштүрүү талабы коюлат. Ал үчүн И.Арабаев менен К.Тыныстановдун окуу китептерин кайрадан карап чыгуу зарыл. Анткени ал китептерде кыргыз тилин окутуунун турмуштук жандуу жана табигый принциптери катуу сакталып, эне тилди окуп-үйрөнүүнү жашоо-турмуш жана келечек менен байланышта кароого чоң маани берилген.

Ал эми макалдардын семантикалык табиятын толук аңдап билүү үчүн кыргыз элинин белгилүү тилчилери Ы.Жакыповдун, А.Турсуновдун, А.Жапаровдун, А.Имановдун ж.б. эмгектерин кеңири пайдаланууга болот. Макалдын синтаксистик түзүлүшүн изилдөөгө арналган эмгектердин ичинен С.Гапаровдун 1979-жылы чыккан «Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү» аттуу эмгеги өзгөчө орунда турат.

Макалдарды өз изилдөөлөрүнүн предмети катары бөлүп алып, С.Гапаров аларга төмөнкүдөй синтаксистик мүнөздөмөлөрдү берген: «Макал бүткөн айрым ойду билдирет да сүйлөмдүк түзүлүштө болот.

Тыянактуу интонацияда айтылат. Составы боюнча жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүк түзүлүштө келе берет»

«Макал сүйлөмдүн түзүлүшүндө келгендиктен, сүйлөм мүчөлөлөрүнө ажырайт».

«Макал лакаптарда дидактикалык маани болот, таалим-тарбия берүү максатында айтылат» [Гапаров С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү [Текст] / С.Гапаров. – Ф.: Мектеп, 1979. – 139 б.]

Бул маалыматтар кыргыз тили мугалиминин эсинде дайыма болушу жана окутуу-үйрөтүү ишинде колдонулушу зарыл деп эсептейбиз. Жогоруда белгиленгендей, макалдарды синтаксисти окутуунун бардык учурларында, тагыраак айтканда, сөз айкашын окутуудан тартып, татаал сүйлөмдүн синтаксисин үйрөтүүгө чейин пайдаланууну сунуш кылабыз. Төмөндө синтаксистик маселелер боюнча макалдардан мисал келтиребиз.

Сүйлөмдөрдүн маанилик типтери боюнча:

Жай сүйлөмдөргө: Адамдын көркү – адеп; баш мээси менен, мал ээси менен; ок жарасынан сөз жарасы жаман; уят өлүмдөн катуу; эр намысы – эл намысы ж.б.

Сууроолуу сүйлөмдөргө: бешиктеги баланын бек болорун ким билет? Жакшынын иши да сөзү да элге пайда, жаманда андай сапат кайда? Уйга жүгөн салабы, үйрөнгөн адат калабы? Өз элинди жаман деп, жакшы элди кайдан табасың? Өз өнөрүң болбосо, алам десең ким берет? ж.б.

Илептүү сүйлөмдөргө: байдын үйүнүн тардыгы ай, кара алачыктын кеңдиги ай! Агайынды жаман деп тууганды кайдан табасың! Ай, ай, сени, арыкты семиз кылган май сени!

Буйрук сүйлөмдөргө: мал сактаба, ар сакта; ачканы аш менен коркутпа; бирөөгө күлөм деп, өзүң күлкүгө калба; досундун сүйгөн буюмун сураба; досундан сырынды жашырба; ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө; уялбагандан өзүң уял; үзүлгөндү улай бил, чачылганды жыйнай бил; шамал менен жарышпа; канаттуунун уясын бузба; өзүң билбесең билгенден ук; жалгыз даракты кыйба; ооз кесер сүйлөбө ж.б.

Жалаң сүйлөмдөргө: өнөр алды - кызыл тил; ырыс алды – ынтымак; үмүтсүз – шайтан; жаштык-мастык; эр жолдошу – тобокел; жамандын жыргалы – уйку; кыял алтын, ой күлүк; ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы; окуу, өнөр – тамырлаш; сөз атасы – кулак, суу атасы булак; казына казына эмес, эл – казына ж.б.

Жайылма сүйлөмдөргө: сактыкта кордук жок; жылуу сөздү жылан да билет; көп жойлогон түлкү капканга түшөт, аргымакка жал бүтөр, азаматка мал бүтөр; суу чайкалып төгүлөт, эл чайкалып түгөнөт; ынтымагы жок үйдө ырыс жок; бирөө ичерге суу таппаса, бирөө кечерге кечүү таппайт ж.б.

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөргө: жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт; көп жашаган не билет, көптү көргөн шо билет; соолбос өмүр, сынбас темир болбойт; ый менен күлкү аякташ; көп ичкендин көөнү билет, аз ичкендин пейли билет; кедей байга жетем дейт, бай кудайга жетем дейт; уйку менен күлкүдө ар жок ж.б.

Кептик сүйлөмдөргө: кайгы – пайдасыз, ый – жардамсыз; жакшынын – шарапаты, жамандын кесепети; кайгынын түбү – кара суу; жамандык бир күндө, жакшылык миң күндө; жакшы китеп жанга дос; береке-байлык – эмгекте; коюндан төгүлсө – кончко ж.б.

Туяк жактуу сүйлөмдөргө: тандаган тазга жолугуптур; ала карганы атынан чакырат; чырайды чылап ичпейт; тааныбасты сыйлабас; алдыраар күнү жаздыраар; күлүккө күч салгыча, байталга бак берсин; бери карап күлүп, ары карап ыйлаган жаман ж.б.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө: акыл – баштан, асыл – ташатан; оор иштен коркпо, оор сөздөн корк; жакшы атка – бир камчы, жаман атка миң камчы; бербегенди берип уялт, келбегенди барып уялт; көйнөктүн кири жууса кетет, көңүлдүн кири айтса кетет; жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт; жакшыга жанаш, жамандан адаш; билген суу ичет, билбеген уу ичет; адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт; дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат ж.б.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө: өзүндү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло; ойноп сүйлөсөн да ойлоп сүйлө; эр алса да эл албайт; миң кишинин атын билгиче, бир кишинин сырын бил; жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт; алты күн ачка калсаң да, агаңды сыйла; жел болбосо, чөптүн башы кыймылдабайт; көп ооз сүйлөсө, бир ооз тек турат; жарды болсоң, ардуу бол; саргара күйсөң, кызара бөртөсүң; оорууну жашырсаң өлүм ашкере кылат, жаманга башчы болгуча, жакшыга кошчу бол ж.б.

Макалдарды сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратып талдоо

Макалдарда сүйлөмдүн ээлик милдетин төмөнкү сөз түркүмдөрү аткара алат.

Зат атоочтор: сынбасты уста жасабайт; жан бар жерде каза бар; тил кылычтан өткүр; керектүү таштын оордугу жок; ишин калганча, ашын калсын; Элебай элге теңелет ж.б.

Сын атоочтор: баатыр жараксыз болбос; ач кадырын ток билбес; куда-сөөктүн кызыгы – барыш-келиш; арык семирер, ач тоюнар; өнөрлүү өргө чабат; эстүү көпчүл, эселек тууганчыл ж.б.

Ат атоочтор: сен кудайга жеткиче, мен үйгө жетем; коногум сен «эт» дебе, мен «кет» дебейин; мен «кой» дебейм го, балам, «кой» дээриң кой дээр; ар ким өзүнө жакканын кылат; көзү жоктун өзү жок; ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр?; кызы бардын назы бар, кызы жоктун неси бар? ж.б.

Сан атоочтор: айдын он беши жарык жарык, он беши караңгы; берерге беш да көп, алганга алтымыш да аз; жакшысы өлсө, баары өлөт, жаманы өлсө бирөө өлөт; бирөө жете албай жүрсө, бирөө кете албай жүрөт ж.б.

Атоочтуктар: жыгылган ооганга күлөт; куштун алганынан салганы кызык; көрбөс төөнү да көрбөйт; жеп берчүгө ченеп берчү бар ж.б.

Тактоочтор: көп көлдөтөт, аз чөлдөтөт; оюндун азы жакшы, ойнорго дагы жакшы; ооздо өйдө-ылдый жок; ийгиликтин эрте-кечи жок; эрингендин эртеңи түгөнбөйт ж.б.

Ал эми сүйлөмдүн баяндоочтук кызматын төмөнкү сөз түркүмдөрү аткарат:

Этиш: төрт аяктуу мал да **мүдүрүлөт**; колу кыймылдагандын оозу **кыймылдайт**; алыс жол атты **сынайт**, оор жол эрди **сынайт**; кеңештүү эл **азбас**; өнөрлүү өргө **сүзөр**; жакшынын жакшылыгы **тиер** ар жерде, жамандын жамандыгы **тиер** тар жерде; көп биригип ажаанды **кармаптыр**; кыш тоютун жаз **камда**; ашы бар аяктан **аттаба**; эрдин сөзү элде **калсын**; душмандын сөзү жерде **калсын**; **жата берсе** ат арыйт, **жүрө берсе** жол арбыйт; уста **кандай болсо**, устаттык ошондой; жамандын жанын **сактаганча**, жакшынын кадырын **сакта** ж.б.

Атоочтуктар: элиң **жарды болгон соң**, жалгыз байлык курусун; жоо кеткенден **кийин** кылычыңды ташка чап; өлгөндүн жазасы – **көмгөн**; жаш чыбыктын ийилгени – **сынганы**, жаш жигиттин уялганы – **өлгөнү**; бербестин ашы **бышпас** ж.б.

Кыймыл атоочтор: куда-сөөктүн кызыгы – **барыш-келиш**; кетмен чапмак – **алмак-салмак**, кош айдамак – **бармак-келмек** ж.б.

Зат атоочтор: биринчи байлык – **ден-соолук**; тамакты таттуу кылган – **туз**, алысты жакын кылган – **кыз**; ат мыктысы **кермеде** ж.б.

Сын атоочтор: уят өлүмдөн **катуу**; ок жарасынан сөз жарасы **жаман**; жамандын жаны **таттуу**, жакшынын ары таттуу ж.б.

Сан атоочтор: арамдын тамыры – **бир**, адалдын тамыры – **миң**; эр ортону – **элүү** ж.б.

Макал-лакаптардагы аныктоочтордун кызматын төмөнкү сөз түркүмдөрү аткарат:

Зат атооч: **ыйдын** да өз күлкүсү бар; **аттын** баары тулпар болбойт, **куштун** баары шумкар болбойт.

Сын атоочтор: **жакшы** сөз жан сергитет, **жаман** сөз жан кейитет; **жүйөөлүү** сөз жүлүнгө тиет; **ынтымаксыз** үйдөн ырыскы качат; **жазгы** суук жандан өтөт; **айдай** чырайыңды **иттей** кыялың бузат; **абийирдүү** жигитке **ажалдуу** кийик жолугат; **эртеңки** куйрукта **бүгүнкү** өпкө артык.

Сан атоочтор: уурунун **бир** бети кара, айгактын **эки** бети кара; **миң** кишинин атын билгенче, **бир** кишинин сырын бил; **бир** бармагымды тиштесем, **бир** бармагым ооруйт ж.б.

Ат атоочтор: **ар** кимдин **өз** жүгү өзүнө чак; **менин** акылым сенде эмес, **сенин** акылың менде эмес

Атоочтуктар: **өлбөгөн** адам алтын аяктан суу ичет; **өтпөс** өмүр, **сынбас** темир болбойт ж.б.

Толуктоочтун милдетин төмөнкү сөз түркүмдөрү аткарат:

Зат атоочтор: **айылды** алалык бузат, **араны** каралык бузат; кара жемсөө адамда калыстык жок; уят **өлүмдөн** катуу.

Сын атоочтор: **жакшыга** айтсаң – билет; **жаманга** айтсаң күлөт; жүктүн **оорун** нар көтөрөт; кеп **чынынан** бузулбайт; **жаманда** тек жок; **жакшыда** кек жок; **жакшы менен** жүрсөң жарыйсың, **жаман менен** жүрсөң **убайым менен** карыйсың.

Сан атоочтор: **бирге** тааныш болгончо, **миңге** билиш бол; **алтоону** ала бөлсөң астыңдагыны алдырарсың; **төртөөң** төп болсоң, төбөдөгүнү аларсың ж.б.

Ат атоочтор: **керегем**, сага айтам, келиним, сен ук; **ар** кимде бар бир кыял ал кыялды ким тыяр?; агаң кимди **алса**, жеңең ошол.

Атоочтуктар: **бөлүнгөндү** бөрү жейт; оюндун азы жакшы, **ойнорго** дагы жакшы; **сүйүнгөндөн** маңдай айрылбайт, **корккондон** жүрөк жарылбайт.

Макал-лакаптар бышыктоочтун бардык түрлөрүн өз ичине камтый албайт: себеп, максат бышыктоочтордо дээрлик кездешпейт. Сан-өлчөм бышыктоочтор да аз колдонулат.

Сын-сыпат бышыктоочтор: жакшы **таап** сүйлөйт, жаман **каап** сүйлөйт; дос **күйдүрүп** айтат, душман **сүйдүрүп** айтат; бекерчиден **безе** кач, ушакчыдан **көчө** кач; **саргара** жортсоң, **кызара** бөртөсүң

Чакчыл этиштер аркылуу: конок **айтып** келбейт, өлүм **сурап** келбейт; көч **жүрө-жүрө** түзөлөт; жамандык **издетпей** табылат

Тактоочтор аркылуу: катуу басса, таскак дейт, **акырын** басса аксак дейт; сагызган **билгенинче** уя салат.

Сын атоочтор аркылуу: арстан **катуу** качырат, **жумшак** алат; атты **достой** сүйсөң, **душмандай** минесиң; жип кессең **узун** кес, кеп салсаң **кыска** сал.

Мезгил бышыктоочтор

Мезгил тактоочтор макал лакаптарды бышыктоочтун милдетин аткарышат: чабал өрдөк **мурда** учат; кыштын камын **жазда** ойло.

Атоочтуктар: атты **арыганда** көр, эрди **карыганда** көр; жаа **сыңарында** катуу, суук **чыгарында** катуу.

Зат атоочтор: карынын сөзүн **капка** сакта, өлүмүн **апта** сакта; **жаз** жайга конбо, **кыш** кырга конбо.

Чакчыл этиштер: өз кемчилиги **өлгөнчө** билинбет, киши кемчилиги кирип **чыкканча** билинет. Жамандын жаштыгы **өлгөнчө** калбай.

Орун бышыктоочтун милдетин зат атоочтор, кээде орун тактооч, сурама ат атоочтор аткарат: жигит **үйдө** туулат, **жоодо** өлөт; жортуулчунун башы **жолдо** калат; суу **башынан** тунат; **өйдө** тартса өгүз өлөт, **ылдый** тартса араба сынат; **кайда** барсаң дагы казандын кулагы төртөө

Сан өлчөм бышыктоочтун кызматын сан атооч, тактооч жана чакчыл этиштер аткарат: **отуз** өлчөп **бир** кес; ат баспайм деген жерин **үч** басат; аргымактын жакшысы **азыраак** оттоп, **көп** жуушайт, азаматтын жакшысы **азыраак** сүйлөп, **көп** тыңшайт; ууру **тойгончо** жеп **өлгөнчө** карганат.

Жогоруда синтаксисти окутууда макалдарды колдонуунун грамматикалык мааниси тууралуу сөз болду. Макалдарга синтаксистик талдоо жүргүзүүнү окуучуларга үйрөтүү үчүн биринчиден, аларды макалдарды таап айттырып тапкычтыгын, сүйлөө кебин өстүрөбүз. Ошондой эле макалдарды жөн гана айттырбастан, тарбиялык маанисин чечмелетебиз, муну менен окуучулардын ойлоосун, чыгармачылыгын өнүктүрүп, ошол эле мезгилде тарбиялануусуна көңүл бурабыз. Ар бир айтылган макалдын тарбиялык маанисин айтып отуруп окуучуларды кыргыз элинин рухий мурастарын, кыргыздарга тиешелүү

улуттук баалулуктарды билүүгө жана аны колдоно алууга үйрөтө алабыз. Үчүнчүдөн, грамматиканы окутуу менен макалдарга синтаксистик талдоо жүргүзүүгө көнүктүрөбүз. Окуучу материалды кургак гана талдабастан, макалды өзү табат, анын маанисин чечмелейт, мугалимдин жардамы менен макалдын тарбиялык маанисин ар тараптуу кеңири талдоого алып, жыйынтык чыгарышат. Бул маалыматтарды окутуу-тарбиялоо иштеринде орундуу пайдалануу алгылыктуу деп эсептейбиз.

3.1.3. КЫРГЫЗ УЛУТТУК ОЮНДАРЫ – ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК ТААЛИМ-ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

Кыргыз тилин эне тил катары окутуу-үйрөтүүнүн азыркы суроо-талаптарын ишке ашырууда четтен келген, эне тилибизди окутууга көрсөткөн көмөгүнөн терс таасири көбүрөөк болгон, бүкүлү технологияларга берилүү, азгырылуу арбып барат. Албетте, сырттан келген даяр технологияларды такыр танууга болбойт. Алар керек. Бирок аларды колдонуу эки жагдай-шартка жараша ишке ашырылышы керек.

Биринчи, эгерде кыргыз педагогика илиминде, кыргыз этнопедагогикасында эне тилди заманбап окутууга өбөлгө болуучу тарбиялык жана практикалык тажрыйбалар, жоболор, изилдөөлөр жана конкреттүү сунуштар жок, же болсо дагы жетишсиз.

Экинчи, эгерде четтен келген даяр теориялар кыргыз тилин кыргыз жаштарына кыргыз менталитетинин негизинде, азыркы суроо-талаптарга, социалдык-турмуштук абалга, экономикалык мүмкүнчүлүктөргө ылайыкталып, кайрадан иштелип чыгышы зарыл.

Биринчи жагдайга кайрылалы. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун заманбап технологиясын иштеп чыгууга кыргыз элдик педагогикасы негизги жана өтө бай булак, каражат болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Биздин азыркы милдет аларды кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык өзгөртүп, максаттуу пайдалануунун ык-жолдорун табуу болуп саналат.

Кыргыз тилин окутууда улуттук баалуулуктарды, анын ичинде улуттук оюндарды пайдалануунун маани-мазмунун карап көрүүнү туура таптык. Элдик оюндар тууралуу чуваш элинин окумуштуусу этнопедагог Г.Н.Волков: «Элдик педагогика – элдик оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда сакталган элдик педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму», – деп таамай белгилеген [Г.Н.Волков, 1974, 46-б.]. Бул ойду профессор Ж.Чыманов мындайча улантат: «Кыргыз элдик педагогикасынын негиздери элдин каада-салтында, үрп-адатында, элдик (улуттук) оюндарында, өзгөчө элдик оозеки чыгармаларда берилип, сакталып, баркталып жана муундан муунга ар түрдүү формада берилип келгендиги белгилүү» [Ж.Чыманов, 2009, 115-б].

Түрк тилдүү элдердин ичинен эң байыркы эл катары кыргыз эли улуттук оюндарга өтө бай. Ал оюндар балдарга, чоң кишилерге, эркек балдарга, кыздарга өз-өзүнчө же бирге ойноого арналган. Кыргыз элинин улуттук оюндарынын бардыгы дидактикалык маани-маңызга ээ болуп, белгилүү бир максаттарды көздөйт. Ал максаттар ар түрдүү жана көп кырдуу. Мисалы, балдардын тилин өстүрүүгө арналган балдар ырлары, жаңылмачтар, ойлоосун өстүрүү үчүн табышмактар ж.б. бар. Чүкө менен ойнолуучу оюндар белгилүү бир эрежени билүүгө, аны аткарууга жана сактоого багытталган. Ат оюндары жылкыны жакшы билүүгө, аны асырап багууга шамдагайлыкка үйрөткөн.

Кыргыздын улуттук оюндары «Манас» эпосунда абдан кеңири берилген. Улуттук оюндардын бири болгон күрөш боюнча «Көкөтөйдүн ашындагы» Кошой менен Жолойдун күрөшү деген бөлүмүндө айтылат:

Карысам да карпаңдап,
Карт буурадай тарпаңдап,
Мен түшпөсөм капырга,
Канкор да болсоң эр элең,
Кайраты ашык неме элең,
Сен түшпөсөң капырга,

Кандай адам катылат [С.Орозбаков , 196] – деген Кошой аба сексенге чыкканына карабаста кырк жаштагы Жолой менен күрөшүп жеңишке ээ болот. «Манас» эпосунда эки балбандын күрөшү адаттан тышкаркы, кандайдыр өзгөчө адамдардын күрөшү катары сүрөттөлөт. Бирин-бири асманга топтой ыргытышат, көктөн келип буту тийген жерлери оюлуп, андан учкан чандан адамдар бири-бирин көрө албаган туман түшөт, күрөш бир нече күнгө созулат. Кошой аба ортодо уктап калып алдырып жибере жаздайт. Ушундай оор күрөштө жеңишке ээ болгон Кошойдун өзүнө теңдеши жок балбандыгы, башкалардан өзгөчө алптыгы баса белгиленет. Бул түрдөгү узакка созулган укмуштуу күрөш – кыргыз эпосторунда сейрек учуроочу көрүнүш.

Күрөш оюнунда күчтүүлүк, балбандык гана эмес, сергектик жана аң-сезимдүүлүк талап кылынары белгилүү. Сабактын максатына ылайык, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген макалды чечмелөө аркылуу Кошой бабабыздын балбандыгы, алптыгы менен бирге акылдуулугун, билимдүүлүгүн белгилешибиз шарт.

Белгиүү педагог Д.Ушинский оюнду мектеп окуучусунун сөзсүз аткара турган милдети катары эсептеген. Ал элдик тарбиялоонун идеясын негиздеп, балдарды тарбиялоодо балдар оюндарынын мазмунунун таасирин эске алып, элдик оюндарды тарбиялоо ишинде кеңири колдонууну сунуштаган. Ал: «Келечектин педагогикасынын милдети – элдик оюндардын абдан бай булактарына көңүл буруп, аларды колдонуп, абдан күчтүү тарбиялык каражатты түзүү», – деп жазган.

Негизинен оюндарда элдин социалдык-саясий турмушу, үмүт-тилеги деги эле жашоосу камтылганын көрүүгө болот. Ошондой эле элдик педагогиканын мыкты үлгүлөрү, дүйнө таанымындагы улуттук өзгөчөлүк көрүнүп турат. Оюндар көңүл ачууда, эс алууда, денени чыңдап, сергек жашоону гана калыптандырууда эмес, адамдын руханий дүйнөсүн байытуунун да негизги каражаты болгон. Сергек жашоону жана руханий жашоону калыптандыруу бешик ырынан башталат жана алар элдик

педагогиканын алгачкы кадамы болуп саналат. Баланы жакшы тилектер менен бешикке бөлөп, ата-эненин аруу тилеги, мээримини ошол ырларда сезилип турат.

Бала төрөлгөн күндөн тартып алдейлеп, ага бешик ырлары ырдап берүү энинин милдети. Бала торолуп, кыймылга келип калганда, «Сал билек» ырын айтып, эркелетип буту-колун кыймылдатып, көнүгүү жасап эркелетишет. Бул болсо баланын сөздү түшүнүп андоосуна таасир тийгизген. Жогорудагы ырлар наристени чоңдор тарабынан ойнотуу иретинде азыркы күнгө чейин элдик педагогиканын жакшы салттарынын бири катары колдонулуп келүүдө. Бала бир жаштан өтө баштагандан тартып, аң-сезимин өстүрүүгө көмөк берүүчү жана турмуштук көз караштарын калыптандыруучу оюндар үйрөтүлө баштайт. Бала ушул мезгилден тартып оюнчуктарды ажырата билүүгө жана ага карай тура кыймыл-аракеттерди үрөнө баштайт. Бала улам чоңойгон сайын ар кандай оюндарга болгон кызыгуусу артыла берет. Бир сөз менен айтканда, оюн – бул баланын дене түзүлүшү жагынан чың, шамдагай болуп чоңоюшуна көмөк көрсөтүүчү башкы булак.

Андан соң, баланын буту басып калганда «Тай-тай бөбөк» ырларын ырдап, тушоо кесүү салтын аткарышат. Мына ушул тушоо кесүү салтын элдик өспүрүм оюндарынын катарына кошсок да болот. Анткени тушоо тойго деп тестиер балдар жарышууга атайылап даярданышып, жеңишке жетишүүгө аракет кылышат. Баланын бутун ала жип менен байлап, ата-энеси кармап турат. Бул жерде ала жиптин дагы символикалык мааниси бар. Жашоодо ак менен караны бирдей тааный жүрсүн деген максатта ишке ашырылат. Жарышкан балдардын кимиси биринчи келсе тушоосун кесет. Тушоону кескен бычакты ошол бала алат. Андан тышкары байгелер берилип, чачыла чачылат. Аксакалдар «Өмүрүн узун болсун, келечегиң кең болсун, элиндин ишине жараган, ата-энеңдин сыймыктанган уулу же кызы бол», – деген сыяктуу баталарын беришет. Баланын тушоосу кесилгенден кийин, өспүрүм балдар тай-тайлап жетелеп «сен дагы биздей жүгүргүн», – деп наристенин батырак басып кетишин тилек кылышат. Баланын жаш курагына жараша оромпой, чүкө оюндары, акыйнек, жашымбак, топ-таш, ак чөлмөк, жоолук

таштамай, ак терек, көк терек, аркан тартыш, селкинчек, шакек салмай, тогуз коргоол, ат оюндарынан ат чабыш, кыз куумай, оодарыш, улак тартыш (көк бөрү) ж.б оюндарды атоого болот.

В.Л. Сухомлинский «Сердце отдаю детям» аттуу эмгегинде: «Баланын турмушундагы оюндун маанисин карап көрөлү... Ал үчүн оюн өтө маанилүү жумуш. Оюнда баланын алдында дүйнө ачылат. Ансыз толук кандуу акыл өнүгүүсү мүмкүн эмес. Оюн – бул билүүгө умтулгандыкты, талаптануучулукту жандандыруучу учкун» ошондой эле, баланын акыл-ой турмушу качан гана оюн, жомок, музыка, фантазия чыгармачылык дүйнөсүндө жашаганда гана толук кандуу болорун белгилеген.

Мектеп окуучулары кыргыз элинин улуттук оюндары, айрыкча балдар оюндары тууралуу толук маалыматтарды билүүсү, алардын өзүн-өзү, өз элин таанып-билүүсүнө булак каражат катары кызмат кылуусу зарыл. Албетте, улуттук оюндарды билүүсү, ойноосу кыргыз тили сабагынын түздөн-түз милдеттерине кирбейт. Бирок улуттук оюндар тууралуу маалымат берип, талдап, талкуулап, ал боюнча окуучулардын пикирин угуу аркылуу кыргыз тили сабагынын өз максаттарын практика менен байланыштырып ишке ашырууга болот. Биринчиден, улуттук оюндар, алардагы эрежелер, шарттар, алардын жүрүүсү жөнүндө сабакта сөз кылуу менен окуучулардын оозеки сүйлөөсүн өстүрүү, өз оюн, тыянагын, далилдерин так жана туура билдирүүгө көнүктүрүүгө болот. Экинчиден, улуттук оюндар тууралуу өз билгендерин, ата-энесинен, улуу адамдардан уккандарынын негизинде чакан дилбаян, эссе жаздыруу менен окуучулардын жазуу кебин, ал аркылуу өз алдынча текст түзүү көндүмдөрүн өркүндөтүүгө болот.

Дени сак муунду тарбиялоо жана кыргыз элинин улуттук оюндарын өркүндөтүү багытында бир катар иш-чаралар өткөрүлүп, анда бир катар милдеттер коюлган: дени сак муунду окутуу-тарбиялоонун концептуалдуу багыттары; дени сак муунду окутуу-тарбиялоонун мазмунун калыптандыруу маселеси; дени сак муунду окутуу-тарбиялоонун методикасы жана баалоо каражаттары.

Дени сак жашоону калыптандыруу, дени сак муунду тарбиялоо багытында бир катар эмгектер жарыяланган. Алсак, С.О.Байгазиев «Мамлекеттүүлүктүн үч тиреги: ден соолук, жер соолук, боз соолук», Н.А.Асипова, Г.Т.Карабалаева «Формирование ценностного отношения к здоровью как основная задача школьного и семейного воспитания», А.Мамытов «Сергек жашоо образынын негиздери, структурасы жана аны калыптандыруунун орчундуу багыттары», М.Колдошев «Оюн феномени, кыргыз эл оюндарын өнүктүрүү жана дени сак, сергек жашоо мүнөзүн тарбиялоо», А.Алимбеков «Кыргыз эл педагогикасында балдардын ден соолугун чыңдоо жана өнүктүрүү тажрыйбалары», А.Муратов «Дени сак, руху таза муунду улуу акын-жазуучулардын өмүр өрнөгүндө тарбиялоо», С.Рысбаев «Кыргыз элинин накыл кептери жаш муундардын рухий саламаттыгын калыптандыруудагы маанилүү каражаттардын бири», М.Т.Абдуллаев «Ордо оюну менен машыккандардын дене тарбия жана акылга тийгизген таасири», Ш.Н.Мондошев «Элдик педагогика – дени сак муунду тарбиялоонун булагы», М.Ж.Найманбаев, К.Т.Аманкулова, А.Т.Чоюнова «Дене тарбиясы менен акыл жана адеп-ахлак тарбиясынын биримдиги» деген макалаларда улуттук оюндун өзгөчөлүктөрү, улуттук оюндар сергек жашоону калыптандыруунун жана дени сак муунду тарбиялоонун эң сонун каражаты экендиги тууралуу баяндалган.

Кыргызстанда дүйнөлүк көчмөндөр оюну 3 ирет өткөрүлдү. Алгачкы жолу 2014-жылы 9-14-сентябрда Чолпон-Ата шаарынын Кырчын жайлоосунда дүйнөлүк көчмөндөр оюну өткөрүлгөн. Экинчи дүйнөлүк көчмөндөр оюну 2017-жылы 3-8-сентябрда Чолпон-Ата шаарында расмий ачылышы болуп, Кырчын жайлоосунда оюндар көрсөтүлгөн.

Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары этникалык спорт түрлөрү боюнча уюштурулган эл аралык спорттук мелдеш. Мелдешти өткөрүү демилгеси 2012-жылы Түрк Кеңешинин саммитинде Кыргыз Республикасы тарабынан көтөрүлүп, тарыхта биринчи ирет Кыргызстанда өткөрүлгөн. Көчмөндөрдүн бүткүл дүйнөлүк оюндарынын негизги максаты – аталган оюндарды үгүттөө

жана башка өлкөлөр менен эл аралык мамилени, спорт байланыштарын чыңдоо болуп саналат.

Көчмөндөрдүн бүткүл дүйнөлүк оюндарынын программасына көк бөрү, тогуз коргоол, кыргыз күрөш, алыш, оодарыш, ат чабыш, жорго салыш, кунан чабыш, ордо, кыз кумай оюндары киргизилген. Ошондой эле, оюндардын жүрүшүндө тыйын эңмей, кулатуу, салбуурун сыяктуу улуттук оюндардагы мелдештерде медалдар ойнотулган.

Ошондой эле, Экинчи дүйнөлүк көчмөндөр оюну 2016-жылдын 3-8-сентябрь күндөрү Чолпон-Ата шаарында расмий ачылышы болуп, Кырчын жайлоосунда оюндар көрсөтүлгөн. Ага 63 өлкөдөн расмий делегациялар жана спортчулар келип катышкан. Оюндун алкагында улуттук спорттун 25 түрү боюнча мелдеш өткөрүлүп 300 медаль ойнотулган. Андан тышкары көчмөн элдерге тиешелүү болгон баалуулуктар даңазаланып, фольклордук фестивалдар уюштурулган.

Белгилүү болгондой, көчмөндөрдүн бүткүл дүйнөлүк оюндары – көчмөндөрдүн чыныгы рухий баалуулуктарын сактоонун жана өнүктүрүүнүн дагы бир мүмкүнчүлүгү болуп калды. Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюнун бийик деңгээлде өткөрүү менен, улуттук баалуулуктарды даңазалоо аркылуу ааламдашуунун чакырыктарына татыктуу жооп кайтара алдык деп ойлойбуз. Мындай дүйнөлүк деңгээлдеги иш-чаранын кыргыз жергесинде өткөрүлүшү билим берүү жана илимге да белгилүү деңгээлде таасирин тийгизди. Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюнунун алкагында эл аралык илимий симпозиумдар өткөрүлүп, улуттук оюндардын баалуулугу, актуалдуулугу, окутуу-тарбиялоо ишиндеги орду тууралуу тыянактар айтылды. Албетте, кыргыздын улуттук оюндары бүгүнкү күндө жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутуу жана тарбиялоо иштеринде активдүү колдонула баштаганы да байкалууда.

Улуттук оюндар көчмөн турмушка ылайыкталып, ат жалында ойногон жоокер элдин кулк-мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай мүнөздө болгон. Мисалы, ат оюндары, салт оюндары, акыл оюндары ж.б.

Балдардын жаш өзгөчөлүгүнө карай ойнолуучу оюндар жана ырлар:

1. Салт оюндары: бешик ыры, сал билек, тушоо кесүү ж.б.
2. Акыл оюндары: сармерден, акыйнек, ыр кесе, кыз оюну, селкинчек, тогуз коргоол ж.б.
3. Чүкө оюндары: ордо, упай, кан таламай ж.б.
4. Ат оюндары: ат чабыш, жорго салыш, жамбы атуу, көк бөрү кунан чабыш, кыз куумай, оодарыш, тыйын эңмей ж.б.

Жогоруда саналган улуттук оюндардын ар биринин өзүнчө таалим-тарбиялык мааниси бар. Таалим-тарбия берүүдө улуттук оюндардын түрүн көбүрөөк колдонуу менен окуучулардын аң-сезимин өстүрүү менен, дене тарбиясына, эмгек тарбиясына кызыгуусун арттыра алабыз. Оюн – бул адам баласын кубанычка батыруучу өтө маанилүү каражат экендигин белгилеп кеткибиз келет. Андыктан, адам кайсы куракта болбосун ойноп туруусу керек. Кыргыз тили сабагында оюнду максатка ылайык колдонуп туруу да жакшы натыйжа берет.

Албетте, улуттук оюндар коом өзгөргөн сайын улам жаңырып, замандын талабына жараша алымча-кошумчаларга ээ болуп тургандыгы талашсыз. Биз максатыбызга ылайык, сармерден, ыр кесе оюн-тамашалары жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

Ырдын башы сармерден

Ырдашуу үчүн бир келген, – дегендей бул отуруш учурунда ирээти менен ырдап, тамаша куруу өткөрүлгөн. Бул жерде баары таланттуу, ырга шыктуу деген ой болбошу керек, эң башкысы, сармерден аркылуу ынтымакташуусуна, таанышууларына бири-бирин таанып-билүүлөрүнө шарт түзүлгөн. Максатыбызга ылайык сармерденди сабакта окуучулар менен уюштурсак болот, мисалы, балдарга алдын-ала өтүлө турган темага жараша ырларды жаттап келүүсүн тапшырма беребиз. Көркөм окуу же обондуу ырбы же «Манастын» тексттеринен айтып береби же таланттуулар болсо комуз менен ырдап береби, айтор ар бир окуучу тапшырманы аткарат, эгер аткарбаса эмне үчүн аткара албагандыгы жөнүндө түшүнүк кат жазышат. Бул жерде эки

максат көздөлөт, биринчиси – элдик мурастарды таанып-билүү, экинчиден – иш-кагаздарынын үлгүлөрүн үйрөтүү.

Ошондой эле, ыр кесе – бул сармерденден айырмаланып, элге кеңири тараган той-тамашалардын көркүн ачкан оюндардын бири. Ошондой эле шеринде, жоро ичүүдө, шайыр отуруштарга багытталган аракет болуп саналат. Кыргыз элинде төкмө акындар, чечендер, жамакчылар көп болгон. Кыргыз элинин ыр жандуу экендиги жөнүндө байыркы кытай саякатчыларынын жазмаларында да жолугат. Тамашалуу ыр кесе оюнунда эл ичиндеги таланттуу шайырлар, билинбеген өнөрпоздор, ары чечен, ары куудул жигиттер суурулуп чыгып, отурушту жандандырып, кечени шаңга бөлөгөн. Ыр кесе жаш куракка ылайыкталып, өспүрүм курактагылар өзүнчө жана бойго жеткен улан-кыздар өзүнчө чогулушкан. Дасторкон жайылып, сый көрсөтүлөт жана ошол эле убакта оюн улана берет. Кызыктуу өтүш үчүн оюнга «бий» жана «шайыр кыз» шайлашат. «Бий» – капилет жерден сөз тапкан, куудул, ыр кесеге катышуучулардын көңүлүн ача тургандай уюштургуч оюнчу болууга тийиш. Ал эми «шайыр кыз» – ырга шыктуу, комузчу, таланттуу улан же кыз болушу керек. Ыр кесе «бийдин» уруксаты менен башталат, аны «шайыр кыз» атайын кесе даярдап өзү биринчи ырдайт, ыр кесени каалаган оюнчуга узатат, ошентип ыр кесе улана берет. Эгер катышуучулардын ичинен эч кандай өнөрү жок оюнчу болсо, кызыктуу окуяларды айтат, ал шартты аткара албаса «бийдин» буйругу менен тапшырмаларды аткарып берүүгө милдеттүү болот.

Кыргыз тили сабагында сармерден жана ыр кесенин жалпы эрежелерин колдонуп, анын мазмунун өзгөртүү менен колдонууга болот. Мисалы, өткөн темаларды кайталоо, бышыктоо, жыйынтыктоо сабактарында парталар боюнча «бийлер» шайланып, алар мугалим тарабынан атайын тапшырмаларды алышат. Тапшырмаларды өтүлгөн темалар боюнча суроолор, көркөм окуу, өз оюн оозеки айтуу, макалдарды айттыруу, табышмак, жаңылмачтар ж.б. болуп, парталардын бийлери экинчи «бийге» берет, тапшырма алган тарап, өзүлөрүнчө кеңешип, бирөө жооп берет. Жооптун

туура же туура эместигине карата тактоолор болуп, аягында жеңүүчүлөр аныкталып, утулган тарапка кыргыз тили боюнча тапшырмалар оозеки жана жазуу формасында берилет. Тапшырмалардын аткарылышы милдеттүү түрдө текшерилет, жыйынтыкталат. Зарылдыгына жараша, бул сыяктуу таймаш-сабактар мезгил-мезгили менен өтүлүп турушу керек.

Белгилүү педагог А.М.Макаренко тарбиялоонун маанилүү жолу оюн, балдар коллективинин турмушунда жоопкерчиликтүү жана иштиктүү оюндар кеңири орунду ээлөөсү керектигин белгилеп, «Сиздер, педагогдор, ойноого милдеттүүсүздөр», – деп айткан.

Оюн – күчтүү тарбиялык каражат, оюн – балдардын бирин-бири жакындан таанып-билүүсүнө, жакындашуусуна, ынтымакташуусуна шарт түзөт. Ошондуктан, окутуу жана тарбиялоо ишинде бала кайсы куракта болбосун, ойнотуу жакшы натыйжасын берери белгилүү. Андыктан, тарыхый булак катары биз дидактикалык мааниси күчтүү улуттук оюндарга кайрылып, анын бай булактарын каалашыбызча колдоно билүүбүз зарыл.

Кыргыз тили сабактарында дидактикалык оюндарды уюштурууда жана аларды ишке ашырууда мугалим керектелүүчү лексикалык каражаттарды туура пайдаланууну, грамматикалык формаларды орундуу колдонууну, суроо коюуну, кеп адебин, оюндун түрлөрүн ж.б. маселелерди, адегенде өзү аныктап алышы керек.

Белгилүү окумуштуу С.Рысбаев оюнду өткөрүүнү төмөнкүдөй этаптарда ишке ашырууну сунуш кылат:

1. Окуу программасынын мазмунуна жараша оюнду тандап алуу;
2. Анын дидактикалык максатын жана милдеттерин аныктоо;
3. Оюнда керектелүүчү материалдарды топтоо;
4. Сабактын кайсы этабында өткөрүү керектигин аныктоо;
5. Оюнду жүргүзүү, окуучулардын жигердүүлүгүн арттыруу;
6. Оюндагы балдардын жигердүү аракеттерин туура баалоо [Рысбаев С., Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери, Б., 2011, 156-бет. 280 бет.].

Көрүнүп тургандай, биринчи окуу программасынын мазмунуна ылайык оюндун кайсы түрүн ойнотуу керектигин аныктап алган оң. Жогоруда айтылгандардан тышкары дидактикалык оюндарды колдонууга болот. Табышмак айттыруу менен окуучулардын ойлонууларын, тапкычтыктарын, ой-жүгүртүүлөрүн өркүндөтүүгө болот. Ал эми жаңылмач айтуу сөздү так, туура, жаңылбай айтууга жана негизги ойду эстеп калуу жөндөмдүүлүгүн ишке ашырат. Макал-лакаптарды айтуу жана чечмелөө аркылуу орундуу сүйлөөгө, чечендик өнөргө, ар бир сөзгө маани бергенге жана адептүүлүккө тарбияланышат.

Кыргыз этнопедагогикасына олуттуу салым кошкон окумуштуулардын бири А.Алимбеков элдик педагогиканын тарбиялоо усулдары катары өрнөк, түшүндүрүү, ынандыруу, ишеним, бата, өтүнүч, кеңеш, ишаарат, алкыш, какшык, зекүү, эскертүү, көндүрүү, тыюу, коркутуу дем берүү ж.б. белгилейт. Булардын ичинен мугалим үчүн окуучуларга карата какшык айтууну жана зекүүнү профессор Ж.Чыманов алгылыксыз деп эскертет. Анткени какшык менен зекүүнүн өзүндө теңсинбөө, кордоо, шылдыңдоо сыяктуу текеберчиликтин элементтери камтылган. Демек, окутууда дегеле андай мамилеге жол берилбөөгө тийиш деп эсептейт. Бала өзүнүн укуктары менен кошо милдеттерин да билгендей болушу керек. Ошол эле учурда бала кыргыз тилин өзүнүн балалыгында жашап, жаш курагына жараша окуп-үйрөнүүсүнө шарт түзүүбүз зарыл.

3.2. ЭЛДИК ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН МАТЕРИАЛДАРЫН КОЛДОНУУ МЕНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Тил өзү жандуу кубулуш болгондуктан, коом менен бирге өнүгөт. СССР учурунда жашоо турмуштун бардык тарабы, айрыкча окуу-тарбия иши улуттук негизге таянбай, улуттук баалуулуктарды четке кагып келгендиги чындык.

Түптүү түрк урууларынын бир салаасы болгон кыргыз мамлекетинин тарыхы 2200 жылдан ашканы кытай даректеринен белгилүү. Бул мезгилдин ичинде кыргыз элинин улуттук маданияты, кулк-мүнөзү, салт-санаасынын, элдик чыгармачылыгын эң баалуусу болуп эсептелген эпостору, дастандары, жомоктору, уламыштары, санжыралары жана башка рухий мурастары жаралган. Ал эми тил – ошол дөөлөттөрдү сактап келген жана аны менен азыркы муундарды тааныштыруу мүмкүнчүлүгүн түзгөн бирден-бир улуттук кенч. Тыйындын эки бети бар болгон сыяктуу, мына ошол улуттук кенчибиздин кемип жатышына ааламдашуу доорундагы жаңы технологиялар өзүнүн терс таасирин тийгизип жатканын каалайбызбы, каалабайбызбы моюнга алышыбыз керек. Себеби, тил колдонулбай калганда өзүнүн көп байлыгын жоготот, көркөм чыгармалар окулбай калганда андан алынуучу рухий-эстетикалык баалуулуктарынын кунары качат эмеспи.

«Ата мурасынын бардыгы сөз аркылуу укум-тукумга жетет», – деп кадимки жети акенин бири Сарт аке белгилегендей, биздин бүгүнкү күндөгү максатыбыз дүйнө, табигый кенч болуп эсептелген тил жана анын байлыктарын, ата-бабаларыбыздан калган сөз мурасын аздектеп, өнүктүрүп, урпактарга жеткирүү болуп саналат. Бул тууралуу эл мугалими Б.Исаков мындай дейт: «Кеп дүйнөсү – уксак кулак кангыс улуу дөөлөт. Анын түрлөрү көп. Ал дүйнө менен кыргыз эли өз тукумун үзгүлтүксүз тааныштырып, үйрөтүп, кулагына тынымсыз куюп, таалим-тарбия берип келген. Алар: чечен сөз, нуска, насаат кеп, сын сөз, макал-ылакап, сөз берметтери, санат, дастандар ж.б.» [Б.Исаков Канткенде шар, угумдуу жана жеткиликтүү сүйлөөгө болот. – Б.:2016. – 198 б. – 4 б.].

Мына ушул окутуу-тарбиялоонун каражаты болгон сөз казыналарын замандын талабына жараша жаңы нукта, маалыматтык технологияга ылайыктап колдонуу зарылдыгы келип чыгууда. Ааламдашууга өзүбүздүн улуттук баалуулуктарыбызды ыңгайлаштыруу менен жооп берүү зарыл. Батыштын да, чыгыштын да алгылыктуу жактарын, жетишкендиктерин эске алуу аркылуу улуттук нарк-насилибизди сактап калуубуз кажет.

Кыргыз элинде «Келечек – жаштардын колунда» деген жакшы сөз бар. Ошонун сыңары, сөз казынасын сактоону, барктоону, өнүктүрүүнү жана кийинки мураска өткөрүп берүүнү балдар бакчасынан баштап, мектептерде, жогорку окуу жайларда өркүндөтүү керек. Бул үчүн кыргыз тилинин стандартын, программаларын түзүүдө ырааттуулук менен, «жеңилден оорго» карай улам өр таяп кетүүгө жетишүүбүз зарыл.

Албетте, кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын, макал-лакаптарын, элдик оозеки чыгармачылык, кенже эпостор жана чоң эпостор аркылуу жеткирип окуучулардын рухий казынасын байытып, аң-сезимин өстүрүп, келечек максатын, алдыга умтулуусун өстүрүп, мекенчилдикке үйрөтө алабыз. Эң башкысы, жогоруда белгилеп кеткендей, кыргыз элинин рухий мурастарын келечек муунга өткөрүп бере алабыз. Окутуу жана тарбиялоо ишинде рухий баалуулуктар зор мааниге ээ экени талашсыз. Кыргыз элине салттуу түрдө таандык болгон адептүүлүк, ыймандуулук, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, турмуштук ар кандай кырдаалда сабырдуу, кайраттуу, күчтүү жана эмгекчил болууга тарбиялайт.

«Элдик педагогиканын мурастарын төкпөй-чачпай, көрөңгөсүн коротпой, жаңысын кошумчалап, өнүктүрүп отуруп, илимий педагогиканын деңгээлине чейин жеткирген негизги каражат – элдик оозеки чыгармачылыктын күчү болду [Танаев Т. Этнопедагогиканын көркөм-усулдук эрежелери /ОшМУнун жарчысы. Гуманитардык илимдер, 2004, №2. – 168-б.]. Чындыгында элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын, педагогиканын, философиянын жалпы эле социалдык илим-билимдердин калыптанышына уютку болду. Элдик педагогиканын каражаты болгон дидактикалык чыгармаларды кыргыз тили сабагында максатка ылайыктуу колдонуу да өз жемишин берет, деген ойдобуз. Ишибиздин максатына ылайык, кыргыз тилин окутууда төмөнкүдөй дидактикалык материалдарды колдонууну сунуштадык:

- Макал-ылакаптар
- Табышмактар
- Жаңылмачтар

– Элдик санат-насыят ырлары

Макал-ылакаптар эл турмушунун ажырагыс бир бөлүгү катары байыртадан бери жашап келген тарбия берүүнүн бир бөлүгү болуп эсептелет. Ар бир кыргыз күнүмдүк турмушунда бир нече макал-ылакаптарды өзүнүн кебинде пайдаланат. Бирок, азыркы учурда сөздү багып, сөзгө терең маани берген улуу муундагы адамдарыбыз гана болбосо, көпчүлүк айрым макалдардын маанисин биле беришпейт. Ошондуктан макалдарды дидактикалык чыгарма катары окуучулардын кебин өстүрүүдө жана сөздүн купуя терең маанисин түшүндүрүүдө колдонуп туруу зарыл.

Макал-лакаптарга жатык, жорго сөздүүлүк, саптардын ыргактуулугу, уйкаштык мүнөздүү. Грамматикалык, лексикалык талдоо жүргүзүү менен бирге макал-лакаптар кандай жол менен уйкашып жаткандыгына байкоо жүргүзүү керек.

Макалдар дүйнөнүн дээрлик бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүндө төмөндөгүдөй маанилери да окшош макалдар мисалга келтирилет:

«Темир устанын чайыр кесе турган бычагы жок» (вьетнам)

«Желпигич сатчу колу менен желпинет» (кытай)

«Боёкчунун шымы боёлбойт» (жапон)

«Карапачынын үйүндө бүтүн идиш жок» (афган)

«Кайышчынын камчысы жок» (адыгей)

«Устанын тогоосу жок» (кыргыз).

Кыргыз тили сабагында окуучулар менен мугалим дүйнө элдеринин мааниси окшош макалдарын таап изденишсе, алардын ар биринин жашоо өзгөчөлүктөрү, дүйнө таанымы, турмуш-шарты менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышат.

Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар фольклордук тексттерде жана бардык эле акын-жазуучулардын

чыгармаларында кеңири учурайт жана адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат.

Макалдын келип чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлорго барып такалат. 9-кылымда жашаган Махмуд Кашгаринин «Маджму ат товарих» («Түрк сөздөр жыйнагы») аттуу эмгегинде төмөнкүдөй макалдар кездешет: «Куру кашык оозго жакпас», «Куру сөз кулакка жакпас», «Ач көздүн өзү тойсо да, өзү тойбойт», «Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар», «Өзүң кылчу ишинди башкаларга жүктөбө» ж.б. Жогорудагы айтылган макалдар азыркы учурда да актуалдуулугу жоголбогон бойдон колдонулууда.

Макал-лакаптардын басма сөздө жарыяланышы жөнүндө аны алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири профессор С.Закиров мындай деп жазат: «Профессор К.К.Юдахин «Орусча-кыргызча сөздүккө» («Русско-киргизский словарь» под редакцией проф. К.Юдахина, Москва, 1944) көбүнчө тарбиялык мааниси күчтүү элдик макал-лакаптарды киргизген. Сөздүктөн 700гө жакын макал-лакап табууга болот. Макал-лакаптарды өзүнчө жыйнак кылып чыгаруу биринчи жолу Бүбүй Керимжанованын үлүшүнө туура келген. «Кыргыз макалдары менен лакаптарынын» жарыкка чыгышы (1948) кыргыз маданиятында зор кадам болуп эсептелет. Кийинчерээк (1955) бул жыйнактын толукталган түрү автор тарабынан кайрадан басылып чыкты [Закиров С. «Кыргыз элинин макал, лакаптары» (Фрунзе, «Мектеп», 1972, 5-бет.).

Демек, макал-лакаптардын келип чыгыш тарыхын, алардын бири-биринен болгон айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн, жалпылыктарын үйрөтүү менен бирге окуучуларга кыргыз элинин тарыхын, дүйнө-таанымын, элдик мурастарын үйрөтө алабыз.

Кыргыз макал-лакаптары боюнча Б.Керимжанованын «Кыргыз элинин макал жана ылакаптары», С.Закировдун «Кыргыз элинин макал-ылакаптары», С.Гапаровдун «Макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү», С.Шамбаев түзгөн «Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения», Ш.Усупбековдун «Кыргыз макал-ылакаптары», Ж.Төлөевдин «Кыргыз макал-

ылакаптары», А.Мураталиеванын «Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал-ылакаптар», К.Нускаев жыйнаган «Макал-ылакаптар», Ж.Койчумановдун «Элдик педагогиканын берметтери» жана «Макал-ылакаптар» деген жыйнактары, М.Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү», Э.Ташбалтаева менен В.Мусаеванын «Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки», Ж.Койчуманов, Ы.Кадыров «Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор» деген китептери жарыяланган.

Ар бир макалда «педагогикалык түйүн» – насаат сөздөр бар, деп Г.Н.Волков, макалдар эмгекчи элдин руханий керектөөлөрүнүн бир канча багытын: таанытуучулук-интеллектуалдык, ишкердик, эстетикалык, ыймандык ж.б. канааттандыраарын айтып, макалдар «эскирбейт, өтүп кетпейт, алар элдин учурдагы жандуу үнү» дейт. Макалдарды бүткүл эл жараткан соң, анда ошол бүткүл элдин коллективдүү үнү жаңырат, деп белгилеген [Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М., 2000, 63-б.].

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр макал-лакаптарды тематикалык жактан түрдүүчө бөлүштүрүп жүрөт. Алардын айрымдарын карап көрөлү:

Фольклорист, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын жыйноочу **К.Мифтаков** макал-лакаптарды тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

- ✓ Жаратылыш (Ай, Күн, Жер ж.б.)
- ✓ Жаныбар. Үй айбанаттары
- ✓ Жаныбар (ар түрдүү)
- ✓ Кишилик
- ✓ Тиричилик
- ✓ Үй тиричилиги
- ✓ Дыйканчылык
- ✓ Букара
- ✓ Ак сөөк
- ✓ Дөөлөт жана жаңжал

- ✓ Уруктар жана түрдүү улуттар
- ✓ Диний
- ✓ Бирдик, ынтымак
- ✓ Өлүм
- ✓ Санат

Ал эми **З.Бектенов** менен **Т.Байжиев** төмөнкүдөй бөлүштүргөн:

- ✓ Мал чарбачылыгы, дыйканчылык
- ✓ Эрдик, баатырдык, патриотизм
- ✓ Үй-бүлө турмушу (аял, эркек жана бала)
- ✓ Адилеттик, достук, жакшылык
- ✓ Байлар, молдолор, сүткорлор, соодагерлер
- ✓ Акыл-насаат иретинде айтылгандар [Бектенов З. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби [Текст] И.Бекбоев. – Б.: 2004. – 384-б. 72-74-б.]

Адабиятчы жана сынчы **Б.Керимжанова**:

- ✓ Адамдын сөзү, акыл эси
- ✓ Үй-бүлө, сүйүү, достук, душмандык, конок
- ✓ Турмуш, өмүр, дин, соода, таптык көз караштар
- ✓ Илим-билим, эмгек, өнөр-кесип
- ✓ Мекен, эл, эрдик баатырдык, патриотизм
- ✓ Адамдык сапаттар
- ✓ Дидактикалык жана каймана маанидегилер
- ✓ Ыр түрүндөгү же ырдан макал-лакапка айлангандар [Кыргыз элинин макал-лакаптары [Текст] түз. Баш сөзү Б.Керимжанова. – Ф.: Кыргызмамбас, 1964].

Балдар жазуучусу, педагогика илимдеринин доктору, профессор **С.Рысбаев**:

- ✓ Адеп-ыйманга, үлгүлүү жүрүм-турумга тарбиялоо багытындагы макал-ылакаптар;

Элдик нарк-насилге, намыстуу болууга үндөгөн макал-ылакаптар [Рысбаев С. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер [Текст] С.Рысбаев. – Б.: 1998. – 64 б. 10-б.].

Макал-лакаптардын жыйноочусу **Ж.Койчуманов:**

✓ Акыл тарбиясы

✓ Саясат тарбиясы

✓ Эмгек тарбиясы

✓ Адеп тарбиячы

✓ Дене тарбиясы

✓ Эстетикалык тарбия

✓ Үй-бүлө тарбиясы [Элдик педагогиканын берметтери [Текст] Ж.Койчуманов. – Б.:1996. 6-9-б.].

Жогорудагыдай тематикалык классификация фольклорист, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын жыйноочу жана ар түрдүү илимпоздор тарабынан ар кандай бөлүштүрүлсө да, дээрлик алардын баарында адептүүлүккө тарбиялоо боюнча макал-ылакаптардын бар экендиги айтылат, демек, кыргыз макал-ылакаптарынын башкы максаты – инсандын адептик сапаттарын калыптандыруу экендиги көрүнөт. Макал-лакаптарды тематикалык жактан бөлүштүрүү шарттуу экендигин белгилеп кетишибиз керек.

Кыргыз эли сөз багып, сөздүн кадырына жеткен эл болгондуктан, сөздү көп узартпай кыска нуска макалдар менен жеткиликтүү берген. Мисалы, «Бөтөн элде Султан болгуча, өз элинде ултан бол», – деген макал кыска нуска гана берилгени менен тээ түпкүрүндө Ата Мекенге болгон сүйүү, берилгендик сезими жатат. «Туулган жердин топурагы алтын», – деген макалдын дагы философиялык мааниси зор. Көчмөндөрдүн жоокерчилик заманында жүрүшкө аттанган эр-азаматтар туулган жеринин топурагынан бир ууч алып кетишкен. Ок тийип мерт болуп кетсе, туулган жеринин топурагын кошуп көмүшчү экен. Ал эми жүрүштөн аман-эсен кайтып келген жоокерлер бир ууч топуракты маңдайына тийгизип, жер энеге таазим кылышкан. Жазуучу А.Саспаевдин «Татым туз» аңгемесинде 1916-жылы Үркүндө Кытайга качып барып кайра

кайтпай калган Келгинбай чалга өз жеринин бир татым тузу анын өмүрлүк колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагынуу менен кусалыктын таркатуучусу болуп калган. «Татым туз» мекенге болгон кусалык, чоочун жерде, бөтөн элде жашаган кыргыздардын ата журтка болгон ыйык сүйүүсү жана туулган жеринен ажыраган адамдын трагедиясы жөнүндөгү аңгеме. Автор элден, жерден ажырап ага куса болуудан артык азап жок, – деген ойду берген. Демек, бул макалда канчалаган философиялык терең маани жаткандыгын белгилеп кеткибиз келет.

Макал – бул турмуштун өзүнөн алынган акыл корутундусу. Ошондой эле, макалды орундуу жана туура колдонулганда, күчтүү касиетке ээ болот. Ар бир адам турмуштук тажрыйбасынын негизинде макал-лакап ойлоп таба алат. Макалды ойлоп табуу жана натыйжалуу колдонуу багытында мугалим менен окуучу биргелешип иш алып барышы максатка ылайыктуу.

Болжолдуу окуучулар менен төмөнкүдөй ыкмаларда иш жүргүзсөк болот:

✓ Макал-лакаптарды чогултушат жана аларды тематикага бөлүштүрүшөт (ар бири өзүнүн вариантында)

✓ Заманбап, мааниси жагынан талапка жооп бергидей макалдарды ойлоп табышат

✓ Адеп, ыйман, адамгерчилик темасындагы макалдарды чогултушат;

✓ Мааниси бири-бирине карама-каршы келген антоним макалдарды чогултушат;

✓ Макал-лакаптарды логикалык жактан чечмелешет жана грамматикалык жактан талдашат;

✓ Окуучулар тегерек түрүндө отурушат, бир окуучу макал айтып баштап берет экинчи окуучу аныкын кайталайт да, өзүнүкүн айтат, башкалары да ушул тартипте улантып кетишет;

✓ Ар бир окуучу өзү жактырган макал жөнүндө ой толгоолорун эссе же дилбаян түрүндө жазышат;

✓ Макал таймашын өткөрүү;

✓ Үйрөнгөн макалдарды өз кебинде колдонууга көнүгүшөт.

Демек, макал-лакаптарды сабактын максатына ылайык ар бир сабакта колдоно билүүгө болот, мындай ыкма окуучулардын макал-лакаптар жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтип, аларга тарбиялык таасир берет. «Макал – бул ар бир жаранды ыйман-ызаатка тарбиялоочу каражат», – деп эл мугалими, мыкты педагог Б.Исаков белгилегендей, макал-лакаптар жаштардын акыл-эсин, билимин өстүрө турган маалымат берип, жакшы адам болуп өсүшүнө багыт көрсөтөт.

Жогоруда берилген тапшырмаларды айрымдарынын окуучулардын аткаруусунда сунуштай кетмекчибиз.

Мааниси жагынан бири-бирине карама-каршы келген макалдарды чогултууда кыргыз элинде **«жакшы» менен «жаман»** түшүнүктөрү кеңири орун алгандыгы аныкталды.:

Жакшы жигит белгиси – эл камы үчүн жүгүрөт.

Жаман жигит белгиси – өз камы үчүн күйүнөт.

Жакшы кыз – жакадагы кундуз.

Жакшы уул – асмандагы жылдыз.

Жакшыга айтсаң билет, жаманга айтсаң күлөт.

Жакшынын пайдасы, жамандын кесепети тиет.

Жакшы бала – тил алчаак,

Жаман бала – уялчаак.

Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт.

Жакшыга жанаш, жамандан – адаш.

Жакшы кылсаң өзүңө, жаман кылсаң өзүңө.

Өйдө карап түкүрсөң, кайтып түшөр көзүңө.

Жакшы жаныңа жолдош, жаман малыңа жолдош.

Жакшы деген бир ат бар, кууса жеткис.

Жаман деген бир ат бар жууса кеткис.

Жакшы болуш аста-аста,

Жаман болуш бир паста. ж.б.

Адеп, ыйман, адамгерчилик жөнүндө макалдар:

Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.

Адам көркү – адеп.

Адептүү киши – азаптан алыс.

Адам – акылы менен адам.

Ата сыйлаган абийир табат,

Эне сыйлаган элге жагат.

Брыс алды – ынтымак.

Акылдуунун сөзү – кыска,

Айта салса – нуска.

Адеби жок жигит – жүгөнү жок атка окшош.

Суу ичкен кудугуна түкүрбө.

Улууга – урмат, кичүүгө – ызаат.

Адептүү абийир табат, адепсиз жабыр табат.

Адептүүлүк белгиси – ызаатап салам бергени,

Жакындыктын белгиси – жайыңды сурап келгени.

Адам ынсаптуулугу менен береке табат. ж.б.

Коомдук биринчи каналдын «Манастаануу» интеллектуалдык теле таймашынын «Сыр куржун» бөлүмүндө макал-лакаптар жана көөнө сөздөр катылган. Таймаштын катышуучулары (9-11-класстын окуучулары) макалдардын жана көөнө сөздөрдүн маанисин чечмелеп «Манас» эпосунан мисал келтирип беришет. Мына ушул тажрыйбаны терең жайылтуу аркылуу да сабакта койгон максатыбызга жете алабыз. «Макал-лакаптар качандыр бир убакта жаралса да, азыркы жаңылануу доорунда да эскирбестен, жыл өткөн сайын жаңы күчкө, жаңы кудуретке ээ болуп, алардын таалим-тарбиялык мааниси улам барган сайын артылууда» [Макал-ылакаптар [Текст] Баш сөзүн жазган, түз. Ж.Койчуманов «Эл адабияты сериясы». 30 томдук А.Акматалиевдин редакциялоосунда, 10-т. – Б.:2001. – 208 б. 5-6-б.], – деп белгиленгендей, макал-лакаптар руханий мурас болгондуктан аларды окутуу жана тарбиялоо процессинде кеңири колдонуу зарылдыгы айкындалууда.

Тактап айтканда, макал-лакаптар окуучуларга таалим-тарбия берүүдө, ой-жүгүртүүсүн, эске тутуусун калыптандырууда натыйжалуу каражат экендигин белгилей кетишибиз кажет.

Табышмактар – элдик оозеки дидактикалык чыгармалардын ичинен өзүнчө өзгөчөлүккө ээ жанр. Анын табияты тууралуу мындай пикирлер айтылат: «Эң кеңири таралган элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрү. Каймана мааниде белгилүү бир окуя, предмет жөнүндө айтылган учкул сөз табышмак деп аталат. Табышмак элдин өтө байкагычтыгын, тапкычтыгын, акылмандуулугун көргөзөт. Анткени белгилүү бир окуя, предмет жөнүндө өтмө мааниде элестүү айтылып, табышмактар дайым тактыгы, дааналыгы, образдуулугу менен айрымаланат» [Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. - 502-б.].

«Кандайдыр бир затты, көрүнүштү же башка абстрактуу түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, алардын негизги белгилерин айтып, аталышын башка бирөөлөрдүн табуусун талап кылган тапшырма түрүндөгү чакан чыгармалар» [Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түз. Шериев Ж., Муратов А. Б.: 1994. – 91-б.].

Табышмактар аркылуу философиялык ой жүгүртүп, анын жандырмагы аркылуу көп нерседен кабардар болобуз. Табышмакты айтуудагы, жаратуудагы максат – адамдын ойлоосун, сезгичтигин, тапкычтыгын, билимин өстүрүү.

Табышмактардын эң башкы функциясы:

✓ адамдардын аалам тууралуу абстрактуу ойлоосун жогорулатып ишмердүүлүгүн калыптандырат;

✓ айлана-чөйрөнү образдуу, ассоциациялоо менен кабылдоого көнүктүрөт;

✓ эне тилинин байлыктарын дагы терең билүүгө жатыктырып, таанып билүү ишмердүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшөт;

✓ жаштардын тил билүү маданиятына чоң таасирин тийгизет ж.б.

Адабиятчы Ж.Шериев менен профессор А.Муратов табышмактарды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрөт:

1. Ритмдүү жорго сөз түрүндөгү табышмактар
2. Ыр түрүндөгү табышмактар
3. Учкул сөздөн турган, прозалык формадагы табышмактар
4. Суроолуу табышмактар
5. Айтыш табышмактары
6. Жомок түрүндөгү табышмактар
7. Эсеп табышмактары

Кыргыз элинде «Таалым кыз менен Көбөктүн айтышы», «Жеңижок менен Барпынын айтышы», «Байгабыл менен Чата кыздын айтышы», «Буурабай менен Ыбырайдын табышмак айтышы», «Жаныбек хандын Акылкарачка берген суроосу» деген сыяктуу табышмактуу айтыштар кеңири ырдалган. Балдардын курак өзгөчөлүгүнө карап табышмактар жөнөкөйдөн татаалга карай чыгарылгандыгын байкайбыз. Мисалы, жаш балдарга «Сөөгү жок, эти бар, сүйлөгөн сөзү бар» (тил), «Казан толо чий боорсок, ортосунда чоң боорсок» (тил), «Саксайган түрү бар, адам коркор үнү бар» (аюу), «Асты такта, үстү такта, ортосунда бышкан алча» (мисте), «Сырты бирөө тоголок, ичинде миң сан томолок» (анар), «Жер астында алтын казык» (сабиз) деген сыяктуу конкреттүү заттар, жаныбарлар, буюмдар, өсүмдүктөр тууралуу жашырылган табышмактар берилсе, бара-бара балдардын жашы жогорулаган сайын абстракттуу нерселер камтылган, же жандырмагына бир топ заттар камтылган табышмактар сунуш кылынган.

Мисалы: - Суунун атасы ким,
 Жолдун атасы ким,
 Сөздүн атасы ким?

- Суу атасы – булак,
Жол атасы – туяк
Сөз атасы – кулак ж.б.

А.Муратовдун пикири боюнча элдик психологдор табышмактарды айтуу жана балдарга таптыруу менен алардын жалпы интеллектисин жогорулатууга кам көргөн. Келечек муундар байкагыч, акылдуу, изденгич болсун үчүн атайын тапшырма-табышмактарды ойлоп тапкан жана аларды эл арасына таратып, жалпы калкка синдирген адамдар болгон. Жигит тандоодо кыздардын, күйөө бала тандоодо кайын аталардын болочок жар жана күйөө бала болуучу талапкерлердин акыл көрөңгөсүн сыноо үчүн табышмактарды сунуш кылган. Кыргыз жомокторунда каармандарды табышмактардын жандырмагын текшерүү учурлары эң көп жана чечүүчү эпизоддордо берилет.

Мисалы, «Таалым кыз менен Көбөктүн айтышы».

Таалым кыз:

– Адамзат пендеси,
Сүйгөн нуру не болот?
Асман менен закымдап,
Жүргөн нуру не болот?
Аркасында тунарык,
Кирген нуру не болот?

Көбөктүн жообу:

– Адамзат пендеси,
Сүйгөн нуру таң болот,
Асман менен закымдап,
Жүргөн нуру ай болот,
Аркасында тунарык,
Кирген нуру түн болот!. [Тоголок Молдо]

Илгери бир заманда Таалым аттуу кыз жашаган экен. Ал колун сурап келген жигиттерге табышмак айтып, эч ким жандырмагын таба алчу эмес экен. Көбөк аттуу жигит Таалым кыздын табышмагын жандырып ага үйлөнөт, – деп айтылат уламышта.

Табышмактар адамдын тапкычтыгын, ойлонуусун өнүктүрөт. Табышмактар философиялык мааниси терең, абдан терең ойлонууну талап

кылат. Ошондой эле, жаш муундун кеп маданиятын калыптандырууда, сөздүк курамынын лексикалык корун байытууда, сөздү сөз менен кураштырып, рифмалашып, ритмге салып ой берүүдө да табышмактар эл турмушунда, элдик педагогикада олуттуу мааниге ээ. Г.Н.Волковдун пикиринде «Табышмактар акылга ылайыкталган, поэтикасы жогору, көбү нравалык идеяларды алып жүрөт. Ошого ылайык алар акыл-эс, эстетикалык жана нравалык тарбиялоого таасирин тийгизет. Байыркы учурда жогорудагы функциялары бирдей болсо да кийин бара-бара акыл-эс тарбиясы алдыңкы планга чыгып кеткен» [Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: 2000, 80-б.]. Албетте, акыл-эс түздөн-түз адеп менен байланышат, канчалык адам акыл-эстүү, сезимдүү болсо, ошончолук адептүү болот.

Жаныбек хандын тушунда жашап өткөн Жерээнче чечен жана анын келини Акылкарачач өзүнүн акылмандыгы, сөз таба билгендиги менен Жаныбек хандын зулумдугунан кутулушкан жайы бар эмеспи.

Жаныбек:

Тулпарды уйга сатса не болот?

Атты эшекке сатса не болот?

Туйгунду каргага сатса не болот?

Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот?

Акылкарачач:

Жаныбек ханым, бузулду заңың,

Бул кандай жорук, тынчыбаган жаның?

Тулпар тушунда, күлүк күчүндө,

Күчүн берген тулпардан,

Сүтүн берген уй жакшы.

Пайдасы жок туугандан,

Пайдасы тийген кыйыр жакшы.

Чабал аттан,

Чарчабаган эшек жакшы.

Жаш жыгач отундан,

Жаркырап күйгөн тезек жакшы.

Канаты жок туйгундан,

Канаттуу карга жакшы.

Каным, менин тапканым – ушу,

Сиздин укканыңыз ушу.

Табышмактарды кыргыз тили сабагында төмөнкүдөй ыкмаларды колдонууну сунуштайбыз:

- ✓ Уламыштарда, жомоктордо катылган табышмактарды чогултушат;
- ✓ Ой-жүгүртүүчү (логикалык) суроолорго жооп беришет;
- ✓ Чыгармалардын аталышын жазылган суроолордун авторун табышат;
- ✓ Өтүлгөн темалар боюнча ар бир окуучуга күтүлбөгөн суроо берилет;
- ✓ Кыргыз тили боюнча ыкчам түрдө тесттик тапшырмаларды тапшырат ж.б.

Жаңылмачтар – «кыргыз оозеки адабиятында кеңири тараган чакан жанр. Ал бардык элдерде кездешет, бат сүйлөшүүгө, тилди өстүрүү жана жатыктырууга көмөктөшөт, чечендиктин өсүшүнө, сөздүн угумдуу болушуна жардам берет. Жаңылмачтар айрыкча балдардын сүйлөө речин жатыктыруучу, өстүрүүчү милдет өтөйт. Жаңылмачтар көбүнчө уйкашып кетет да, аларда айрыкча тыбыш жана муундардын үндөштүгү күчтүү болот, угарманды жаңылтуу максаты коюлат» [Макал-ылакаптар [Текст] Баш сөзүн жазган, түз. Ж.Койчуманов. «Эл адабияты сериясы». 30 томдук А.Акматалиевдин редакциялоосунда, 10-т. – Б.:2001. – 208 б. 5-6-б]. Профессор А.Муратов: «Жаңылмачтарда бирөөнүн айткан сөздөрүн кайталоо керек. Ал эми аларды кайталоо оңой эмес, атайын жаңылып калуу үчүн ылайыктуу сөздөр тандалат. Байыркы доорлордон жаңылмачтар бат сүйлөшүүгө, кеп токуу өнөрүн өркүндөтүүгө кызмат кылган. Сөздү куюлуштуруп айткан чечендер ар кандай жаңылтуу багытындагы тексттер айтылса да, жаңылбай кайталап бере алышкан. Мындай чыгармаларда сөздөр көбүнчө уйкашып, үндөшүп келет. Жалпы тексттин мааниси, ою анча болбосо да, башка бирөөлөрдүн кайталап айтуусуна кыйын болсо болду» [Муратов А.

Кыргыз адабияты. Окуутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 7-классы үчүн окуу китеби [Текст] А.Муратов. Б.: «Турар», 2011, - 604 б., 91-б.], – деп жазат.

Элдик оозеки чыгармачылыктан алынган жаңылмачтарды төмөндө сунуш кылабыз:

Шалгамбайдын шагында бир түп тыт бар экен,
Тыттын түбүндө бир түп түрп бар экен,
Түрптү тыт түртүп туруптурбу,
Тытты түр түртүп туруптурбу?»

Кудаяр менин кудама эле,
Кудаяр мени кудалай албады,
Же Кудаярды мен кудалай албадым.

Белестеги беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой,
Бешаласы кунан кой,
Бешаласы дөнөн кой».

Кырк кыл куйрук,
Кырк кызыл куйрук,
Кырк кыл куйрук ичинде,
Ылгый кызыл кыл куйрук.

Кийинчерээк чыгып сабактарда натыйжалуу колдонулуп жүргөн жаңылмачтар:

Ал арал, бул арал.
Ал аралды Аркар арал дейт,
Бул аралды Марал арал дейт.
Аркар аралды Марал аралабайт.
Марал аралды Аркар аралабайт.

Кыйыштырыштырылгандагылардыкындагыдайбы, же

Кыйыштырыштырылбагандагылардыкындагыдайбы?

Мына ушундай жаңылмачтар бир-бирден айтылат, аны угуп турган (же угуп тургандар) кайталап, жаңылбай, так айтып берүүгө тийиш. Жаңылмачтарды «жаңылтмалар», «бат айтмалар» деп айтышканы да ошондон.

«Жаңылмач (скороговорка) – ой токтотпой, бат айтылуучу сөз тизмектери... Жаңылмач айтууга кыйын болгон уйкаш муундардын, сөздөрдүн туташ келишинин негизинде түзүлөт. Ошондуктан ылдам айтканда айтуучу жаңылып, сөздү так айта албай калат». [Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004, 171-б.].

Жаңылмачтар угуп түшүнүү, эстеп калуу сезимин жогорулатат. Окуучуларды бир нерсеге көңүл бурууга, куйма кулак болууга үйрөтөт. Баланын көңүл буруусу сөздөрдүн маанилерине, орун тартибине, уйкаштыгына ж.б. нерселерге багытталат, аракеттенүүнүн натыйжасында бала жаңылмачты жаңылбай айтып берүүгө жетишет.

Жаңылмачтарды мезгилге жараша ойдон чыгарып айтууга болот. Эксперименттик иш жүргүзгөнүбүздө айрым окуучулар өз вариантындагы жаңылмачтарын сунушташты.

Мисалы: Туураны туура деш керек да туурабы?

Туура эместеи туура эмес деш керек да туурабы?

Туура эместеи туура деген туура эмес да туурабы? – деген сыяктуу жаңылмачтарды айткан окуучулар болду. Ошондой эле, жаңылмач боюнча флеш-моб өткөрүлдү. Ар бир окуучу жаңылмач айтып, аны видеого тарттырып алган соң, аны видеоролик түрүндө социалдык тармактагы досторуна жиберет жана кезек кимдики экендигин белгилеп коёт. Оюн масштабдуу түрдө уланып ал өз жыйынтыгын берип, жаштардын арасында резонанс жарата алды.

Жаңылмачтардын тарбияга кошкон салымы – мазмунунда адеп тарбиясына таасир этүүчү насааттардын болгондугу, сөз угуу жана сөз айтуу адебине үйрөткөндүгү менен байланышат.

Санат-насыят ырлары. Дидактикалык чыгармалардын ичинен таалим-тарбиялык функциясы өтө күчтүү жанр **санат-насыят ырлары** болуп санлат. Бул жанрлар бири-бирине жакын, алардын ортосуна чек коюу да көп учурда мүмкүн эмес, андыктан да көбүнчө жалпылаштырылып санат-насыят ырлары деп аташат.

Мындай ырларды өткөн кылымдагы залкар төкмө акындар Б.Алыкулов, Т.Сатылганов, К.Акиев, жазгыч акын Тоголок Молдо ж.б. ырдап өтүшкөн. Алардын ырлары негизинен тарбия берүүчүлүк максатта болуп, өмүр – өлүм, жакшылык – жамандык, жаштык – карылык, махабат – күйүү, тазалык – ыпластык темасында берилип, өз заманынын агартуучулук милдетин аткарышкан. Ошол эле учурда азыркы доордо дагы өз натыйжалуулугун жоготпой, обондуу ырларда кайрадан жаңыланып экинчи өмүрлөрү да уланууда.

«Кыргыз акындарынын таалим-тарбия берүү идеяларын баштан аяк карап көргөндө, деп жазат педагог А.Калдыбаева, – аларда тарбиянын азыркы дүйнөлүк педагогика аныктап чыккан бардык түрлөрү бирдей каралып, алардын бири менен экинчиси сөзсүз байланыштырылгандыгын көрөбүз» [Калдыбаева А.Т. Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар. – Б.: 2005. – 93-95-б.].

Мисалы, санат-насыят ырларында бир катар тарбиянын түрлөрү саптан-сапка насаатталып айтылат. Алар:

- Патриоттук – адеп-ахлактык.
- Экологиялык – адеп-ахлактык.
- Эмгекти сүйүү – адеп-ахлактык.
- Демократиялык – укуктук.
- Экологиялык – эмгекти сүйүүчүлүк.
- Патриоттук – экологиялык.

Дене тарбиялык – патриоттук.

Адеп-ахлактык – дене тарбиялык.

Эстетикалык – адеп-ахлактык.

Патриоттук — эстетикалык.

Экологиялык – эстетикалык жана башкалар.

Мындай кароо адамды ар тараптуу тарбиялоо, аны турмуш менен, социалдык шарт-жагдай менен байланышта аңдап-билүү үчүн зарыл экендигин элдик акындар туура түшүнгөн.

Фольклористтер Р.Кыдырбаева менен Т.Танаев терминологиялык жактан аталган түшүнүктөрдү төмөнкүдөй чечмелейт: «Санат» – кыргыздын төл сөзү, сүйлөө речте туруктуу сакталган учкул сөздөрдүн, макал-лакаптардын, акылман сөз айкаштарынын, элдик моралдын, философиянын адабий формага айланган бир түрү».

«Насыят» – кыргыз эли кабыл алган араб сөзү. Насыяттын араб тилинен кирип, кыргыздын төл сөзү «санатка» синонимдеш колдонулуп, эки компоненти маанилеш кош сөздүн ролун аткарып, кыргыз фольклорундагы дидактикалык поэзиянын бир түрүн аныктайт, алар бири-биринен ажырабаган түгөйлөштүк сапатынан ажырабайт.

Мындай жанрлардагы чыгармаларда элдин маданий түшүнүктөрү менен философиялык, эстетикалык ойлору жуурулушуп келген. Мындай адабий мурастарды төкмөчүлүк өнөрдүн туу чокусуна көтөрүлүп чыккан, ой жүгүртүүсү, сөз байлыгы кенен, элдик педагогиканын булагынан таалим алган нускалуу акындар гана калтырышкан. Санат-насыят ырларынын курамында макал-ылакаптар, элдик нускалар, педагогикалык ойлор кеңири учурайт.

Кыргыз тили сабагында санат насыят ырларын колдонууда төмөнкүлөрдү сунуштайбыз:

1. Төкмө, улуу акындардын обондуу ырларын окуучулар менен бирдикте жыйноо;
2. Обондуу насыят ырын угуу каражаты аркылуу окуучуларга угузуу;

3. Көнүгүү жумуштарын аткаруу (фразеологизм жана көөнө сөздөрдүү чечмелөө, айрым сөздөрдүн синоним, антоним, омонимдерди табуу ж.б.);

4. Санат насыят ырларын окуучуларга ырдатуу (угуу каражаты аркылуу обондуу ыр ырдалат окуучулар кошо ырдайт. Бир убакта тыным жасалат. Ал эми окуучулар ырды улап кетиши керек.)

5. Ырлардагы адептик жүрүм-турум эрежелерин азыркы коом менен салыштыруу ж.б.

Санат-насыят ырларында адеп-ыймандуулуктун, акылмандуулуктун элдик педагогикалык негиздери жаткандыгын көрөбүз. Кыргыз элинин кылымдар бою таалим-тарбиялык көз караштарынын жоболору сакталып келген. Алардын кыргыз элинин жашоо турмушунда аткарган ролу өтө зор болгон. Санат-насыяттарда элдик этика жана педагогикалык маданият өз ара биримдикте элдин педагогикалык көз караштарын, ой жүгүртүүлөрүн толук сактап келген.

Дидактикалык чыгармалар биринчиден, коомду тартипке чакырып турат. Экинчиден, тарбия берүүчүлүк милдетти аркаласа, үчүнчүдөн, агартуучулук, билим берүүчүлүк максатты көздөйт. Ошондой эле, элдин кылымдан бери келе жаткан элдик философиясынын, педагогикасынын табылгаларын, берметтерин өзүнө сиңирип алып элдик тарбия берүүдө кызмат кылат. Дидактикалык чыгармалар өз алдынча гана турбастан алар башка чоң чыгармалардын курамына да кирип кеткен. Мисалы, «Манас» эпосунунун поэтикасында макал-ылакаптар, санат, насыят ырлары кеңири учурайт.

«Рухий дөөлөттөрдү, баалуулуктарды өздөштүрүүнүн, баалап-барктоонун, бапестеп-аздектөөнүн, аларды ыйык тутуп, аяр мамиле жасап, ыктуу колдоно билүүнүн ачкычы – аларды жараткан, сактаган тилде», – деп Ж.Чыманов белгилегендей, кыргыз тилин окутуунун сапатын жакшыртуу үчүн, эрежелер менен гана чектелбестен сабакты турмуш чындыгы, элдин асыл рухий дөөлөттөрү, адеп-ахлагы менен байланыштырып окутуу керектигин турмуш чындыгы далилдеди. Жогорудагы материалдарды башкача айтканда, рухий дөөлөттөрдү сабакта натыйжалуу колдонуу үчүн бир

катар пландоо, долбоорлоо жана уюштуруу маселелери чечилиши зарыл. Алардын негизгилери катары материалды тандоо, адаптациялоо, сабактын темасы менен максатына шайкеш келтирүү, алынуучу натыйжаны болжолдоо, колдонулуучу ык-жолдорду, өтүүнүн формаларын, тапшырмаларды жана башка иш-аракеттерди жүргүзүп алуу керек. Ошондой эле, маалыматтык технологияларды мыкты каражат катары колдонуу да оң натыйжа берери шексиз.

Бүгүнкү күндө бизге, элдик педагогиканын негиздерине таянуу менен иш алып барууну активдештирүү – эң маанилүү талаптардын бири. Окутуу жана тарбиялоо ишинде элдик идеологияларга сугарылган элдик педагогиканы кеңири колдонуу аркылуу окуучулардын элдик билимин жогорулатып, рухий дүйнөсүн байытып жана ар кандай жаман көрүнүштөрдөн сактап кала алабыз.

Демек, кыргыз элинин рухий дөөлөттөрү – элдин идеологиясы, билим берүүнүн башаты жана этнопедагогиканын негизи (таблица 3.1).

Таблица № 3.1

Элдик педагогиканын материалдарын пайдалануу менен окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү

Коммуникативдик компетенттүүлүгүн Өнүктүрүү	Макал-лакаптар аркылуу	Жаңылмачтар аркылуу	Табышмактар Аркылуу	Насыят ырлары акылуу
Билим берүүчүлүк максаты	Сүйлөө кебин арттырып, логикалык ойлоосун өстүрүп,, ойдун түпкү маанисин	Эске тутууга, так сүйлөөгө, жаңылбай бат айтууга, тапкычтыкка жана	Логикасын өстүрөт, тапкычтыгын, ойлоп чыгаруусун өнүктүрөт.	Айлана-чөйрөнү таанууга багытталып, жакшы адам болууга

	түшүнүү, адабий тилдин нормаларын сактоого үйрөнөт. Далилдүү, таасирдүү сүйлөгөнгө көнүгөт.	маалыматты тез кабыл алууга үйрөтөт. Адабий тилде дефект жок сүйлөгөнгө көнүктүрөт.	Андан тышкары салыштыруу аркылуу контекстте жаткан ойду таба билүүгө машыгат.	шыктандырат , жакшы- менен жаманды ажырата билүүгө, мүнөзүн калыптандыр ууга себепчи болот.
Тарбия берүүчүлүк максаты	Ыйманга, адептүүлүккө, адамгерчиликке тарбияланып, жакшы менен жаманды ажырата билет.	Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк жок экендигин түшүнүп, бардык ийгиликтер тынбаган аракеттердин аркасында келерин билет.	Жашоодо ийгиликке жетүү үчүн ойлонуп, жети өлчөп бир кесүү керектигин түшүнөт. Баамчылдык тын, тапкычтыкты н аркасында көп нерсеге жетишкенге үйрөнөт.	Адамга мамиле кылууну, дос күтө билүүнү, гумандуу болууга, ач көз болбоо керектигин, жан- жаныбарга туура мамиле кылууга үйрөтөт.
Өнүктүрүүчү лүк максаты	Элестүү, таасирдүү, далилдүү сүйлөө үчүн өз	Эске тутуу жөндөмдүүлү гү жогорулайт.	Чыгармачыл ыгы өркүндөйт. Ой-	Окуучунун лексикалык байлыгын өстүрөт,

	<p>кебинде макалдарды колдоно алат. Макалдардын маанисин түшүнүү менен кандай кырдаалда кайсы макалды айтыш керектигин билет.</p>	<p>Адабий тилде так, таза жана туура сүйлөөсүн өнүктүрөт.</p>	<p>жүгүртүүсү, баамчылдыг ы өнүгөт. Табышмакта тып сүйлөй алат.</p>	<p>дүйнө таануучулугу н, баалуулугун, табият менен таттуу мамиледе болуусун өнүктүрөт.</p>
--	---	---	---	--

3.3. САБАКТЫН ҮЛГҮЛӨРҮ

1-сабак. **Сабактын темасы:** Ала-Тоо көрккө келбейт эл болбосо

(обондуу ырды угуп түшүнүү)

(кыргыз тили, 11-класс)

Сабактын максаты:

1. **Билим берүүчүлүк:** окуучулар берилген обондуу ырдын текстинин маанисин түшүнүшөт.
2. **Өркүндөтүүчүлүк:** угуп түшүнүү ишмердүүлүгүн калыптандырат. Эстеп калуусун, кайтарым билимин өнүктүрөт.
3. **Тарбия берүүчүлүк:** табиятта ар бир нерсенин өз орду бар экендигин, алар бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин билишет. Айлана-чөйрөгө аяр мамиле кылууга үйрөнүшөт.

Сабактын тиби: жаңы тема

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын жабдылышы жана колдонулуучу каражаттар: обондуу ыр, текст, көнүгүүлөр, флипчарт, маркер, угуу каражаты

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: саламдашып жакшы маанай түзүү

Үйгө берилген тапшырма боюнча иштетүү

Чакыруу этабы: тема боюнча эмнени биле тургандарын суроо

Түшүнүү этабы: текст таратылып берилип аны менен таанышышат.

Угуу каражаты аркылуу текстти угушат.

Ойлонуу этабы: текст боюнча берилген көнүгүүлөрдү иштешет.

Ала-тоо көрккө келбейт эл болбосо

А. Ырды угуп, бош орундарды толуктагыла.

Сөзү: Барпы Алыкуловдуку

Аткарган: Роза Аманова

Аккан суу түз кете албайт сай болбосо,

Караңгы жарык болбойт _____ болбосо,

Чыракта билик күйбөйт май болбосо,

Талаанын көркү кайда _____ болбосо.

Гүл ачып кубат албайт ____ болбосо,

Акындар ырдай албайт _____ болбосо,

Душманың жазганабы сүр болбосо,

Ала-Тоо көрккө келбейт _____ болбосо.

Комуздан аваз чыкпайт кыл болбосо,

Сүйүүнү эл каалабайт _____ болбосо,

Аялдын көркү кайда _____ болбосо,

Тоолордун салмагы аз _____ болбосо.

Алыска кабар жетпейт _____ болбосо,

Жигиттин наамы чыкпайт _____ болбосо,

Ак жүздө кызыл болбойт _____ болбосо,

_____ иши жүрбөйт пул болбосо.

Нан чайнап жута албайсың _____ болбосо,

Балбандын аты чыкпайт ____ болбосо,

Көздөгөн максатыңа жете албайсың,

Колунда бардык жарак бүт болбосо.

Чарбанын көркү кайда _____ болбосо,

Сулуунун көркү болбос _____ болбосо,

Ар киши адашасың жол болбосо.

Өрдөк-каз кайда конот _____ болбосо.

Арчанын саясы жок шак болбосо,

Булбул куш кайда конот _____ болбосо,

Дайралар толкуп, ташпайт _____ болбосо,

Аргымак ат арыбайт бел болбосо.

Дыйканга түшүм кайда _____ болбосо,

Ала-Тоо көрккө келбейт _____ болбосо.

Б. Бош орундарга мааниси боюнча ылайыктуу сөздөрдү жазгыла.

(Эл, май, бак, гүл, сай, кыл, күн, тил, кат, пул, күч, жер, ай,)

1. Аккан сууга _____ керек.
2. Караңгыга _____ керек.
3. Чыракка _____ керек.
4. Талаага _____ керек.
5. Гүлгө _____ керек.
6. Акынга _____ керек.
7. Комузга _____ керек.
8. Кабар берүүгө _____ керек.
9. Соода жүргүзүүгө _____ керек.
10. Балбанга _____ керек.
11. Куштарга _____ керек.
12. Түшүм алууга _____ керек.
13. Жерге _____ керек.

В. Төмөнкү сөздөрдүн синоним, антонимдерин тапкыла.

<i>Антонимдерин табуу</i>	<i>Синонимдерин табуу</i>
<i>Жарык-караңгы</i>	<i>Пул-акча</i>
<i>Март-сараң</i>	<i>Балбан-күчтүү</i>
<i>Сулуу-түрү суук, серт</i>	<i>Жигит-</i>
<i>Душман-дос</i>	<i>Душман-кас</i>
<i>Алыс-жакын</i>	<i>Максат-мүдөө</i>
<i>Ак-кара</i>	<i>Эл-калк</i>
<i>Күчтүү-алсыз</i>	<i>Жарак-курал</i>

Г. Ырдын текстинде төмөнкү ойлордун бар же жок экендигин аныктагыла.

№	Тексттеги саптар	Бар	Жок
1.	Эгерде сай болсо, аккан суу түз кетет.		

2.	Эгерде чырак болсо, караңгы түн жарык болот.		
3.	Эгерде караңгы болсо, чыракта билик күйөт.		
4.	Эгерде дыйкан болсо, талаанын көркү чыгат.		
5.	Эгерде жер болсо, гүл ачып кубат алат.		
6.	Эгерде ыр болсо, акындар ырдай алат.		
7.	Эгерде куралың болсо, душманың жазганат.		
8.	Эгерде эли болсо, Ала-Тоо көрккө келет.		
9.	Эгерде кыл болсо, комуздан аваз чыгат.		
10.	Эгерде тынчтык болсо, сүйүүнү эл каалайт.		
11.	Эгерде чачы болсо, аялдар көрктүү болот.		
12.	Бийиктиги менен тоолорубуз салмактуу.		
13.	Эгерде кат болсо, узакка кабар жетет.		
14.	Намыстуу болсо, жигиттин аты чыгат.		
15.	Эгерде бак болсо, булбул куш ага конот.		
16.	Эгерде толкун болсо, дайралар толкуп, ташыйт.		
17.	Эгерде суу кенен болсо, дыйканда түшүм болот.		
18.	Эгерде жаратылышы кооз болсо, Ала-Тоо көрккө келет.		

Бышыктоо: Тема боюнча суроо-жооп аркылуу бышыкталат.

Билимин баалоо: Ар бир окуучу өз алдынча иштегендиктен аткарган көнүгүүлөрүн бири-бириникин текшертүү аркылуу балл (ар бир туура жоопко 2 балл) чогултушат. «5» - 70 баллдан жогору «4» - 55 баллдан жогору, «3» - 40 баллдан жогору, «2» - 30 баллга чейин. Текшерүү учурунда мугалим туура жоопторду айтып берет, окуучулар түстүү калем менен каталарды оңдойт.

Үйгө тапшырма берүү: Табият менен таттуу мамиледе болуу, – деген темада эссе жазып келүү.

2-сабак. **Сабактын темасы: Көчмөндөр оюну**

(окуп түшүнүү)

Сабактын максаты:

1. **Билим берүүчүлүк:** окуучулар берилген текст менен таанышып көчмөндөр оюну жөнүндө маалымат алышат.
2. **Өркүндөтүүчүлүк:** окуп түшүнүү ишмердүүлүгүн калыптандырат. Улуттук баалуулуктарга болгон кызыгуусу жаралат.
3. **Тарбия берүүчүлүк:** табият менен таттуу мамиледе болууга, улуттук баалуулуктар менен сыймыктанууга үйрөнүшөт.

Сабактын тиби: жаңы тема

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын жабдылышы жана колдонулуучу каражаттар: текст, көнүгүүлөр, флипчарт, маркер, ж.б. каражаттар

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: саламдашып жакшы маанай түзүү;

Үйгө берилген тапшырма боюнча иштетүү

Чакыруу этабы: тема боюнча эмнени биле тургандарын суроо

Түшүнүү этабы: Текстти угушат.

Ойлонуу этабы: текст боюнча берилген көнүгүүлөрдү иштешет.

Көчмөндөр оюну

2014-жылдын 9-сентябрынан 14-сентябрына чейин Чолпон-Ата шаарынын Кырчын жайлоосунда дүйнөлүк көчмөндөр оюну өткөрүлдү. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары этникалык спорт түрлөрү боюнча уюштурулган эл аралык спорттук мелдеш. Мелдешти өткөрүү демилгеси 2012-жылы Түрк Кеңешинин саммитинде Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев тарабынан көтөрүлүп, тарыхта биринчи ирет Кыргызстанда өткөрүлдү. Ал эми 2014-жылдын 25-январында дүйнөлүк көчмөндөр оюнунун форумунда Кыргызстан, Түркия, Казакстан, Россия, Азербайжан өлкөлөрүнүн өкүлдөрү көчмөндөр оюнунун резолюциясынын долбооруна кол коюшкан. Көчмөндөрдүн бүткүл дүйнөлүк оюндарынын

негизги максаты – аталган оюндарды үгүттөө жана башка өлкөлөр менен эл аралык мамилени, спорт байланыштарын чыңдоо болуп саналат.

Көчмөндөрдүн бүткүл дүйнөлүк оюндарынын программасына көк-бөрү, тогуз коргоол, кыргыз күрөш, алыш, оодарыш, ат чабыш, жорго салыш, кунан чабыш, ордо, кыз кумай оюндары киргизилген. Ошондой эле, оюндардын жүрүшүндө тыйын эңмей, кулатуу, салбуурун сыяктуу улуттук оюндардагы мелдештерде медалдар ойнотулган. Ага 17 өлкөдөн 300дөн ашуун спортчу ат салышып, оюндардын жүрүшү 40 мамлекетте түз алып көрсөтүлгөн.

А. Текстке карата сөз жана сөз айкаштарын бириктиргиле.

көчмөндөр	←	жайлоосу
Түрк кеңешинин		долбоору
Кырчын		мелдеш
спорттук	→	оюну
резолюциянын		Республикасы
Кыргыз		дүйнөлүк
бүткүл		саммити

Б. Текстте кездешкен оюндарды белгилегиле.

☒ тыйын эңмей	☐ топ таш	☐ ордо
☐ сармерден	☐ кыз куумай	☐ жоолук таштамай
☐ кунан чабыш	☐ топ таш	☐ топ таш
☐ аркан тартмай	☐ жамбы атмай	☐ кулатуу
☐ эр эңиш	☐ тогуз коргоол	☐ алыш
☐ жорго салыш	☐ канталамай	☐ жамбы атмай
☐ төө чечмей	☐ ат чабыш	☐ оодарыш
☐ кол күрөш	☐ тыйын эңмей	☐ селкинчек
☐ көк бөрү	☐ кыргыз күрөш	☐ салбуурун

В. Төмөндөгү маалыматтардын бар же жок экендигин белгилегиле.

№		Бар	Жок
1.	<i>Дүйнөлүк көчмөндөр оюну Чолпон-Ата шаарынын Кырчын жайлоосунда болду.</i>		
2.	<i>Көчмөндөр оюну Президент А.Атамбаевдин демилгеси менен биринчи жолу өткөрүлдү.</i>		
3.	<i>Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары 4 жылда бирден өткөрүлүп турат.</i>		
4.	<i>Кыргызстан, Казакстан, түркия, Россия, Азербайжан өлкөлөрүнүн өкүлдөрү көчмөндөр оюнунун резолюциясына кол коюшкан.</i>		
5.	<i>Көчмөндөр оюнуна 500дөн ашуун спортчу ат салышты.</i>		
6.	<i>Оюндун жүрүшү 40 мамлекетке түз алып көрсөтүлдү.</i>		
7.	<i>Көчмөндөр оюну менен Кыргызстан дүйнөлүк аренага чыкты.</i>		
8.	<i>Көчмөндөр оюнуна 17 өлкөдөн спортчулар келишти.</i>		

Г. Суроолорго жооп жазгыла.

1. Улуттук оюндардын кайсы түрү менен ойнойсуңар?
2. Оюндардын кандай жакшы жагы бар деп ойлойсуңар?

3-сабак. Сабактын темасы:

Көбөк менен Таалым кыздын айтышы

(зат атооч, ырды угуп түшүнүү)

Сабактын максаты:

1. **Билим берүүчүлүк:** окуучулар берилген обондуу ырдын тексттинин маанисин түшүнүшөт.
2. **Өркүндөтүүчүлүк:** угуп түшүнүү ишмердүүлүгү калыптанат. Ой-жүгүртүүсүн жана эске тутуусун өнүктүрөт.
3. **Тарбия берүүчүлүк:** табиятта ар бир нерсенин өз орду бар экендигин, алар бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин билишет.

Сабактын тиби: жаңы тема

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын жабдылышы жана колдонулуучу каражаттар: обондуу ыр, текст, көнүгүүлөр, флипчарт, маркер, угуу каражаты

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: саламдашып жакшы маанай түзүү;

Үйгө берилген тапшырма боюнча иштетүү

Чакыруу этабы: тема боюнча эмнени биле тургандарын суроо

Түшүнүү этабы: текст таратылып берилип аны менен таанышышат. Угуу каражаты аркылуу текстти угушат.

Ойлонуу этабы: текст боюнча берилген көнүгүүлөрдү иштешет.

«Таалым кыз менен Көбөктүн айтышы»

Ачмак болдум көзүңдү!...

Төмөндөгү маалыматтардын туура же ката экендигин белгилегиле.

№		Туура	Ката
1.	«Талым кыз менен Көбөктүн айтышы» Тоголок Молдонун чыгармасы.		
2.	Таалым кыз өзүнүн колун сурап келгендерге табышмак айтып таппай калгандарын өлүм жазасына тартчу экен. Көбөк Таалым кыздын табышмагын жандырып ага үйлөнгөн деп айтылат.		
3.	Адамзат пендесинин,		

	Сүйгөн нуру күн болот		
4.	Эл ортосун ынтымак, Кылган нуру жакшы сөз.		
5.	Аркасында тунарык, Кирген нуру ай болот		
6.	Тоголок Молдонун өз аты Байымбет Абдрахманов болгон. Ал жазгыч акын болгон.		
7.	Анын сүрөтү улуттук валютанын 200 сомуна түшүрүлгөн.		

Б. Бош орундарды зат атооч сөздөр менен толуктагыла.

– Адамзат пендеси,

Сүйгөн нуру _____ болот,

Асман менен закымдап,

Жүргөн нуру _____ болот,

Аркасында тунарык,

Кирген нуру _____ болот,

Асман, жерди жаркыткан,

Ачык нуру _____ болот.

Жер-асманды бүркөгөн,

Сасык нуру _____ дейт.

Жер-асманды жаркыткан,

Анык нуру _____ дейт.

Эл ортосун ынтымак,

Кылган нуру жакшы _____.

Бир ордуна кебелбей,

Турган нуру _____.

В. Текстте кездешкен сөздөрдү белгилегиле.

☒ <i>асман</i>	☐ <i>жер</i>	☐ <i>Тоголок Молдо</i>
☐ <i>сармерден</i>	☐ <i>китеп</i>	☐ <i>ынтымак</i>
☐ <i>адамзат</i>	☐ <i>түн</i>	☐ <i>жазгыч акын</i>
☐ <i>айтыш</i>	☐ <i>тунарык</i>	☐ <i>туман</i>
☐ <i>пенде</i>	☐ <i>караңгы</i>	☐ <i>таң</i>
☐ <i>күн</i>	☐ <i>күүгүм</i>	☐ <i>сөз</i>
☐ <i>Б.Абдрахманов</i>	☐ <i>калк</i>	☐ <i>эл</i>
☐ <i>закым</i>	☐ <i>жаман</i>	☐ <i>жазуучу</i>
☐ <i>жаза</i>	☐ <i>убада</i>	☐ <i>жакшы</i>

Г. Эл ортосун ынтымак,

Кылган нуру жакшы сөз, – деген сүйлөмдү чечмелегиле.

Анда жакшы сөздөрдү бири-бирибизге арнайбыз. Баракчага катарлаш отурган классташыңардын атын жазып, жакшы сөздөрдү жазабыз.

Кочкор районунун О.Айбашев атындагы орто мектебинин 11-класстын окуучуларынын жазгандарынан:

«Айпери сен класстагы сулуу кыздардын бирисиң. Көздөрүң, кирпиктериң адамды өзүнө аябай тартат. Кыял-жоругуң да өзүнө жарашып турат. Окуудан да эң жакшы ийгиликтерди багындырасың», – классташың Медер.

«Эрмек сен өзүң бир аз тентек болсоң дагы, сабакты калтырбай жакшы окуйсун. Бир нерсени тез үйрөнүп аласың. Сенин башкаларга жардам берүүгө болгон аракетинди абдан баалайм», – классташың Нуржамал.

4-сабак. Сабактын темасы: Менин Мекеним (Сан атооч)

Сабактын максаты:

1. **Билим берүүчүлүк:** окуучулар текст менен таанышып, сандардын өзгөчөлүгү жөнүндө маалымат алышат.
2. **Өркүндөтүүчүлүк:** окуп түшүнүү ишмердүүлүгү калыптанат. Ой-жүгүртүүсү өнүгөт.

3. **Тарбия берүүчүлүк:** жети атасын билүү керектигин, туулган жерин сүйүүгө шыктанат.

Сабактын тиби: жаңы тема

Сабактын методу: аралаш

Сабактын жабдылышы жана колдонулуучу каражаттар: текст, көнүгүүлөр, флипчарт, маркер, ж.б. каражаттар

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: саламдашып жакшы маанай түзүү

Үйгө берилген тапшырма боюнча иштетүү

Чакыруу этабы: тема боюнча эмнени биле тургандарын суроо

Түшүнүү этабы: текст таратылып берилип аны менен таанышышат. Текст окулат.

Ойлонуу этабы: текст боюнча берилген көнүгүүлөрдү иштешет.

МЕНИН МЕКЕНИМ

Ар бир адамдын өз мекени бар. «Мекен» деген сөз кыргызда «ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер» дегенди билдирет. Мен азыркы дүйнө жөнүндө кененирээк сөз кылардан мурда өзүмдүн өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди ак-карасы аралаш жаткан өз келбетинде элестетүүгө аракеттенем. Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз аны Шекердин образы аркылуу элестетерим бышык. Анткени менин башатым – ушул Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам. Ата журт деп аталган туулуп-өскөн жердин тирилик тартиби, салт-санаасы, ыр-жомогу, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам катары калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенем.

Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» – деп катуу талап менен сурашар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген.

Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алгам. Мен шекерликмин, ошон үчүн бул жакшы кааданы алигиче урматтайм. Менин атам – Төрөкул, Төрөкулдун атасы – Айтмат, Айтматтын атасы – Кимбилди, Кимбилдинин атасы – Кончужок... Ушинтип отуруп биздин тукумдун башын Шекердин өзүнө чейин санай берүүгө болот. Атамдын жана чоң атамдын туугандары: Рыскулбек, Керимбек, Өзүбек, Суванбек, Доолбек, Алымкул, Иманкул, Биримкул – булар да менин бабаларымдын катарына кирет.

Мындай карасаң, бул – жөн гана адам ысымдары. А мен үчүн мунун мааниси чоң. Эл оозунда айтылган сөздөрдөн улам, мен алардын ар биринин ысымдарын тереңимде ызааттайм жана сыймыктанам. Бул өзүбүздөн мурда жашап өткөндөрдү эстөөгө жана алардын кадыр-баркын төмөндөтпөөгө бизди, кийинки муундарды, милдеттендирет.

(Ч.Айтматов)

А. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү толуктагыла.

1.	«Мекен» деген сөз кыргызда		деп катуу талап менен сурашар эле.
2.	«Кана, жети атаңды айт!» –	1.	«ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер» дегенди билдирет.
3.	Бул жөнөкөй элдик философияны		мен алардын ар биринин ысымдарын тереңимде ызааттайм жана сыймыктанам.
4.	Эл оозунда айтылган сөздөрдөн улам,		сөзсүз аны Шекердин образы аркылуу элестетерим бышык.
5.	жер жөнүндө ойлончу болсом,		турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам.

б.	Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип,		мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алгам.
----	-------------------------------------	--	---

Б. Текстке карата сөз жана сөз айкаштарын бириктиргиле.

аалам	←	философия
дүйнө		ата
жети	→	кубулуштары
тегин		жылдыз
залкар		билүү
элдик		жазуучу
Жетиген		байланышы
муундардын		ысымдары
адам		тааным

В. Текстте кездешкен сөздөрдү белгилегиле.

☒ <i>Жети</i>	☐ <i>ысым</i>	☐ <i>кырк</i>
☐ <i>кырк чилтен</i>	☐ <i>мурас</i>	☐ <i>сыймыктанам</i>
☐ <i>ата</i>	☐ <i>кырк кыз</i>	☐ <i>насаат</i>
☐ <i>жети баатыр</i>	☐ <i>акыл-эс</i>	☐ <i>сан атооч</i>
☐ <i>кырк өрүм чач</i>	☐ <i>кырк чоро</i>	☐ <i>жетиген</i>
☐ <i>жети дүйнө</i>	☐ <i>жети өлчө</i>	☐ <i>жети кабат</i>
☐ <i>теги</i>	☐ <i>жети нота</i>	☐ <i>төрт түлүк</i>
☐ <i>ыйык сан</i>	☐ <i>жетесиз</i>	☐ <i>дүйнө тааным</i>
☐ <i>жети күн</i>	☐ <i>ысым</i>	☐ <i>кыдыр</i>

Г. Суроолорго жооп бергиле.

1. Эмне үчүн жети атасын билүү керек?

Жети ата – кыргыздардагы ата текти билүүгө байланышкан түшүнүк. Жети атанын элдик генеалогиялык түшүнүк катары кабыл алынышы көчмөн салтка байланышкан. Жети ата кыргыз коомунда социалдык маанилүү роль

ойногон. Салтка ылайык кыргыз коомундагы ар бир адам өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш болгон. Жети атасын билбеген адам кул катары кабыл алынган. 19-кылымдын аягында Кыргызстанга келген орус адамы мындай деп жазган: «Бейтааныш адам жөнүндө бир нерсе билүү максатында: «Сенин жети атаң ким болгон?», – деп сурашат. Бул суроого абдан так жооп беришке кыргыздын ар бир баласынын кудурети жетет». «Ким өзүнүн жети атасын билбесе, эл безери», – деп окутат кыргыз адебинде. Жети ата өзүнө тиешелүү төмөнкүдөй терминдер менен аталып, элдин аң-сезимине абдан терең сиңген: ата, чоң ата, баба, буба, кубаар, жото, жете. Элдин эсинде сакталып калган «кудай кылса кубаарыңдын акысы барбы?», «жото-жетесиз кул», «жетеге жетчү кек», «жети атасынан бери жиликтеп сура», – деген сыяктуу көөнө түшүнүктөр мындай салттын байыркылыгын ырастайт. Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги никелик мамилелерди жөнгө салып, элдин укум-тукумунун тазалыгын сактап калуусуна, өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. «Ал кезде жети атасын сурап кыз бермек ырасим болгон», деп айтылат. Кыргыздар байыртадан бийик тоо шартында бири-биринен обочолонуп жашагандыктан, тукумдун тазалыгын сакташ үчүн нике мамилелерин жөнгө салуу зарыл болгон. Бул адат боюнча жети муун өтмөйүнчө никеге турууга тыюу салынган. Ушундан улам жети атасын сүрүштүрүү салты келип чыккан.

2. Кыргыз элинин жашоосунда сандар кандай роль ойногон?

Кыргыз элинин сандар менен байланышы

Кыргыз элинин байыркы турмушу сандар менен тыгыз байланышта болгон десек жаңылышпайбыз. Себеби, канча бир кылымдык тарыхы бар кыргыз эли илим, билим өнүгө электе эле оозеки чыгармаларында кээ бир сандардын катышы бар макал-лакаптар орун алып, алар ушул күнгө чейин тарбиялык маанисин жоготпой келатат.

Кыргыздардагы сандык түшүнүк байыркы мезгилдерде эле пайда болгондугун байкаса болот. Себеби, уруучулук учурда өз ара бөлүнүшү, ааламга болгон түшүнүгү, жаратылыш менен мамилеси бардыгы сандарга

байланган өңдүү. Тагыраагы илим-билим өнүгө электе эле санаганды билишип, асмандагы жылдыздарга карап аларга түрдүү аттарды коюп келишкен (Чоң Жетиген, Кичи Жетиген). Бул тууралуу азыр обондуу ыр да ырдалып жүрөт:

Асмандагы Жетиген,

Ал эмне үчүн жетиден?

7, 9, 40 сандары тууралуу көптөгөн ырым-жырым, каада-салттарды билебиз.

7 саны тууралуу

7 атаны билүү, жетинин бири кыдыр, Жетиген жылдызы, жети май токоч жасоо сыяктуу турмуштук көп мисалдарды келтирсе болот. Себеби, «жети» сөзүн түз маанисинде алып карасак, «чегине жетти, ошол нерсенин жеткен чеги, ыйыктыгы» сыяктуу чечмелесек болот. Андан сырткары кыргыздардын дин ишенимдери жер-сууга таюу, зыярат жасоо, жети кабат Көкө Теңирге сыйынуунун негизинде дагы 7 саны ыйык, өзгөчө, кандайдыр бир күчкө, касиетке ээ экендигин далилдейт. Мисалы, 7 май токоч жасоо, 7 күн дем салуу, 7 сом садака берүү, көз жумган адамдын жетилигин өткөрүү ж.б.

9 саны тууралуу

9 саны кыргыз элинде жакшылыктын саны катары кабылданат. Аш-тойлордо байгесине тогуздап төрт түлүк мал коюп, 9 май токоч жасап, элге таратып ж.б. ырым-жырымдар аткарылат. «Тогуз» деген сөздү түз маанисинде чечмелесек «токпуз, токтоду» деген сыяктуу туюлат.

40 саны тууралуу

Кыргыз эли кырк санына да өзгөчө басым жасашат. Кырк уруу кыргыз, кырк кыз, кырк чоро, аш-тойлордо кырк күн, кырк түн майрам, оюн-зоок уюштуруу, көз жумган адамдын кыркылыгын өткөрүү ж.б. сыяктуу атайын ушул санга маани берүү менен мамиле кылышат. Мисалы, «Манас» эпосундагы кыргыз эли сырткы душмандардан жок болуп баратканда Алтайга айдалган кырк үйлүү кыргыздардан баатыр Манас чыгып, туш тарапка

чачылган кырк уруу кыргыз элинин башын бириктирип, ар бир уруудан бирден баатырларды топтоп Кырк чорону топтогону дагы кокустук эмес.

Ата-бабаларыбыз ушул сандар менен байланыштуу түрдүү тарбия берип келишкен. Алардын учугун улай азыркы күндө дагы ушул сыяктуу ырым-жырымдарды өз турмушубузда колонуп келе жатабыз.

5-сабак. Сабактын темасы: Ага-инини жаман деп тууганды кайдан табасың

(Синоним, омоним, антоним, обондуу ырды угуп түшүнүү)

Сабактын максаты:

1. **Билим берүүчүлүк:** макалдарды маанисине ылайык таасирдүү айта алышат. Алардын маанисин түшүнүп, сүйлөө кебинде колдоно алышат.
2. **Өркүндөтүүчүлүк:** ой жүгүртүүсүн өстүрөт. Сүйлөө кеби, эстеп калуусу өнүгөт.
3. **Тарбия берүүчүлүк:** адептүүлүккө, ынтымакка, эмгекке, билим-тарбияга байланышкан сөздөр аркылуу макал-лакаптардын маанилери аркылуу тарбия алышат.

Сабактын тиби: жаңы тема

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын формасы: жекече, топ аралык иштөө

Сабактын жабдылышы жана колдонулуучу каражаттар: окуу китеби, макал-лакаптар жазылган карточкалар, көнүгүүлөр

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: саламдашып жакшы маанай түзүү

Үйгө берилген тапшырма боюнча иштетүү

Сабактын жүрүшү:

Макал-лакаптар эл турмушунун ажырагыс бир бөлүгү катары тээ алмустактан бери жашап келген тарбия берүүнүн бир бөлүгү болуп эсептелет. Ар бир кыргыз күнүмдүк турмушунда бир нече макал-ылакаптарды өзүнүн кебинде пайдаланат. Адамдар турмушта болгон ар кандай окуядан улам жыйынтык чыгарып, артындагы муундарга накыл катары мурастап

калтырышат. Макал-лакаптар акыл-эске, билим-тарбия, эмгекчилдикке, Ата Мекенди коргоого, намысты бийик коюуга ж.б. чакырат.

Ар бир кыргыз баласы макалдарды сүйлөө кебинде колдонуп, анын маанисин чечмелей алышат. Демек, биз азыр ар бирибиз бирден макал айтабыз.

Биринчи катардагы окуучу бир макал айтат. Экинчи окуучу биринчи окуучунун макалын кайталайт дагы өзүнүкүн айтат. Үчүнчү окуучу берки экөөнүн макалын кайталап өзүнүкүн кошот. Ошентип макалды кайталап айтуу уланып кете берет. Эң биринчи макал айткан окуучу баарынын макалын эстеп калып айтып бергенге аракет кылат.

Роза Аманованын аткаруусундагы «**Ага-ининди жаман деп тууганды кайдан табасың**» ырын угузуу

А.Бірды кунт коюп угуп андагы макалдарды тапкыла

Мисалы: Өз агасын агалай албаган бирөөнүкүн сагалайт, Эки тоонун чөбүн эңсеген эчки ачка калат, – деген сыяктуу макалдарды табышат.

Б. Төмөнкү сөздөрдүн синоним, антонимин жана ага ылайык сөз айкашын тапкыла:

Аргымак, тууган, жаман, душман, арамза, дөөлөт, кыш, жаш

Сөз	Синоним	Антоним	Сөз айкашы
Аргымак	Тулпар	Кашаң ат	Күлүк аргымак
Тууган	Туушкан	Душман	Бир тууган
Жаман	Начар	Жакшы	Жаман сөз
Душман	Кас	Дос	Ачуу - душман
Арамза	Аксым	Ак пейил	Арамза киши
Дөөлөт	Бактылуу	Мээнет	Дөөлөттүү карыя

Кыш	Суук	Жай	Кыш чилдеси
Жаш	Бойго жете элек	Кары	Жаш бала

В. Ырдын текстинде төмөнкү ойлордун бар же жок экендигин аныктагыла.

	Төмөнкү маалыматтардын бар же жок экендигин аныктагыла	Бар	Жок
1.	Тууганына батпаган эч ким менен катышпайт		
2.	Агайынды жаман деп, досту кайдан табасын		
3.	Аргымакты жаман деп, бууданды кайдан табасың		
4.	Аз дүйнөнү жаман деп көптү кайдан табасың		
5.	Ханды кудай ураарда дөөлөтүнө мас болот		
6.	Агайындан чет жүрсөн көңүлүн бир күн тарыгат		
7.	Кышты кудай урарда ызгарланган суук болот		
8.	Агарган карда көп жүрсөң, көзүң бир күн карыгат		

Бышыктоо: суроо-жооп аркылуу бышыкталат.

Жыйынтыктоо: демек биз бүгүн макалдардын тарбиялык маанисин түшүндүк, аны колдонууну, чечмелөөнү үйрөндүк.

Баалоо: ар бир окуучу жекече компетенттүүлүгүнө жана топ менен иштөөдөгү өзгөчөлүгүнө ылайык бааланат.

Г. Үйгө тапшырма «Мен сүйгөн кыргыз макалы», – деген темада эссе жазып келүү.

III бөлүм боюнча жыйынтык

«Жогорку класстарда кыргыз тилин окутууда кыргыз элдик педагогикасын пайдалануунун методикасы» деп аталган бул бөлүм биринчи бөлүмдөгү теориялык ой корутундуларды тажрыйбалоо жана ишке ашырууга багытталды.

Кыргыз тили сабагын окутууда элдик педагогиканын материалдарын кеңири колдонуу жана кыргыз элдик педагогикасынын салттарын, баалуулуктарын колдонуу менен окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууга көңүл бурулду.

- «Манас» эпосундагы таалим-тарбияга байланышкан ата-эне менен баланын бири-бирине болгон сүйүүсү, сый-урматы, баланы жетилтүү милдети, татыктуу тарбия берүүсү, эр азаматка тиешелүү болгон бардык сапаттарды калыптандырууга богон аракетин, табият менен жакын болууга үйрөтүүсү, салттуу билимдерди үйрөтүүсү, аскердик тартип, көп тилдүүлүккө үйрөтүү ж.б. кыргыз тили сабагынын каражаты болуп берүү менен бирге тарбиялоонун мыкты мазмуну болууга тийиш;

- Бүгүнкү күндө дүйнөлүк тажрыйбада окутуу жана тарбиялоо иштеринде оюн уюштуруу абдан актуалдуу болууда. Кыргыз тили сабагында улуттук оюндарды үйрөтүү менен биргеликте аны сабакта колдонуу, окуучуларды жакындатып, бири-бирин жакындан таанып билүүсүнө өбөлгө боло алат.

- Элдик педагогиканын материалдары, атап айтсак, макал-лакаптар, жаңылмачтар, табышмактар жана санат-насыят ырлары кыргыз тилин окутуунун мазмунун түзүү менен бирге, окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн, ой-жүгүртүүсүн, ойлоп тапкычтыгын, адабий тилде так, туура сүйлөөсүн, эске тутуу жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү милдетин аткара алат;

Жогоруда айтылган сунуштарды кыргыз тили сабагында ишке ашыруунун натыйжалуу ыкмалары жана жолдору, ошондой эле сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, практик-мугалимдерге сунушталды.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Диссертациялык иште эне тилди этнопедагогикага негиздеп окутуунун окуу программаларынан, окуу китептеринен орун алышы жана элдик педагогиканын этнопедагогика илиминде изилдениш абалы кеңири аныкталып, алар жалпылаштырылды, жалпы эле педагогикадагы, дидактикадагы жана окутуу методикасындагы абалы талдоого алынды.

Эне тилди окутуунун окуу программалары, окуу китептери замандын талабына ылайык, этнопедагогика негизделип жеңилден оорго карай улантуучулук принципте түзүүнүн зарылдыгы белгиленип, программалык талап-критерийлерге карата айрым пикирлерибизди ортого салынды. Эне тилди этнопедагогикага негиздеп окутуунун учурдагы абалы талдоого алынып, андагы педагогикалык жана жеке методикалык проблемалар аныкталып, ал проблемаларды натыйжалуу чечүүнүн жолдору менен методдору сунуш кылынды.

Республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин жогорку класстарында эне тилин кыргыз элдик педагогикалык баалуулуктарды, атап айтсак, элдик педагогиканын башаты «Манас» эпосун, макал-ылакаптарды, табышмактарды, жаңылмачтарды, элдик санат-насыят ырларды таалим-тарбиянын күчтүү каражаты катары колдонуу жана материалдарды улуттук оюндарга негиздеп окутуу терең талдоодон өткөрүлүп, колдонуунун жолдору сунуш кылынды, ошону менен катар улуттук баалуулуктарды окутуп-өздөштүрүүнүн жалпы педагогикалык, дидактикалык жана жеке методикалык натыйжалуу жолдору, ыкмалары сунуш кылынды.

Элдик педагогиканын материалдарын (айрыкча дидактикалык чыгармаларды) кыргыз тилин орто мектепте окутуунун мазмуну катары колдонууга болот. Мисалы, «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» – ой менен сүйлөөнүн биримдиги; «жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет» – кеп маданиятын өздөштүрүүнүн зарылдыгын, «сүйлөгөндү сүйсөң, укканга үйрөн» – сөздү угуу, уга билүү, түшүнүү да маанилүү; «жакшы сүйлөөгө

сүйлөп жатып үйрөнүүгө болот» – кенен жана эркин сүйлөө, өз оюн толук жеткирүү да көнүгүүнү талап кылат ж.б.

Кыргыз тилин окутуунун каражаты катары: макал айтышуу, табышмак табышуу, жаңылмач айттыруу, жазуу жумуштарын жүргүзүү, суроо-жооптор, акыйнек айтышуу ж.б. колдонууга болот.

Кыргыз тилин окутуунун тарыхына кайрылсак, алгачкы алиппелер, окуу китептери, методикалык эмгектер улуттук негизге таянылгандыгы белгилүү. Аларды түзүүдө авторлор элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылып, анын материалдарын кеңири пайдалангандыгын көрүүгө болот. Ал эми андан кийинки совет доорундагы кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну советтик идеологияга, башкача айтканда, эмгекке, коммунисттик көз карашка негизделип келди. Соңку учурларда Советтер Союзунда цензуранын күчү кайтып калган мезгилден баштап майда элдер өздөрүнүн улуттук баалуулуктарын көтөрүп чыгып, эне тилге мамлекеттик тил статусун алууга жетишип, элдик педагогикага көңүл бурулуп, аны изилдөө иштери колго алына баштаган. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө отуз жылдан ашуун убакыт өткөнүнө карабай кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуу иши солгун. Кыргыз тилин окутууда окуучулардын ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүү, кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууга басым жасалбай келет. Ошондуктан, мектепте окуучулардын логикасын, ойлоосун, сүйлөөсүн өнүктүрүү үчүн окутуунун натыйжалуу жолдорун, методдорун иштеп чыгуу актуалдуу болууда. Диссертациялык ишибизде мына ушул маселелерге көңүл бурулуп, жогорку класстарда кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуу боюнча сабактардын технологияларын уюштуруу маселелери каралды.

Этнопедагогикага негизделген сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, практик-мугалимдерге сунуштоо менен бирге, изденүүчүнүн катышуусунда эксперименттик иштер жүргүзүлдү. Элдик педагогикалык баалуулуктарга негизделип иштелип чыккан сабактын иштелмелерин окутуу аркылуу окуучулардын элдин тарыхын үйрөнүүгө, алардын адабий-маданий, тарыхый таанып-билүүсүн өнүктүрүү жана угуп түшүнүү, окуп түшүнүү, көрүп

түшүнүү, жазуу жана лексикалык-грамматикалык билимдерин жакшыртуунун формалары, каражаттары иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары жана андан алынган натыйжалар педагогикалык айрым эксперименттик-тажрыйба жолу менен тастыкталып, мектеп практикасына сунуш кылынды.

Педагогикалык, методикалык ар кандай изилдөө иштери экспериментсиз жүргүзүлбөйт эмеспи, сунуш кылынып жаткан методиканын, окутуу технологияларынын натыйжалуулугун текшерүү, алардын натыйжалуу жолдорун аныктоо мына ушул эксперименттин милдети. Диссертациялык изилдөөбүздүн үчүнчү главасынын экинчи параграфы айрым педагогикалык эксперименттин жүрүшүнө жана анын натыйжаларын талдоого алууга арналды. Диссертациялык иштин мазмунунун негизинде жалпы корутундулар чыгарылып, практикалык сунуштар берилди.

Кыргыз тили өзүнчө предмет катары милдеттүү түрдө мектептерде окутула баштаган (өткөн кылымдын 20-жылдары) алгачкы мезгилде кыргыз алиппелери (И.Арабаев), кыргыз тили окуу китептери (К.Тыныстанов), алгачкы методикалык эмгектер (С.Нааматов) толугу менен кыргыз элдик педагогикасынын негизинде иштелип чыгып, практикада кеңири колдонулган. Ал тажрыйба-табылгалар ал кездеги бийлик тарабынан жокко чыгарылган. Азыркы убакта ал тажрыйбалар талданып, толукталып, теориялык жана практикалык жактан кайрадан иштелип чыгып, практикада колдонууга сунуш кылынышы керек.

Ондогон жылдар бою мектеп мугалимдери (Б.Исаков, Б.Осмонов ж.б.) методист-окумуштуулар (А.Осмонкулов, С.Рысбаев, Ж.Чыманов ж.б.): «орто мектепте кыргыз тилин эмес, кыргыз тил илимин окутуп келдик», – деп айтып, жазып келе жаткандарына карабастан, окуу программасында, окуу китептеринде дагы эле теориялык материалдар үстөмдүк кылып келет. Аларды азайтып, практикалык жагына артыкчылык берип, кыргыз элдик педагогикасынын, этнопедагогиканын маалыматтарын киргизип, практикада

колдонууга сунуш кылуу – мезгилдин талабы.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөө ишибизден алынган жалпы жыйынтыктар республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринде кыргыз тилин этнопедагогикага негиздеп окутуу боюнча төмөнкүдөй практикалык сунуштарды берүүгө негиз болду:

Азыркы учурда кыргыз тилин окутуунун мазмунун, программасын жаңы талаптарга ылайык иштеп чыгуу зарыл болууда. Эне тилди окутуунун мазмунун, маани-маңызын этнопедагогикага негиздөө менен бирге окуу программаларын, окуу китептерин инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсүнө ыңгайлаштырып толуктоо зарылдыгы күн тартибинде турат.

Жогорку класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын практикалык билим, билгичтик, көндүм-аракеттерге, логикалык ой-жүгүртүүгө, сүйлөө ишмердүүлүгүнө ээ болушу үчүн этнопедагогиканын материалдарын колдонуу менен угуу, окуу, көрүү, жазуу жана лексикалык-грамматикалык көнүгүүлөрдү бирдей иштетүү керек.

Кыргыз элинде улуттук оюндар дене тарбияны чыңдоо үчүн гана эмес акыл-эсти калыптандырууда, таанып-билүүдө жана бириктирүүдө чоң мааниге ээ. Оюн балдарды гана эмес чоңдорду да кызыктырары окутуудагы тажрыйбадан улам белгилүү болду. Кыргыз тили сабагында улуттук оюндарды максатка ылайык пайдалануу менен окуучулардын жигердүүлүгүн арттырууга болот.

Ааламдашууга өзүбүздүн улуттук баалуулуктарбызды алып кирүү менен батыл аралашуу зарылдыгы бар. «Манас» баш болгон дастандарды, элдик педагогикалык баалуулуктарды, дидактикалык материалдарды окуучулардын дилине сиңирүү менен аларды маалыматтык технологияларга жайылтуусуна мүмкүндүк түзүп бере алабыз. Башкача айтканда, окуучулар, жаш муундар көбүрөөк мобилдүү болгондуктан, алардын мүмкүнчүлүгүн туура багытка колдонуусуна шарт түзүү – бүгүнкү күндүн талабы болууда.

Адабияттар

1. Абдыракунов Т. Киргизские народные загадки. Автореферат дисс. канд. филол. наук. – Ф., 1973, 21 б.
2. Абдуллаев М.Т. «Ордо оюну менен машыккандардын дене тарбия жана акылга тийгизген таасири» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)
3. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз: Шериев Ж., Муратов А. – Ф.: 1987. – 120-б.
4. Азыркы кыргыз адабий тили. Редколлегия: Орузбаева Б. Турсунов А. Баш сөзү: А.Акматалиев. – Б.:2009. 927 б.
5. Айтматов.Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Фрунзе, 1988.
6. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы [Текст] Ч.Айтматов – Б.: 2009.
7. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу // Кыргызстан маданияты, 1979-жыл.
8. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. [Текст] /А.Алимбеков – Б.: 1997. 67 б.
9. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. [Текст] / А.Алимбеков. – Б.: 2001. 42 б.
- 10.Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы.I бөлүк. – Б.: 1997.
- 11.Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары.б.: 2001.
- 12.Алимбеков А. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителя в системе высшего образования: Монография. _ Б.:ОГПИ, 2009. – 150 с.
- 13.Алимбеков А. Болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо концепциясынын негизги жоболору // Эл агартуу. – Б., 2009. - №3-4. 48-57-бб.
- 14.Алимбеков А. «Кыргыз этнопедагогикасынын изилдөөнүн актуалдуу милдеттери» КББАнын кабарлары, Б.,2013 №3(27) Атайын чыгарылыш.

15. Алимбеков А. «Кыргыз эл педагогикасында балдардын ден соолугун чыңдоо жана өнүктүрүү тажрыйбалары» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш).
16. Алимбеков А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики: (на материале педвузов Кирг.ССР) [Текст]: – автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. Алимбеков. – Москва, 1990. - 20 с.
17. Алимбеков А. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования [Текст]: – автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.01 / А. Алимбеков. – Б.: 2010. – 41 с.
18. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Б.:2000. – 345 б.
19. Акматалиев А. Элдик оймочулук (Методикалык көрсөткүч). – Ф.: Кыргызстан, 1980. 40 б.
20. Акматалиев А. Көркөм кол өнөрчүлүк (Окуу куралы). – Ф.: Мектеп, 1984. 133 б.
21. Акматалиев А. Саймачылык, элдик кийим-кечелер (Окуу куралы). – Ф., 1990. 96 б.
22. Акматалиев А. Ат жабдыктар жана тери буюмдар (Окуу куралы). – Ф., 1990. 106 б.
23. Акматалиев А. Өрмөчүлүк жана токуучулук (Окуу куралы). – Ф., 1990. 51 б.
24. Акматалиев А. Жыгаччылык жана элдик аваздык аспаптар (Окуу куралы). – Ф., 1990. 91 б.
25. Акматалиев А. Кийизчилик, чий чырмакчылык, түймөчүлүк, эшмечилик, куракчылык (Окуу куралы). – Ф., 1990. 78 б.
26. Акматалиев А. Зергерчилик, темирчилик, мүйүзчүлүк (Окуу куралы). – Ф., 1990. 99 б.

27. Акматалиев А. Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү. – Ф., Адабият, 1989. 214 б
28. Акматалиев А. Усталар жана уздар. – Ф., Адабият, 1990. 192 б.
29. Акматалиев А. Ата салты, эне адеби. – Б., Баласагын, 1993. 223 б.
30. Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү (Колдонмо) – Б., Кыргызстан, 1996. 326 б.
31. Акматалиев А. Кыргыздын уз-усталары (Антология). – Б., 1997. 239 б.
32. Акматалиев А. Кыргыздын мүнүшкөрлүгү. – Б., 1999. 64 б
33. Акматалиев А. Кыргыздын нукура тамак-аштары. – Б., 2000.
34. Арабаев И. Алипп бээ жаки төтө окуу китеби [Текст] / И. Арабаев – Уфа: Шарк, 1911.
35. Асанбекова Н. Кыргыз тилин окутууда этнопедагогиканы колдонуу. – КУУнун жарчысы. – Б.:2013, 1-чыг. 256-260-бб.
36. Асанбекова Н. Кыргыз тилин окутууда улуттук оюндарды пайдалануунун дидактикалык мааниси. – Наука и новые технологии журналы. – Б.:2013. № 5 чыг. 293-295-бб.
37. Асанбекова Н. Кыргыз элинин рухий улуу дөөлөттөрү – этнопедагогиканын негизи. – КУУнун жарчысы. Б. 2013. 3-чыг. 161-165-бб.
38. Асанбекова Н. Кыргыз тили сабактарында этнопедагогикалык маалымат берүүнүн мааниси. – Эл агартуу журналы. Б.:2014. 1-2 чыг. 2-5-бб.
39. Асанбекова Н. «Ала-Тоо көрккө келбейт ыр болбосо» (обондуу ырды угуп түшүнүү) китепте: Сабактын иштелмелери. – Б.:2015. – 159-162 бб.
40. Асанбекова Н. Макал-лакаптар менен иштөө китепте: Сабактын иштелмелери. – Б.:2015. –162-164 бб.
41. Асанбекова Н. Улуттук сөз оюндар кыргыз тили сабагында. – Эл агартуу №3-4 2015 5-9-бб.
42. Асанбекова Н. Элдик педагогиканын материалдарын окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө колдонуу. – Н.Исанов

- атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жарчысы. №1(47) Б. 2015. 80-84-бб.
43. Асанбекова Н. Кыргыз макалы – кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун каражаты. – Ош мамлекеттик университети. №4. Ош – 2015. 75-79-бб.
44. Асанбекова Н. «Манас» эпосундагы элдик педагогикалык идеянын берилиши. – Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты илимий практикалык конференциянын материалдары. – Б.:2016. – 272-275-бб.
45. Асанбекова Н. Этнопедагогический аспект в изучении родного языка. – Наука, техника и образования. №3(21). – М.:2016. 194-200 с.
46. Асанбекова Н. Отдельные вопросы обучения родному языку на основе этнопедагогики. – Наука, техника и образования. №3(21). – М.:2016. 194-200 с.
47. Асанбекова Н.А. Кыргыз тили сабактарында этнопедагогиканы колдонуунун зарылдыгы [Текст] / Н.А. Асанбекова // КМКТАУ жарчысы – Б.: 2020. – № 3. – 12-18-бб.
48. Асанбекова Н.А. «Манас таануу» интеллектуалдык теле таймашынын материалдарын кыргыз тилин окутууда колдонуу [Текст] / Н.А. Асанбекова // Вестник Кыргызстана –Б.: 2020. – №2. – 3-9-бб.
49. Асанбекова Н.А. «Манас» эпосунда элдик педагогикалык идеялар жана аларды кыргыз тилин окутууда пайдалануу [Текст] / Н.А. Асанбекова // «ALATOO ACADEMIC STUDIES» ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ – Б.: 2021. – №1. – 28-34-бб.
50. Асанбекова Н.А. Кыргыз улуттук оюндары – кыргыз тилин окутуунун каражаты катары [Текст] / Н.А. Асанбекова // «ALATOO ACADEMIC STUDIES» ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ – Б.: 2021. – №1. – 35-42-бб.
51. Н.Асанбекова «Манас» эпосу – элдик педагогиканын соолбос булагы. – Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты илимий практикалык конференциянын материалдары. – Б.:2017.

52. Асипова Н.А., Карабалаева Г.Т. «Формирование ценностного отношения к здоровью как основная задача школьного и семейного воспитания» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)
53. Ата-бабалар табереги: Кыргыздын адеп-ахлах, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. Түз. М.Каримов.-Б:Бийиктик. 2011.-724 б.
54. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. – Б.:2001. – 342 б.
55. Байгазиев С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика. Б., 2007.
56. Байгазиев С. «Мамлекеттүүлүктүн үч тиреги: ден соолук, жер соолук, боз соолук», КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30)
57. Байгазиев С. «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл-нарктары. [Текст] / С.Байгазиев – Б.: 2014. 600 б.
58. Баястанов Т. Кыргыз табышмактарындагы тексттик кыйытма ой (подтекст). Филол. ил. канд. автореф. – Б., 2006, 20 б.
59. Бекбоев И. Жаштарга таалим-тарбия берүүдөгү этнопедагогиканын орду. – Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. Б.,2013 №3(27) атайын чыгарылыш. 11 бет. (263)
60. Бекбоев И. Элдик педагогика деген эмне // Эне тил, 1992, 14-апрель, №13.
61. Бекбоев И. Элдик педагогика – тарбиянын булагы / Бекбоев И. Кыргыз педагогикасы – кыргыз улутунун жүзү [Текст] / И.Бекбоев. – Б.: 2010. – 262 б.
62. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. 2-бас. [Текст] / И.Бекбоев. – Б.: Педагогика века, 2004. – 384 б.
63. Былеев Л.В., Григорьев В.М. «СССР элдеринин оюндары» - М.1985.
64. Виноградов Г.С. Народная педагогика [Текст] / Г.С. Виноградов – Иркутск,1926

65. Волков Г.Н. Педагогические мысли в национальных пословицах и поговорках [Текст] / Г.Н. Волков. Советская педагогика. – М.: №7, 1980.
66. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: АСАДЕМА, 2000. - 174 с.
67. Волков Г.Н. Этнопедагогика. [Текст] / Г.Н. Волков – Чебоксары, 1974. 145 б.
68. Волков Г.Н. Письмо о Манасе // Литературный Кыргызстан, 1971 г. №1 71 с.
69. Всеволодский-Герногросс В.Н., Ковалева В.С., Степанова Е.И. СССР элдеринин оюндары. – 1933.
70. Гапаров С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү [Текст] / С. Гапаров. – Ф.: Мектеп, 1979. – 139 б.
71. Жороев Т.А. Кыргыз тилин окутууда дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүү (башталгыч класстардын мисалында) автореферат. – Ош, 2012.
72. Закиров С. Кыргыз эл макалдары [Текст] / С. Закиров. – Ф.: Мектеп, 1972.
- 73.78. Закиров С. Макал-лакаптардын классификациялоонун мааниси [Текст] / С. Закиров. – Ф.: 1975.
74. Занков Л.В. Дидактика и жизнь: Избр. труды [Текст] / Л.В. Занков. – М.: 1990.
75. Измайлов А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М.: Педагогика, 1991.
76. Ибрагимов М. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. – Кара-Балта, 2005. – 500 б.
77. Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө. Жарлык [Текст] // Эркин-Тоо, 2021-ж., 3-августу.

78. Иптаров С. Этнопедагогика жана тарых – улутук нарк-насилди калыптандыруунун негизи. КББАнын кабарлары. Б.:2013 №3 (27) атайын чыгарылыш 29-б. (263)
- 79.Иптаров С. Адеп билими [Текст] / С.Иптаров. – Б.2001. – 149 б.
- 80.Исаков Б. Канткенде шар, угумдуу жана жеткиликтүү сүйлөөгө болот? – Б.:2016. – 198 б.
81. Иштелмелердин жыйнагы. – КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. Түз.: А.Акаева. – Б.:2014. – 328 б.
82. Калдыбаева А.Т. Кыргызстанда этнопедагогиканын тарыхый жана методологиялык жактан изилдениш проблемалары. КББАнын кабарлары. Б.,2013 №3(27) атайын чыгарылыш. 25 б.
- 83.Калдыбаева А.Т. Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар. – Б.: 2005. Автореферат
- 84.Касым Тыныстан уулу Адабий чыгармалар Баш сөзү. Б.:Адабият, 1991. 9-б. (190 б.)
- 85.Катаева А.А., Стребелова Е.А. Дидактические игры и упражнения. – Москва Просвещение, 1991.
- 86.Кенеман А.В. Балдар бакчаларынын тарбиячылар үчүн колдонмо. – М.,1989.
- 87.Керимжанова Б. Кыргыз элинин макал жана ылакаптары. – Ф.: 1948.
- 88.Керимжанова Б. Кыргыз элинин макал жана ылакаптары. – Ф.: Кыргызмамбас, 1955.
89. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения. Түз. С.Шамбаев. – Ф., 1979, 340 б.
- 90.Койчуманов Ж. Элдик педагогиканын берметтери. – Б., 1996
- 91.Койчуманов Ж. Кыргыз макал-лакаптары жана идиома сөздөрү [Текст] / Ж.Койчуманов. – Б.: Бийиктик, 2011. – 580 б.
- 92.Колдошев М. «Оюн феномени, кыргыз эл оюндарын өнүктүрүү жана дени сак, сергек жашоо мүнөзүн тарбиялоо» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)

- 93.Кадыралиев К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнү жана тарбиялоонун булагы [Текст] / К.Кадыралиев. – Б.: 2010. – 486 б.
- 94.Кыдырбаева Р. Кириш сөз китепте: Энциклопедия «Манас» 1 том [Текст] / Р.Кыдырбаева. – Б.:2005. – 3-б.
- 95.Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. – 502 б.
96. Кыргыз эл педагогикасы. Түз: С.Иптаров (1998)
97. Кыргыз элинин макал-лакаптары [Текст] түз. Баш сөзү Б.Керимжанова. – Ф.: Кыргызмамбас, 1964.
- 98.Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (соңку редакциясы) / Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. – Б.: Учкун, 2013 – 32.
- 99.Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Түз.: К.Карасаев. – Б.2015. 640-б.
100. Кыргыз-Түрк Манас университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаныча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. – Редколлегия: З.Дербишева, К.Кулалиева, З.Мажитова, Р.Мажитова. - Б.:2006.-280 б.
101. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү 1, 2. – Б.:2016.
102. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] Түз. Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 1994. -158 б.
103. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түз. Шериев Ж., Муратов А. Б.: 1994. – 91-б.
104. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы. – Б. – 2015. – 20-б.
105. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы. Долбоор [Текст] / Түз.: С.Байгазиев // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.
106. Кыргыз эл педагогикасы [Текст] / Түз: С.Иптаров. – Б.: 1998. - 69 б.

107. Кыргыз Республикасынын берүү жөнүндөгү мыйзамы [Текст] / – Б.: 2003.
108. Макал-ылакаптар [Текст] Баш сөзүн жазган, түз. Ж.Койчуманов «Эл адабияты сериясы». 30 томдук А.Акматалиевдин редакциялоосунда, 10-т. – Б.:2001. – 208 б.
109. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. Түзгөндөр: Ж.Койчуманрв, Ы.Кадыров. – Б.2012. – 538 б.
110. Мамбетакунов Э. Методология и качество педагогических исследований. Бишкек:КНУ им. Ж.Баласагына, 2006-г. – 107-б.
111. Мамбетакунов Э, СияевТ. Педагогиканын негиздери. Бишкек, 2002-ж.
112. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Кыргыз педагогикасы (энциклопедиялык окуу куралы). – Б.: 2004.
113. Мамытов А. «Сергек жашоо образынын негиздери, структурасы жана аны калыптандыруунун орчундуу багыттары» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)
114. Макал-ылакаптар: Баш сөзүн жазган, түз. Ж.Койчуманов. «Эл адабияты» сериясы. 30 томдук А.Акматалиевдин редакциялоосунда, 10-т. – Б., 2001, 208 б.
115. Макал-лакаптар: «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Б.: Шам, 2001. – 208б.
116. «Манас» эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты Б.: 1995. – 675 б.
117. Мамбетакунов Э. Психодидактиканын очерктери. – Б.:2014. – 169 б.
118. Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б.: 2005, 64-б.
119. Мондошев Ш.Н. «Элдик педагогика – дени сак муунду тарбиялоонун булагы» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)
120. Мукамбаев Ж. Кыргыз табышмактары, жаңылмачтары, калптары [Текст] / Ж. Мукамбаев., Ж. Таштемиров. – Ф.: Мектеп, 1971.
121. Мураталиева А. Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал-ылакаптар. – Б.: 1999

122. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп-Б.: Турар. 2011. - 604 б.
123. Муратов А. Дил баян – чыгармачылык изденүүнүн үзүрү. Усулдук жана практикалык колдонмо. - Б.: 2011. - 191 б.
124. Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог. Монография. – Б.: 2006. – 204 б.
125. Муратов А. Кыргыз адабияты. Окуутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 7-классы үчүн окуу китеби [Текст] А.Муратов. Б.: «Турар», 2011, - 604 б., 91-б.]
126. Муратов А. «Кыргыз эл педагогикасынын «убал» түшүнүгү» КББАнын кабарлары, Б., 2013 №3(27) Атайын чыгарылыш
127. Муратов А. «Дени сак, руху таза муунду улуу акын-жазуучулардын өмүр өрнөгүндө тарбиялоо» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)
128. Муратов А. Үч жүз жаңылмач. Бишкек-2015. 70-б.
129. Муратов А. Аталар сөзү – акылдын көзү. Бишкек-2015. 190-б.
130. Мыйзам чыгаруудагы мамлекеттик тил маселеси. Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б. 2015. 462-б.
131. Найманбаев М.Ж. Мектеп окуучуларына акыл жана адеп-ахлактык тарбия берүүнүн этнопедагогикалык негиздери (V-VII класстар) [Текст]: дис. ... пед. ил. канд: 13.00.01 / М.Ж Найманбаев – Бишкек, 2008. – 18 б.
132. Нускаев К. Макал-ылакаптар. – Б., 2002. – 103 б.
133. Орозова Г. Баш сөз // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясынын 20-тому. А.Акматалиевдин редакциялоосунда. – Б., 1998, 18-б.
134. Осмонкулов Аскар Кыргыз тилинин окумуштуу-методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери. – Б., 2006.
135. Осмонкулов А. Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы. Бишкек, 2006-ж.
136. Осокина Т.И. Детские подвижные игры народов СССР. - М. Просвещение, 1988.

137. Раимбердиева З.С. Кыргызча-орусча-өзбекче этномаданий түшүндүрмө сөздүк. Ош-2014.150-б.
138. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Окуу куралы Бишкек -2002. 336-б.
139. Рахимова М.Р. Кыргызская народная педагогика [Текст]: / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова. – Б.: 1993. - 79 б.
140. Рысбаев С. «Алгачкы» деген ат ыйык. Киришсөз /Арабай уулу Ишеналы. Кыргыз алиппеси. Кирилица ариби менен басылышы. – Б.:2007. 3-б.
141. Рысбаев С. «Кыргыз элинин накыл кептери жаш муундардын рухий саламаттыгын калыптандыруудагы маанилүү каражаттардын бири» КББАнын кабарлары, 2014-жыл №2(30) (атайын чыгарылыш)
142. Рысбаев С. «Педагогикалык технологиялар» Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. 1 бөлүм. – Б.:2014. – 312 б.
143. Рысбаев С. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер [Текст] С.Рысбаев. – Б.: 1998. – 64 б.
144. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б.:2014. – 310 б.
145. Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02 / – Б.: 2006. – 49 б.
146. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Мугалимдер үчүн колдонмо. Бишкек, 2007
147. Сабактын иштелмелери. КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. Түз.: А.Ишеналиева. – Б.:2015. – 180 б.
148. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Ф., Мектеп, 1978.
149. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А Сухомлинский. – Киев, 1989.

150. Сухомлинский В.А. Мугалимге жүз насаат [Текст] / В.А Сухомлинский. – Ф.: Мектеп, - 101 б.
151. Сухомлинский В.А. Советская педагогика / В.А Сухомлинский. – М.: 1969.
152. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. Фрунзе, 1982. 74-б
153. Табышмактар. Түз. К.Ибраимов. – Ф., 1985
154. Танаев Т. Этнопедагогиканын көркөм-усулдук эрежелери /ОшМУнун жарчысы. Гуманитардык илимдер, 2004, №2. – 168-б.
155. Ташбалтаева Э., Мусаева В. Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки. – Б., 2006.
156. Таштемиров Ж. Кыргыз табышмактары, жаңылмачтары, калптары. – Ф., 1971, 187 б.
157. Тил жана кеп жөнүндө сөз. Түз.: Ж.Чыманов. Б.: 2005, 105-106-б.
158. Токторбаев С. Өспүрүмдөр оюндары. – Б.:1991. – 268 б.
159. Төлөев Ж. Кыргыз макал-ылакаптары. – Ф.: Кыргызстан, 1982
160. Тургунбаева Ж.Ж. Элдик дидактикалык чыгармалар аркылуу окуучуларды адептүүлүккө тарбиялоонун илимий негиздери. – п.и.д. окумуштуулук даражасын коргоп алуу үчүн жазылган авторефераты (13.00.01) 2012-ж.
161. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. окуу китеби [Текст] / К.Тыныстанов. – Ф.: 1928.
162. Тыныстанов К. Эне тилибиз. окуу китеби [Текст] / К.Тыныстанов. – Ташкент, 1924.
163. Ушинский К.Д.Педагогические сочинения / сост. С.Ф.Егоров. –М.: Педагогика, 1988. Т.1. 416 с.
164. Ушинский К.Д.Педагогические сочинения / сост. С.Ф.Егоров. –М.: Педагогика, 1988. Т.1. 416 с.
165. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. - Бишкек, 2007-ж.
166. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б.: Турар 2009. 486 б.

167. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы. – Б.: Турар, 2009. – 63 б.
168. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы. – Б., 2007. 107 б.
169. Чыманов Ж., Асанбекова Н. Эне тил жана элдик педагогика. – Кыргыз Билим берүү академиясынын кабарлары. – Б.:2014. №3(31) чыг. 122-126-бб.
170. Эгембердиева К., Тимофеев И.А. СССР элдеринин дидактикалуу жана кыймылдуу оюндары. - Ф.Мектеп, 1989.
171. Элдик педагогиканын берметтери [Текст] Ж.Койчуманов. – Б.:1996.
172. Этнопедагогика. Педагогикалык адистик берүүчү жогорку окуу жайлары үчүн окуу программасы. – Б.:2011. – 40 б.
173. Юнусалиев Б.М. Кириш сөз китепте: «Манас» [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Ф.: 1958, 1-бөлүм. – 9-б.

Тиркемелер

Кочкор районунун Ш.Абдылдаев атындагы орто мектептин 11-классынын
окуучусу Кабылбекова Даткайымдын эссеси

Китеп – билим булагы,

Билим – өнөр чырагы

Макал-лакаптардын коомду тарбиялоодогу мааниси абдан зор. Макалдарды жаттап эле чектелбестен, аны турмушта пайдалана билүү да зарыл. «Китеп – билим булагы, билим – өнөр чырагы» деген макалдын мааниси жеке эле менин жашоомо эмес, бүткүл адамзаттын жашоосунда зор мааниге ээ. Анткени адам баласы табиятты таануу, ата-бабаларыбыздан калган мурастарды, турмушту үйрөнүү же жашоого калыптануу мүмкүнчүлүгү анын билим алуусунан башталат. Тамга таанып, билим алууда китептин мааниси зор. Аны акын А.Осмоновдун «Китеп» деген ыр сабынан көрүүгө болот:

Китеп - ырыс булагы,

Аласың андан көп билим.

Чын акылдын булагы

Китеп оку, талбагын.

Түгөнгүс акыл мүрөгү,

Илимдин ушул жүрөгү.

Жан досубуз китепти

Ардактайлы, сүйөлү.

Акын китепти ырыстын булагы катары көрсөткөн. Ырыс демекчи, ар бир жандын өз ырыскысы болот. Аракет кылсаң береке болот дегендей, ким эмгектенип, аракет кылса, билим алса, анын жашоосу мазмундуу болуп, жараткан ага өз ырыскысын тартуулайт. Ошондой эле өмүрдүн жан шериги, акылга акыл кошор, адамды түп тамырынан өзгөртүүчү да, бакыттын ачкычын сунуучу да – китеп.

Албетте, билимсиз сен эч ким эмессиң, эмнеге дегенде адам баласы өзүнүн акыл эси, билими аркылуу башка жандыктардан айырмаланып турат.

Тынымсыз изденүүнүн, эмгектенүүнүн натыйжасында, илим-билимдин өнүгүүсүнүн негизинде адамзат ушундай жыргал турмушка жетип отурат.

Жогоруда аталган макалдын мааниси бүгүнкү күндө да, эртеңки күндө да өз баасын жоготпойт. Мындан бир нече убакытка салыштырмалуу, илимий-техникалык өнүгүүнүн негизинде болуп көрбөгөндөй укмуштар жаралууда. Айтып өтсөк: компьютер, интернет, жаңы үлгүдөгү автоунаалар, космос кемелери, согуш унаалары, куралдар, роботтор, биотехнология, синтетикалык буюмдар, дары-дармектер жана башкалар. Ушулардын баары илимдин өнүгүүсүнүн натыйжалары.

«Билим алуу ийне менен кудук казгандай» демекчи, билим алуу үчүн көптөгөн мээнет, бешене тер төгүү керек. Качан сен тер төгүп, билим алганыңда гана ал сага өз мөмөсүн төгөт. Турмуштан атактууларды мисалга алчу болсок, улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов, биринчи болуп космоско учкан Юрий Гагарин бул ийгиликтерге кантип жетишкен деп ойлойсуң? Албетте, алардын билими сыяктуу ошол кез алардын билим дарагынан мөмө жыйнап жаткан мезгили болчу.

Менин ата-энем интеллигент болгондуктанбы, же бардык эле ата-эне өз баласын билимдүү кылууга далалат жасашат эмеспи, айтор биздин үй-бүлөдөгү балдарынын күн сайын китеп окушун көзөмөлдөшөт. Мурда китепти окуунун маанилүүлүгүнө анча көңүл бөлбөсөм да, азыр алардын айткандары эң эле туура экендигине ынандым. Турмушта алдыга койгон максатыма жетүү үчүн мен өтө талыкпай окушум керек экендигин түшүнүп жеттим. Анткени мектептеги билимге толугу менен сугарылсам, өзүм тандаган жогорку окуу жайына акысыз өтө алышымды билем. А бул нерсе менин өз ата-энеме берген жардамым деп түшүнөм. Алардын, өзүмдүн тилегим ишке ашуусу үчүн аракет кылып, талыкпай окушум кажет. Менин келечегим өз колумда деп ойлойм.

Эгер биз ушул азыртан баштап, билимдин эшигин ачып, алдыбызга койгон максатыбызга умтулсак, анда бизге билим өз мөмөсүн аябайт го. Билим – бул биздин келечегибиз, ырысыбыз, жашообуздун маңызы.

Көп билим болбойт, ал эч качан ашыкчалык кылбайт. Биз канчалык билимдүү болсок, жеке өзүбүздүн эле эмес, жакындарыбыздын да кубанычтарына кубаныч кошуп, чындап бактылуу кыла алабыз.

Күмүшбекова Сезим Жайыл районунун А.Күрүчбеков атындагы орто мектептин 9-класстын окуучусу

Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ынтымак

Мүмкүн бул эс тартканымдын белгисидир, акыркы кезде «Мен киммин? Мен эмне үчүн жаралдым экен?» деген суроолорго көп толгончу болдум. Кененирээк айтканда менин атым Сезим, 9-класста окуп жатам, үй-бүлөдө беш бир туугандын эң улуусумун. Менден кийинки бөбөктөрүм өтө жаш болгондуктан, апамдын жардамчысымын. Атам да мага ишенет. Өзү жумушка кетип жатып, короодогу жумуштардын баарын мага тапшырат. Мал-сал, отунсуу, тамак-аш дегендей күндүн кантип өтүп жатканын да байкабай калам. Кээде чарчайм, кээде бөбөктөрүмдү көрүп бир сүйүнүп алам. Эмне үчүн адам баласы ушундай түйшүктүү болуп жаралды экен деген ойлор көп жаралчу болду. Адамдын бактысы эмнеде? Тамак-аштабы? Же байлыктабы? Эгер байлыкта болсо адамдын бактысын ушунча арзанбы, байлыкка алмаштырып акчага сатса болобу? Жок! Эч качан болбойт! Ар бир адамдын жашоосу – өзүнчө эле бир бакыт. Мен кантип ата-энемдин «менин бактым» деген сөздөрүн унутуп калам.? Жан эргиткен жылуу сөз, жакшы маанай, биз баарыбыздын бир чогуу ак дасторконго чогулганыбыз, мейли карандай чай менен каткан нан эле болсун, ошону деле чогуу бөлүшүп жегенден артык бакыт жок деп эсептейм. Албетте, биз жалаң эле нан менен отурбайбыз, бизди багам деп, балдарымдын курсагы ачпасын, кийими элдин балдарынан кем калышпасын деп атам күнү-түнү иште. Биз да аны абдан түшүнөбүз, жөн эле дайны жок чалчактап эркелей бербегенге аракет кылабыз. Абдан кымбат нерселерди сурабайбыз. Кийимибиз бүтүн, курсагыбыз ток, үй-бүлөм жанымда толугу менен болсо эле мен ошого кубанам. Демек, биз толукпуз, биз бүтүнбүз. Биз кичине болсок дагы атам биздин түшүнүктүү болуп

калганыбызды айтпаса деле ичинен кубанаарын туюп турам. Менден кийинки иним 6-класста, андан кийинкиси 4-класста, 1-класстагы жана жаңы бирге чыга элек иним бар.

Биз чоң үй салып жатабыз. Кыргыз элимдин макалында айтылган «Бир жакадан баш, бир жеңден кол» дегендей биз биргеликте, чогуу жүрүп көп жетишкендиктерге жете алабыз. Өзгөчө жай келгенде ушунчалык жаңы үйгө жетүү сезими кичинекей инилеримден көрүнөт. Же бирөөнүн үйүнөн жашагандан жадашабы, айтор таң эртеден кечке салынып жаткан үйдүн тегерегинен чыгышпайт. Суу ташышат, тегерегин тазалашат, чарчашканда ошол жерде уктап калышат. Чоң атам айткандай «жапатырмак» баарыбыз киришсек, буюрса эмки күздө жаңы өзүбүздүн үйүбүзгө кирип калабыз. Кыргыз эли да бир чоң үй-бүлөдөй, бизге окшоп биримдикте жашаса мындан да жакшы болмок беле?

«Күч бирдикте», «Көп түкүрсө көл болот, көл толкуса сел болот» деген сөздөрдү бейиши болгур чоң энем көп айтар эле. Мен анда кичине кезим, анча деле маани бербептирмин. Бир гана кантип эле эл түкүрүнүп жатып көлдү пайда кылсын деп ойлончумун. Эми болсо күн сайын мектепке бара жатканда башка макалдарды да ойлонуп, алардын жөнөкөйлүгүнө, ошол учурда эле эле терең маанилүүлүгүнө таң калам. Биздин эжейибиз айткандай: «Кыргыз элинин байлыгы – оозеки тилинде». Мейли, эч качан архитектуралык байлыгыбыз болбосун, бирок, Бурана мунарасын ким курду экен? Ат-Башыдагы Таш-Рабатчы? Мүмкүн кыргыз эли курулуш иштерин билген, бирок жөн гана отурукташып жашоо алар үчүн ыңгайсыз болгондур. Ошол себептен, эч кайталангыс, эч бир элде жок боз үй анын жасалгалары, идиш-аягы, өзүнчө эле бир керемет шырдак-төшөгү болгон эмеспи. Булар элдин эч убакта көөнөрбөс байлыгы.

Ушул маалда жүрөк туштан муздак нерсе бүткүл денемди каптап, «эгерде көптөгөн согуштардан же болбосо башка бир нерседен биз аман калбасак, биздин элдин жашоосу кандай болот эле?», - деген ой келе калат. Кантип эле ушул кыргыз тили, кыргыз эли өзүнүн эч бир байлыгын

жоготпостон кылымдар бою сакталып калды экен? Эч бир кагазга жазбай, эч жерге сактабай кыргыз элинин оозеки байлыгы атадан балага, укумдан-тукумга өтүп келе берген экен. Айтылуу «Манас» эпосу, жомоктор, ырлар, табышмактар, жаңылмачтар, макал-лакаптар, обондуу ырлар. «Эл ичи өнөр кенчи» деп бекеринен айтылбаган чыгар. Кыргыз элинин ар бир макалына терең маани берип түшүнүп окусаң, өзүнчө бир мугалим менен жолуккандай болосуң. Мектептегеи эжелеримден айырмаланып «Оку! Оку! Оку!» деп эле аркабыздан чуркап кыйкыра бербей, жөн гана «Билсең бил, билбесең куру каласың» деп мыйыгынан жылмайган акылдуу адам көз алдыма тартылат. Биздин эжейибиздин берген тапшырмасы боюнча «Мен сүйгөн кыргыз макалы» темасында жазуу ишин жүргүзүү керек эле, бирок менин оюмча бул талапты аткара албай калдым го деп ойлойм. Себеби, ар бир макал андагы ар бир сөз, мен үчүн өзгөчө бир сырга ээ. Ал эч кимге белгисиз сырдай туюлат мага, тек гана мен чыныгы мен миңдин арасынан бирөөнү да өзгөчөлөп бөлө алган жокмун. Тандасам баарын бир тандайын, тандасам баары менен бир болоюн. Бар болсун кереметтүү кыргыз эли! Бар болсун Ала-Тоону мекендеген улуу элим! А биз болсо, урпактар элимден калган улуу дөөлөттү көтөрө билели. Ар бир сөздө көзгө көрүнбөгөн, кулак менен гана баамдай турган алтын бар. Эгер ошол көзгө көрүнбөгөн эшикти жан дүйнөң менен ача алсаң, мына ошондо жашоондун акыркы күнүнө чейин көөнөргүс байлык таптым деп мактанса да жарашат.

Этнопедагогикага байланыштуу тексттер

Саламдашуу - «Саламдашпай сөз башталбайт» кайсы эл болбосун сүйлөшүү, баарлашуу саламдашуудан башталат. Илгертен салт боюнча кичүү – улууга, атчан – жөөгө, аз – көпкө, жогорудан келаткан, төмөнтөн келатканга, аксакал адамдарга аттан түшүп, колун бооруна алып салам айтышкан. «Арыбаңыз» десе «Бар болуңуз» деген саламдашуунун үлгүлөрү бар. Улууларга кичүүлөр, көпчүлүккө жалгыз адам салам айтуу салты сакталган. Эшиктен кирген адамдын камчысын сүйрөп же босогону тебелеп кирүүсү – үй ээсине болгон сыйлабастыгы катары бааланган. Азыркы мезгилде болсо - саламатсызбы, -кош келиңиз, -кандайсыз, -жакшысызбы деген сөздөр учурашуу маанисинде колдонулат. Эшиктен кирген киши салам айтып кирет, чыгып баратканда коштошот.

Баарлашуунун этикасы. Баарлашып жаткан адамыңа туура эмес, так эмес суроону берип алып, андан туура, так жоопту күтпө. Баарлашуунун этикасы тууралуу сөз болгондо, оболу биз өзүбүздөн баштаганыбыз оң. Сабактарда да биз окуучуларыбызды турмуштук ар кандай кырдаалдарда мүмкүн болушунча, маданияттуу сүйлөшүүгө көндүрүшүбүз керек. Биринчиден, кыргыздын «улууга урмат – кичүгө сый», «жаш келсе ишке, кары келсе ашка» сыяктуу адеп-ахлак маанисиндеги сөздөрүнүн маанисин түшүндүрүү зарылдыгы, буларды ар дайым жетекчиликке алып, тарбиялуу, маданияттуу болууга такай үндөө. Айталы, убадалашкан жериңе кечигип барсаң, ал үчүн кечирим суроону унутпоо, бир нерсени алаарда уруксат суроо, бейтааныш адамга «сиз» деп кайрылуу, эки адамдын баарлашуусуна кийлигишпөө... Экинчиден, «жылуу сөз менен жыланды ийинден чыгарууга болот» дегендей, сөзүңдө дайым жапакечтик, жумшактык болушу керек сыяктуу маселелерди такай эскертүү зарылдыгы.

Бешикке салуу – бала төрөлгөн күндөн баштап эле ага сый-урмат көрсөтүү салты уланып келет. Ымыркайга 40 күн толгондо аны кырк кашык сууга жуунтуп, көп жашаган, көп балалуу нарктуу байбичелердин

көйнөктөрүнөн ырымдан кырк курак көйнөк тигип кийгизишет. Андан соң баланын уйкусу тынч болсун деп бешикке салышат. Муну бешик той деп аташып, тойго чакырлгандар дасторкондон даам сызышып, анан байбичелер баланы бешикке бөлөшкөн. Оң, сол чүкөлөрдү бешиктин баш жагына коюп, аны көтөрүп эңкейтип «оң бол», «оң бол» деп көтөрүшүп чүкөлөрдү күлтүтүнө түшүрүшөт. Бешикти арча менен аластап, баланы колуна алып: «Биссмилда, менин колум эмес, Умай эненин колу, Умай энеси балама таттуу уйку бере көр» деп жакшы тилек менен бешикке бөлөйт. Бешик балага ыңгайлуу жана үшүп калуусунан сактаган. «Бешикти куру терметпейт», «бешиктин үстүн ачык калтырбайт» деген ишенимдер бар. Бешикти куру терметсе балалуу болбой калат деген ишеним бар.

Бешик ыры – Баланы жакшы тилектер менен бешикке бөлөп, бешик ырын ырдап уктатуу ата-эненин аруу тилеги, мээримини ошол ырларда сезилип турат. Бешик ыры наристени чоңдор тарабынан «ойнотуу» иретинде азыркы күнгө чейин элдик педагогиканын жакшы салттарынын бири катары колдонулуп келет.

Алдей балам, ак балам,
Ак бешикке жат балам,
Айланайын чырагым,
Колго бүткөн курагым.
Жакадагы кундузум,
Асмандагы жылдызым.
Элин жоодон коргогон,
Баатыр болор бекенсин?
Эл таалайын ырдаган,
Акын болор бекенсиң?

Бешик ырынын педагогикалык мааниси туурасында А.Алимбеков: «Бешик терметкен киши бешик ырын мукам абаз, жагымдуу обон менен коштойт да, баланы көшүлтүп уктатып жатып эле анын назик угуу сезиминдеги музыкалык туюмун, тил татымын ойготот, өстүрөт. Улуттук

музыкалык ыргак баланын кабылдоо сезиминен эң алгач ушинтип түнөк алат», - деп жазат. Изилдөөчүнүн мындай оюн С.Рысбаев: «элдик ырлардагы айтуу ыргактары баланы эркелетүү, жылуу мамиле, үмүт-тилек, камкордукка бөлөө идеялары менен коштолуп, мына ошонун өзү балага гуманисттик мамиле жасоону бекемдеген. Улуулар ал үчүн улам кийинки муунга үлгү болгон, кайталап үйрөткөн, бала менен бала болуп сырдашкан, кеп-кеңештерин айткан, алкыш айтып ак бата берген. Бул гумандуу мамиле бекем элдик методдорго айланган», - деп улантат. Тарбия берүү бешик ырынан башталары белгилүү болду.

Бешик - бул улануунун символу. «ошондо алыстан-алыстан жылаажын үн угулду. Шыңгыраган таттуу үн жакындагандан жакындады. Анан маңкандай чуркаган Мүйүздүү Бугу эне жетип келди. Куру келбей, он сегиз айры мүйүзүнө бешик илип келди. Ак кайыңдан жасалган бешиктин туткасында күмүш жылаажын шыңгырайт» (Ч.Айтматов 5 томдук чыгармалар жыйнагы) Бугу эне небересине бешик алып келди. Адамзат тукуму улансын деген жакшы тилек менен бешик алып келип берди. «Бешик – ыйык буюм. Анда бул жарык дүйнөгө келген наристе жатат. Баланын тазалыгы, организминин ойдогудай өсүшү үчүн бабалардан калган таберик» (А.Акматалиев Баба салты, эне адеби Б., 1993. 28-29-б.).

Бешик наристеге тынч уйкуну, тазалыкты, кышкысын жылуулукту, жайкысын салкын жатууну тартуулайт.

Тушоо кесүү - «Тай-тай бөбөк» ырларын ырдап, тушоо кесүү салтын аткарышат. Мына ушул тушоо кесүү салтын элдик өспүрүм оюндарынын катарына кошсок болот. Анткени тушоо тойго деп тестиер балдар жарышууга атайылап даярданышып, жеңишке жетишүүгө аракет кылышат. Баланын бутун ала жип менен байлап, ата-энеси кармап турат. Бул жерде ала жиптин дагы символикалык мааниси бар. Жашоодо ак менен караны бирдей тааный жүрсүн деген максатта ишке ашырылат. Жарышкан балдардын кимиси биринчи келсе тушоосун кесет. Тушоону кескен бычакты ошол бала алат. Андан тышкары байгелер берилип, чачыла чачылат. Аксакалдар «Өмүрүн

узун болсун, келечегиң кең болсун, элиндин ишине жараган, ата-энеңдин сыймыктанган уулу же кызы бол», - деген сыяктуу баталарын беришет. Баланын тушоосу кесилгенден кийин, өспүрүм балдар тай-тайлап жетелеп «сен дагы биздей жүгүргүн», деп наристенин батыраак басып кетишин тилек кылышат.

Бата берүү – кыргыз элинде бата берүүнүн өзгөчө көрүнүштөрү болгон. Бата алуу үчүн улуу-кичүү, аксакалдарды чакырып, жандык союп, колунда бар тамагын берип бата тилешкен. Урпагына бата алып берүү ата-эненин милдети болуп саналат. Улуулар батаны дасторкондон даам таткандан кийин ыраазычылык менен беришет. Жаңы келген келиндер улуу адамдарга жүгүнүп батасын алып, агарып-көгөрүшкөн. Бата аларда туруп эки колун бооруна алышат. «Оомийин, алдыңды бала бассын, артыңды мал бассын, алганың менен тең кары, көшөгөнөр көгөрсүн, ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн, Өмүрлүү бол, Теңирим тилегиңди берсин!», - деген алкоолор азыр да колдонулат. Кыргыздарда Кыдыр аке, Садыр аке, Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Калыгул олуя, Куйручук олуя сыяктуу даанышман адамдардын баталары айныбай тийген. Колунда бар байлар атайылап мал союп олуя чакырышып балдарына бата алып беришкен. Азыркы учурда да «биздин тукумга Куйручуктун батасы тийген, Калыгул олуя батасын берген», - деген кептер айтылып калат.

Ишеним – кыргыздардын рухий, философиялык, диний түшүнүгүндө теңирчилик, теңирге ишенүү, теңирге ынануу болгон. Теңирчилик кыргыз адеп маданиятынын айдыңы деп С.Иптаров белгилегендей, кыргыздар жаратканды баарынан ыйык көрүп, ага деген сый-урматын диний түшүнүктөрү аркылуу жасашкан. Эң негизги нерсе бул – ишеним. Уламыш-аңыздарга (бытие) ишенүү Орхон-Енисей руналык жазууларында да бар. Көк (асманга) теңирге сыйынышып, жүрүшкө чыгарда же деги эле күндөлүк турмушта ар кандай ырым-жырымдарды жасашкан. Теңирдин кудуретине ишенип «кыргыз баласы «тең» деген сөздү урматтап, «Теңирдин» өзүн аздектейт. «жар» деген сөздү ызааттап, «Жараткандын» өзүн сыйлайт, «кут»

деген сөздү кадырлап, «Куттайдын» (Кудайдын) өзүн кастарлайт.» (С.Иптаров). Албетте, кыргыздар «тең», «жар», «кут» деген сөздөрдү бийик тутушкан. Тең - баарына бирдей тегиз, Жар - өмүрлүк жубай же колдоочу маанисинде да колдонулат. Ал эми кут – теңирдин берген ырыскысы. Тең бөлүшкөндү теңирим сүйүптүр, Жараткан өзүн жар бол, Кудайдын куттуу күнү деген сөздөр азыр да кеңири колдонулуп жүрөт. Теңирге ишенүү менен кыргыз баласы өзүнүн адамдык касиеттерин калыптандырган, адам наркын сыйлоодон башка да, ата-энени урматтоо, Мекенди сүйүү, үй-бүлө куруу, балалуу болуу, бата менен эл көгөрөт демекчи, карылардын, жалпы элдин батасын алуу, урпагына бата берүү жана ыйманын тилөө, балага элдик таалим-тарбия берүү сыяктуу элдик педагогикалык асыл көрүнүштөрү болгон. Кыргыздын асыл-дөөлөттөрү болгон санжыра, эпос, дастан, макал-лакап, жомокторду күндөлүк турмушунда колдонуу аркылуу актык, чынчылдык, ыймандык, намыстуулук, ынтымак, кооздук, табият менен таттуу мамиледе болуу сыяктуу адамдык нарк-насилге эгедер болуп турушкан.

Табият менен таттуу мамиледе болуу – кыргыз элинин материалдык жана рухий маданияты тоо менен тыгыз байланышта. Элдик чыгармаларда элдин жашоо-шарты, экономикалык-социалдык жашоосу тоо менен чырмалышканын көрүүгө болот. Ошондуктан, кыргыз эли Мекен, Ата журт түшүнүгүнүн ордуна Ала-Тоо деп атаганы да бекеринен эмес. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символикалары герб, гимнде ак мөңгүлүү Ала-Тоонун алдыңкы планда көрсөтүлүшү да дал ошол Мекен менен байланыштуулугунда.

Ала-Тоо менен кыргыз элинин пейили жөнүндө жазуучу Т.Сыдыкбеков мындай деп жазат: «Кыргыздар дал ушул өз тоолоруна окшош. Сыртынан карасаң, алар жөнөкөй, жупуну, жайбаракат басат. Бирок, сен алар менен жакындап тааныш, кишилердин ой-пикирин бил, ички дүйнөсүнө кир. Анда алар сага кичи пейилдүүлүгүн, сыр билгилигин, айкөлдүгүн таанытат. Тигил тоонун көзөлдүгүн тааныгандай эле сен, ошол тоонун эзелки турмушунун ак пейилин тааныйсың, аны жакшы көрөсүң. Анткени бул эл көп кылымдар бою

тоолук болуп келишти. Тоодо эмгектеништи, тоодон ырыскы кешик табышты. ...Тоонун укмуштай таза, салкын жели кишилердин дилине өттү, пейилин сактады. Эзелтен кишилердин жан-дилине айкашып, жедеп канына, сөөгүнө сиңип калган элдик асыл салт, элдик адеп-ахлак калыптанды» (Т.Сыдыкбеков. Мезгил сабактары. Фрунзе, 1982. 74-б)

Жаратылышка, жан-жаныбарларга мамиле жасоонун аяр көрүнүштөрү болгон. Жан-жаныбарларды ыйык тутуп, кайберен баласын ыйык (тотем) санап анын мүйүзүн касиеттүү деп эсептешкен. Көзгө атар мергенчилер кайберен баласын миңге жеткирбей атышкан. Миңден ашып кетсе анын каргышы тиет деп ишенишкен. Бул жөнүндө аскада калган мергенчи «Кожожаш» эпосунда да айтылат. Кожожаш Сурэчкинин каргышына калып сөөгү жерге жетпей аскада калды. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыдап мергенчилик кылып кырсыкка кабылгандарды «Кайберендин каргышы», «Кайберендин көз жашы» дешет. Бугу эненин ыйыктыгы жөнүндө Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги Баланын таятасынан уккан биринчи жомогунда баяндалат. Уламыш боюнча кыргыздын тукумун сактап калып, касиеттүү Ысык-Көлгө алып келген Бугу-Эне болгон. Баягы кайберен эне сактап калган кыз менен бала бой жетип тукум улашат, аларга Бугу-Эне мүйүзүнө илип бешик алып келип берет. Ошентип, кыргыздардын тукуму уланат, кайберенди ыйык тутуп урматташат. Бирок, тилекке каршы, кийин кайберенге кол көтөрүп атып баштаганда, алар эч ким жетпеген аска-зоолорго кетип калган деп айтылат. Бул уламыш-жомок Балага кандай гана таасир бербеди, ал Бугу-Эненин бар экенине ишенди, Мүйүздүү Бугу-Эне мүйүзүнө бешик илип таежеси Бекейге алып келерине бекем ынанды. Ал ишеними токойдо кайберен пайда болгонун укканда ого бетер бекемделди, ал тургай кыялында Бугу-Эне бешик алып келерин элестетип түшүндө да көрдү. Баланын ишеними күчтүү болгондуктан, таятасы Момун өз жомогуна кол салган учурда да ал экинчи жомогу Ак-Кемеге жетерине ишенип, балык болуп сүзүп кетти.

Үйгө кирип келген уулуу жыланды дагы өлтүрбөстөн, ак (ун, сүт, айран) чачып чыгарышкан. «Жылуу сүйлөсөң жылан ийнинен чыгат», - деген макал

да ушундан улам калса керек. Эгер жыланды өлтүрүп алсаң, алар тукум кууп өч алат, жылан менен арбашып калган адам ошол жыландын атын табуусу керек, болбосо өзү өлөрү жөнүндөгү, - деген уламыштар айтылып келет.

Түш – түштүн символикалык чоң мааниси бар. Чыгыш элдеринин хикояларында жакшы түштү сатып алгандыгы жөнүндө маалыматтар кездешет. Кыргыздар кечинде түштүн айтпайт, жаман түштү сууга айтыш керек дешет. Түшкө аябай зор маани берип, жакшы түш көрсө аздектеп дасторкон жайып көптү көргөн карыяларга жоорутушкан. Түштү бузуп албаш үчүн абдан дыкаттык менен жооруккан. Мындай окуя «Манас» эпосунда Жакыптын түш көрүшү эпизодунда баяндалат. Аксакалдар көпкө ойлонуп отуруп, кыргызды сактай турган, туулган жерине алып бара турган баатыр төрөлөрүн айтышат. «Түштүн моюну кылдай, башы чарадай» кандай жоорусаң ошондой окуя болорун чоң апаларыбыз айтып калар эле.

Ат коюу – Ат – адамдадын ысымы, ким экендиги, жөн-жайы. Ат коюунун да өзүнчө жөрөлгөлөрү бар. Ымыркай балага Манас бабаларыбыздын ысымын берүүгө болбойт, ал атты көтөрө албай калышы мүмкүн деген ишеним бар. Ал тургай «Манас» эпосунун өзүндө да Манасты Чоң жинди деп атаган жери бар. Мындай нерсе Манасты душман көзүнөн сактоо, эч кимдин көңүлүн бурдурбоо максатында атайылап жасалган. Үй бүлөдө уул баланын төрөлүшүн күтүп жатышкан болсо, кыз балага Уулкелди, Уулболсун, Бурул, Бурма, Жаңыл сыяктуу ысымдарды ыйгарышкан. Балдары токтобой чарчап кала берсе «боосу бекем болуп, аман-эсен чоңойсун» деп, Токтосун, Токтогул, Аман, Эсен ж.б. аттарды коюшкан. Бала төрөлгөндө көзүнө биринчи эмне көрүнсө ошону коюу жөрөлгөсү дагы – баланын боорун жерден көтөрүп, бутуна туруп кетсин деген максатта ишке ашырылган. М.Байтик баатыр төрөлгөндө атасы Канай бий мүшөктөр байтиктелип турганын көрүп Байтик атап койгон экен.

Жети ата – кыргыздардагы ата текти билүүгө байланышкан түшүнүк. Жети атанын элдик генеалогиялык түшүнүк катары кабыл алынышы көчмөн салтка байланышкан. Жети ата кыргыз коомунда социалдык маанилүү роль

ойногон. Салтка ылайык кыргыз коомундагы ар бир адам өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш болгон. Жети атасын билбеген адам кул катары кабыл алынган. 19-кылымдын аягында Кыргызстанга келген орус адамы мындай деп жазган: «Бейтааныш адам жөнүндө бир нерсе билүү максатында: «Сенин жети атаң ким болгон?», – деп сурашат. Бул суроого абдан так жооп беришке кыргыздын ар бир баласынын кудурети жетет». «Ким өзүнүн жети атасын билбесе, эл безери», – деп окутат кыргыз адебинде. Жети ата өзүнө тиешелүү төмөнкүдөй терминдер менен аталып, элдин аң-сезимине абдан терең сиңген: ата, чоң ата, баба, буба, кубаар, жото, жете. Элдин эсинде сакталып калган «кудай кылса кубаарыңдын акысы барбы?», «жото-жетесиз кул», «жетеге жетчү кек», «жети атасынан бери жиликтеп сура», – деген сыяктуу көөнө түшүнүктөр мындай салттын байыркылыгын ырастайт. Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги никелик мамилелерди жөнгө салып, элдин укум-тукумунун тазалыгын сактап калуусуна, өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. «Ал кезде жети атасын сурап кыз бермек ырасим болгон», деп айтылат. Кыргыздар байыртадан бийик тоо шартында бири-биринен обочолонуп жашагандыктан, тукумдун тазалыгын сакташ үчүн нике мамилелерин жөнгө салуу зарыл болгон. Бул адат боюнча жети муун өтмөйүнчө никеге турууга тыюу салынган. Ушундан улам жети атасын сүрүштүрүү салты келип чыккан. Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинде Момун чал Балага жомок менен бирге жети атасын билүү керектигин үйрөтөт. Бала жети ата түшүнүгү адамдар ата тегин унутуп койсо бузулуп кетет, арам, бузуку иштерге тартынбай барат деп ойлойт. Чынында автор Баланын ой толгоосу аркылуу ушул ойду айткысы келген.

Аманат – аманатка кыянат кылба деген жакшы сөз бар элибизде. Аманат бул – бирөөгө ишенип бир нерсени тапшыруу. Бирөөнүн аманат кылган нерсесин сактоо же дарегине жеткирүү ыйык милдет болуп саналат.

1937-жылдагы репрессиянын курмандыктарынын көмүлгөн жери жөнүндө Бүбүйра Кадыралиевага атасы Абыкан 1973-жылы өлөр алдында «Бул сырды жакшы заман келсе айт»? – деп керээз сөзүн аманат кылып

калтырган экен. 1991-жылы анын бала кездеги маалыматтарынын негизинде ал жер аныкталып, 137 кишинин сөөгү «Ата-Бейит» мемориалдык комплексине кайра көмүлгөн.

Бир киши көпкө чейин алыс жакка кетип жатып эки кошунасына мен келгенге чейин сактап койгула деп аманат кылып буудай калтырып кетет. Биринчиси буудайды кампага бекитип коёт. Ал эми экинчиси жаз келгенде жер айдап ал буудайларды сээп коёт. Жай өтүп күз келгенде берки кошуна кайтып келет. Биринчи кошунасына барып калтырган аманатын сурайт. Ал сенин аманатыңды ушундай бекем сактадым деп кампаны ачса буудайларды чычкан аралап кеткен экен. Биринчи кошунасына ичинен нааразы болуп, экинчи кошунасына келет. Ал огородго алып чыгып мына сенин амантыңды жерге сээп койдум дейт. Бышып турган буудайларды көрүп, экинчи кошунасына ыраазы болгон экен. Көрсө биринчи кошунасы аманаттын маанисин түшүнбөгөн экен.

Жер – күчтүү болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн. Жерди энеге салыштырганы бекеринен болбосо керек. Жер эне балдарына түшүм берет, жамандык-жакшылыгын бирдей көтөрөт. «Туулган жердин топурагы алтын» дегендей жоокерчилик замандан бери эле жер энеге сый-урмат болгон. Ата-бабаларыбыз жүрүшкө аттанаарда Мекендин топурагын түйүп кетишкен жайы бар эмеспи. Аман-эсен кайтып келсе топуракты ордуна төгүп, жер энеге жүздөрүн тийгизип, таазим кылышкан. Ата-бабалардан калган жерлерди душманга тийгизбей көздүн карегиндей сактап, коргоп бизге өткөрүп беришти.

Меймандос – ашың болбосо да кашың болсун демекчи, кыргыз эли илгертеден эле жолоочуну сыртта калтырбай болгон ашын берип турган. Жолоочуну өз ырыскысы менен келип, өзү менен кошо кут ала келет деп ишенишкен. Кыргыз эли өтүп бараткан кишилерге да кымызын куюп беришкен. Тигилип турган боз үйгө түшпөй өтүп кеткен адепсиздик катары эсептелген. Акты эч качан сатышкан эмес.

Эне адеби – «Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт», – дегендей, ар бир кызды тарбиялоо, турмушка узатуу эненин милдети. Кичине кезинен тартып тарбия берип, журум-турум эрежелерин үйрөтүп, бой тартканга чейин аялзатына мүнөздүү болгон назиктикке, уяңдыкка, сезимталдыкка тарбиялап, үй-тиричилигиндеги жумуштарды аткарганга, бүйрөлүккө, сарамжалдуулукка үйрөтүшкөн. Кызга кырк үйдөн тыюу деген макалда айтылгандай, кыз балага апалар, жеңелер акыл-насаатын айтып, билгендерин үйрөтүп турушкан.

Мындан сырткары төмөнкү адептик жүрүм-турумдар, ишенимдер таалим-тарбиянын кошумча каражаты болууга тийиш деп эсептейбиз.

тамак-ашка байланыштуу ишенимдер:

- нанды тескери койбойт
- бышкан ашты таштабайт
- нан менен бычакты аарчыбайт
- нандын күкүмүн жерге таштабайт
- улуулар ооз тиймейинче табакка кол салбайт
- дасторконду тепсебейт
- нанды кесир кылбайт

Кийим-кечеге байланыштуу

- кийимди тескери кийбейт
- наристенин кийимин түнкүсүн сыртка калтырбайт
- баш кийимди бирөөгө бербейт
- балага жаңы кийим кийгизгенде: «Баламдын жаны бек болсун, кийимдмн жаны морт болсун» деп айтышат
- баш кийимди жерге койбойт
- эркек кишинин кийимин алдыңа төшөп отурбайт

Кыймыл-аракетке байланыштуу

- колду артка алып турбайт
- колун бөйрөгүнө таянбайт
- эшикти тээп ачпайт

- босогодо турбайт
- үйгө босогону баспай аттап кирет
- очокту, малды теппейт
- күн батарда уктабайт, жолго чыкпайт
- оорулуу адамдын абалын эртен менен сурайт

Адептик жүрүм-турумдар:

- саламдашпай сөз баштабайт
- үй ичинде ышкырбайт
- кишиге артын салбайт, тескери карап отурбайт
- төргө улуулардан биринчи өтпөйт
- босогону кулачтаба
- шыпыргыны тике койбойт
- кыбыланы тээп жатпайт
- үйдү төргө көздөй шыпырбайт
- малды теппейт
- күүгүмдө жатпайт
- эркек тарапка бутту сунуп отурбайт
- түн ичинде сыртта жылаңбаш жүрбөйт